

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 46.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 46

ВІННИЦЯ
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 46. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 120 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-46

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.*

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 7 від 20.12.2023 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінко, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2023

© Автори статей, 2023

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2023. Вип. 46.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

Media identifier: R 30-01581

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 46

VINNYTSIA
2023

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.
Series: History. Issue. 46. Collection of scientific researches / By the general editorship
of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2023. – 120 c.
DOI: 10.31652/2411-2143-2023-46

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.7 dated December 20, 2023).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2023

© Authors of articles, 2023

ЗМІСТ АРХЕОЛОГІЯ

Дмитро Ленчук

Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970 – 1978 рр. 9

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ігор Сердюк

Вживання алкоголю в суспільстві Гетьманщини 18 століття як маркер якості життя 20

Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак, Святослав Журавльов

Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції 27

Олег Мельничук, Ольга Мурашова, Руслан Прилипко

Діяльність державних органів влади щодо подолання безробіття в УСРР у 1920-х рр. 34

Микола Дробот

Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації на території окупованого Криму в 1941-1944 рр. 43

Ірина Безлюдна

Дитячі будинки УРСР: вихователі vs вихованці (1945–1950-ті рр.) 52

Олена Стяжкіна

«Неповерненці» перебудови: сценарії втечі та владний контроль в УРСР 59

ЕТНОЛОГІЯ

Наталка Жмуд

Опозиція «свій-чужий» як парадигма конструювання соціокультурної ідентичності: совєтсько-російські контексти 71

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Неприцький, Станіслав Кавецький

Facebook-сторінка Анджея Дуди та імідж Польщі у період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 78

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Микола Галів, Тарас Батюк, Дмитро Шикітка

Діяльність українських громадських організацій Дрогобиччини в умовах відродження української державності (1918–1919): за матеріалами газети «Дрогобицький Листок» 86

Віталій Дмитренко

Соціум Гетьманщини 18 століття у світлі новітніх вітчизняних досліджень 94

Марина Панчук

Культурна співпраця України та Польщі наприкінці 20 – у перших десятиліттях 21 ст. в контексті євроінтеграції: аспекти української історіографії **100**

РЕЦЕНЗІЇ

Світлана Гаврилюк

Дурка Я. Януш Радзивілл (1880–1967): Політична біографія / Переклад з польської А. Бондаря. Тернопіль : Видавництво «Крок», 2023. 552 с. **110**

Іван Романюк, Юрій Зінько

Комарніцький О.Б. Федорчук В.М. Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти: монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. 548 с. **114**

Для авторів **116**

CONTENTS**ARCHEOLOGY*****Dmytro M. Lenchuk***

- Anthropological Material from the Settlement of Ulychi in the 10th Century Near the Sazhki village in Vinnytsia Region from the Excavations of P. I. Havlyuk in 1970-1978. 9

HISTORY OF UKRAINE***Igor O. Serdiuk***

- Alcohol Consumption in the Society of the Hetmanate of the 18th Century as a Marker of Life Quality. 20

Vitalii V. Telvak, Viktoria P. Telvak, Sviatoslav A. Zhuravlov

- Mykhailo Hrushevsky's Female Student Auditorium at Lviv University: an Attempt at Reconstruction 27

Oleh A. Melnychuk, Olha P. Murashova, Ruslan D. Prylypko

- Activities of State Authorities to Overcome Unemployment in the Ukrainian SSR in the 1920s 34

Mykola V. Drobot

- Islamic Vector of the Religious Policy of the German Military Administration in the Territory of the Occupied Crimea in 1941-1944. 43

Iryna V. Bezliudna

- Orphanages of the Ukrainian SSR: Educators vs Pupils (1945–1950s) 52

Olena V. Stiazhkina

- "Non-Returnees" of Perebudova: Escape Scenarios and Government Control in the Ukrainian SSR 59

ETHNOLOGY***Natalka V. Zhmud***

- The Opposition "Own-Alien" as a Paradigm for the Construction of Socio-Cultural Identity: Soviet-Russian Contexts 71

WORLD HISTORY***Oleksandr A. Neprytskyi, Stanislav V. Kavetskyi***

- Facebook page of Andrzej Duda and Image of Poland during Full-Scale Invasion of the Russian Troops into Ukraine 78

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY***Mykola D. Haliv, Taras V. Batyuk, Dmytro M. Shykitka***

- Activities of Ukrainian Public Organizations in Drohobych County in the Conditions of the Revival of Ukrainian Statehood (1918–1919): According to the Materials of the Newspaper «Drohobysky Lystok» («Drohobych Leaf») 86

Vitaly A. Dmytrenko

Society of the Hetmanate of the 18th Century in the Light of the Latest Domestic Research **94**

Maryna S. Panchuk

Cultural Cooperation of Ukraine And Poland at the End of the XX – in the First Decades of the XXI Century in the Context of European Integration: Aspects of Ukrainian Historiography **100**

REVIEWS

Svitlana V. Havryliuk

Durka J. Janusz Radziwiłł (1880-1967): Political Biography / Translated from Polish by A. Bondar. Ternopil : "Krok" Publishing House, 2023. 552 p. **110**

Ivan M. Romanyuk, Yurii A. Zinko

Komarnitsky O.B. Fedorchuk V.M. Ivan Viktorovich Ivakh: Man, Methodologist, Manager of Higher Education: Monograph. Kamianets-Podilskyi, LLC "Ruta Printing House", 2023. 548 p. **114**

For Authors **116**

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904:572](477.44)"653":929Хавлюк(477)"1970/1978"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-9-19>**Дмитро Ленчук**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)e-mail: archeoloua@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1465-0181>**Антропологічний матеріал із городища уличів 10 століття біля с. Сажки на Вінниччині із розкопок П. І. Хавлюка у 1970 – 1978 рр.**

Анотація. Метою статті є узагальнення відомостей про антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що знайдений на городищі уличів біля с. Сажки у 1970 – 1978 рр. та введення його у науковий обіг. **Методологія дослідження** представлена: принципом історизму, системним підходом, методами логіки, групування, порівняльно-історичним, статистичним та проблемно-хронологічним принципом. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у ній узагальнено інформацію про знайдені людські скелети, що належали уличам котрі загинули внаслідок нападу на городище під час першого етапу його існування у 10 столітті. На сьогодні для проведення детального антропологічного дослідження доступною є лише частина збережених людських скелетів із розкопок у Сажках. Для написання статті використано неопубліковані матеріали із особового фонду П.І. Хавлюка у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та Державному архіві Вінницької області, а саме: польові щоденники, рукописи та епістолярну спадщину. До роботи залучено також і наукові звітні про розкопки, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України у м. Києві. Подано інформацію про положення виявлених скелетів, їх ймовірні ознаки загибелі та особисті речі, що знайдені серед кісток або поруч із ними. Скелети систематизовано за віковою категорією. Для значної частини небіжчиків визначено їх стать. **Висновки.** Вдалося встановити положення скелетів 94 небіжчиків. Серед загиблих, на думку П.І. Хавлюка, присутні ознаки: поранення; зв'язаних кінцівок та обгорілі. Інвентарний матеріал виявлений у 33 небіжчиків віком від двох років. Встановлено стать 42 осіб, із них жіночої – 32 особи та чоловічої – 10 осіб.

Ключові слова: археологічні розкопки, людські скелети, уличі, 10 століття, городище Сажки, Хавлюк П.І.

Постановка проблеми. Впродовж 1970-1978 та 1980 рр. українським археологом, доцентом Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Павлом Івановичем Хавлюком (1925 – 2001) досліджувалося городище уличів біля с. Сажки. Дослідником знайдено скелети людей, що загинули у перший період існування пам'ятки у 10 столітті. Антропологічний матеріал становить неабиякий інтерес, через те, що слов'янські поховання цього періоду рідкісні, а значна кількість знайдених дослідником людських скелетів дозволяє зробити перші висновки. Інформація про дослідження цього комплексу зберігається у різних фондівих колекціях, що потребує систематизації та узагальнення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу роботи складає антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що зберігався до 2021 р. у фондах лабораторії з археології історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця), а нині опрацьовується молодшим науковим співробітником Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) Ю. В. Долженком. Збережена колекція складається із семи людських скелетів: № 67, 72, 87, 89, 91–92 та одним без номерним кістяком із розкопок 1975 р. Також серед матеріалу присутні черепи із підписами "№ 17" та "№ 19".

Інформацію про розкопки та знахідки археолога із городища знаходимо у наукових звітах П. І. Хавлюка, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (м. Київ) (НА ІАНАУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 15–16; 1971/70. Ф. е. 6074, арк. 5; 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29–30; 1973/82. Ф. е. 6708, арк. 13–16; 1974/86. Ф. е. 7373, арк. 3–5; 1975/35. Ф. е. 7604, арк. 9–11; 1976/103. Ф. е. 8192, арк. 10; 1977/76. Ф. е. 8815, арк. 2, 4–7, 9–11; 1978/54. Ф. е. 8841, арк. 8–10, 13, 15–16). Подекуди більш розширену інформацію знаходимо у польових щоденниках дослідника (ВОКМ, НДФ – 7343, арк. 31, НДФ – 8151, арк. 7–10, 12–16; НДФ – 8152, арк. 6–7, 10–12, 14; ДАВіО, Ф. Р-5265. Оп. 12. Спр. 4), його рукописах (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185–186) та епістолярній спадщині (ВОКМ, НДФ – 14395–14396), що знаходяться у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Вінницької області. В

.....
опублікованих статтях П. І. Хавлюка також присутня стисла інформація про виявлений антропологічний матеріал із городища біля с. Сажки (Хавлюк, 1971, с. 294; Хавлюк, 1972, с. 381; Хавлюк, 1976, с. 401; Хавлюк, 1979, с. 415; Хавлюк, 1989, с. 24).

Серед наукових праць, у котрих активно використовуються результати дослідження Павлом Івановичем городища Сажки, слід відмітити статтю А. П. Томашевського “Нариси історії та екології заселення Східного Поділля слов’яно-руської доби”. Дослідником опрацьовано усі наукові звіти і публікації П. І. Хавлюка та зроблені ґрунтовні висновки про знайдені людські скелети. Андрій Петрович наголошує: “Можливо припустити, що в облозі і пожежі загинула половина з приблизно двохсот мешканців цього населеного пункту. Втім, проекція цих фрагментарних даних на отриману загальну картину заселення була б, на нашу думку, некоректною” (Томашевський, 2003, с. 142). Також у підсумках дослідження науковцем зроблено висновок, що підтверджує актуальність дослідження проведеного нами: “Значних коректив, уточнень, нових досліджень потребують самі пам’ятки південного Побужжя. Потрібні мікрорегіональні дослідження і введення до повноцінного наукового обігу всіх наявних джерел. Нові палеоекологічні, демографічні проблеми, просторовий підхід вимагають і нових методик” (Томашевський, 2003, с. 158).

Інформацію про останні дослідження археологічних комплексів городища Сажки знаходимо у працях: В. А. Косаківського, В. С. Рудя (Косаківський & Рудь, 2014, с. 123); М. П. Кучери (Кучера, 2017, с. 61, 66); О. В. Манігди, О. В. Грабовської (Манігда, 2021, с. 80, 82–83; Манігда & Грабовська, 2021, с. 51); Д. М. Ленчука (Ленчук, 2023, с. 13) та Т. Р. Беднарчика (Беднарчик, 2023, с. 22–23).

Метою статті є узагальнення відомостей про антропологічний матеріал із розкопок П. І. Хавлюка, що знайдений на городищі уличів біля с. Сажки та введення його у науковий обіг.

Виклад основного матеріалу. П. І. Хавлюк впродовж 1970 – 1978 та 1980 рр. досліджував уличське городище 10 – 11 століть. «Малі вали», розмірами 126х40 м біля с. Сажки (колишнього Немирівського, а нині Вінницького району Вінницької області). За десять сезонів дослідник повністю завершив археологічні розкопки на пам’ятці, де знайдено 105 людських скелетів, що належали різній віковій категорії людей, котрі загинули під час нападу на укріплення (Хавлюк, 1989, с. 24). На думку автора розкопок: “Судячи з археологічних досліджень, на даних городищах стались катастрофічні події саме в середині 10 століття, а точніше в 926 р., коли в Києві князував Ігор. Ряд городищ на Південному Бузі спустіли, в першу чергу це стосується таких на середньому Бузі як Сажки і Червоне...” (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185).

Під час першого сезону 1970 р. на валах та у межах південної частини пам’ятки розкопано 500 м² території городища. Знайдено 26 скелетів, що, переважно, належали жінкам та дітям (НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 15). Кістяк № 1 (кв. 135), довжиною 0,75 м, належав дитині віком у межах 6–7 років. На відстані 0,80 м від небіжчика знайдено рожеве прясло та маленьке рало (іграшка). Кістяк № 2, довжиною 1,60 м, належав чоловіку. Він лежав на правому боці, а положення його рук та ніг, свідчить про те, що небіжчик був зв’язаний. Біля лівої частини тазу знайдено рожеве біконічне прясло. Кістяк № 3 (кв. 113) належав дівчинці віком 6–8 років. Біля нижньої щелепи знайдено три різнокольорових пастових намистини. На відстані 0,80 м від скелета № 2 знайдено кістяк № 4, що належав дитині. Кістяк № 5 (кв. 144), довжиною 0,70 м, знайдено у межах валу та належав дитині. В її лівій руці знайдено частину річкового молюска, що була затиснута у фалангах пальців. Кістяк № 6 (кв. 148, 185) представлений черепом дитини та нижньою щелепою, що знаходилися серед каміння. Вони належали дитині віком до десяти років. Поряд знайдено дві глиняні намистини. Кістяк № 7 представлений черепом дитини, що знаходився серед каміння. Кістяк № 8 (кв. 149) належав дитині, складався із черепної коробки та нижньої щелепи. Кістяк № 9 представлений нижньою щелепою чоловіка похилого віку. Кістяк № 10 (кв. 89) являє собою череп дитини, поряд з яким знаходився скелет собаки у скорченому вигляді. Кістяк № 11 (кв. 81) являє собою дитячий череп із хаотично розміщеними кістками. Кістяк № 12 (кв. 59) належав дорослій людині (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 7–10, 12). Кістяк № 13, довжиною 1,60 м, належав молодій жінці. Його знайдено на внутрішньому схилі валу, простежено, що скелет був обгорілий в області шиї. Права рука небіжчика зігнута в лікті та лежала на тазу. Інвентар небіжчика представлений низкою збережених пастових та мінеральних намистин (НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 16). Кістяк № 14 (кв. 80), довжиною 1,60 м, лежав на спині. Кістяк № 15 (кв. 121), довжиною 1,53 м, права рука була стиснута в кулак, ліва кисть не збереглася. Кістяк № 16 (кв. 191), довжиною 1 м, належав дитині, що була прикидана різними відходами. Її інвентар складався із восьми намистин, серед них п’ять з морських черепашок і три пастові. На правій руці вище ліктя, розміщувався бронзовий браслет з дроту (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 13; НА ІАНАНУ, 1970/75. Ф. е. 5849, арк. 16). Наступний кістяк № 17 (кв. 228) знайдено за 0,80 м від попереднього. Його довжина сягала 1,72 м, належав жінці. Біля її голови на відстані 0,60 м знаходиться кістяк № 18 (кв. 228) довжиною 0,65 м, що належав дитині. Кістяк № 19 (кв. 55), довжиною 1,75 м. Ліва рука знаходилася на тазу, а права під тазом.

Права нога зігнута дещо в коліні та відкинута, а плечі здвинуті уверх у межах грудей. На думку П. І. Хавлюка небіжчик був зв'язаний. Кістяк № 20 (кв. 124), довжиною 0,80 м, належав дитині віком 6–8 років. Кістяк № 21 (кв. 115), довжиною 0,70 м, поганої збереженості, належав дитині. Серед ребер знайдено червону пастову намистину із двома жовтими наліпками. Перпендикулярно попередньому скелету знаходився кістяк № 22 (кв. 150/115) довжиною 1,73 м, що належав дорослій людині. Деякі кістки зміщені, права рука притиснута до тазу. Ноги небіжчика знаходилися у невідомому заглибленні, а на лівій нозі знаходився залізний ніж. На думку П. І. Хавлюка покійник міг рукою притискати рану, а знайдений інвентар розміщувався у кишені одягу небіжчика. Кістяк № 23 (кв. 259), довжиною 0,70 м, поганої збереженості, належав дитині віком у межах двох-трьох років. Кістяк № 24 (кв. 233), довжиною 0,45 м, поганої збереженості, належав дитині такого ж віку. Серед кісток грудей виявлено підвіску-дзвіночок із бронзи та намистину. На відстані одного метра від попереднього скелета знаходився кістяк № 25, довжиною 1,60 м, належав жінці віком у межах 60–70 років. Кисть правої руки стиснута, а права знаходилася під тазом. Під нижньою щелепою знайдено три намистини. Кістяк № 26 (кв. 234) поганої збереженості, довжина 0,40 м. Належав дитині віком до трьох років (ВОКМ, НДФ – 8151, арк. 13–16).

За сезон 1971 р. досліджено 600 м² території городища, знайдено 12 людських скелетів, що належали людям похилого віку та дітям (НА ІАНАНУ, 1971/70. Ф. е. 6074, арк. 5). Кістяк № 27 (кв. 296) поганої збереженості, вціліла частина розміром 0,5 м. Він знаходився у ямі № 27 та був прикиданий камінням і належав дитині віком у межах 4–5 років. На думку П. І. Хавлюка небіжчика могли поховати саме під час облоги городища. Кістяк № 28 (кв. 332), довжиною 1,65 м, належав жінці похилого віку. Скелет перекривав яму № 21, у якій знайдено частину фаланг лівої ноги. Зліва від таза знайдено біконічне прясло. Кістяк № 29 (кв. 292), довжиною 0,93 м, перебував у скорченому положенні у ямі, належав людині похилого віку. Ноги та руки небіжчика зігнуті, а фаланги рук знаходилися зліва на грудях. Кістяк № 30 (кв. 363–364), довжиною 1,60 м, належав жінці віком до 40 років. Права кисть руки знаходилася у межах таза. Справа від ніг знаходився кістяк № 31, що належав дитині віком двох-трьох років. Кістяк № 32 (кв. 346), довжиною 1,50 м, належав жінці. Її права рука знаходилася дещо у підігнутому стані під тазом. Кістяк № 33 (кв. 383), довжиною 1,65 м, належав чоловіку молодого віку. Кістяк № 34 (кв. 311), довжиною 1,65 м, поганої збереженості, деякі кістки зміщені. Кістяк № 35 поганої збереженості належав дитині. Кістяк № 36 (кв. 323, 359–360) поганої збереженості, належав дорослій людині. Фаланги пальців правої руки розміщувалися на тазу. З лівого боку знайдено проколку-шило, що виготовлене із заліза. На грудній клітці виявлено бронзове кільце, що могло бути скроневою підвіскою. Кістяк № 37 (кв. 280а) поганої збереженості, належав дитині віком до чотирьох років. Вона лежала вниз головою на схилі валу. Останній скелет № 38 знайдений цього сезону належав дитині та розміщувався на внутрішньому валу городища (ВОКМ, НДФ – 8152, арк. 6–7, 10–12, 14; НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29).

Під час археологічних розкопок 1972 р. досліджено 512 м² пам'ятки та виявлено 14 скелетів. Кістяк № 39 (кв. 206), довжиною 0,75 м, належав дитині віком до двох років, що загинула під час пожежі у дерев'яній будівлі. У ній також знайдено кістяк № 40, завдовжки 1,55 м, віком до 30 років, що належав жінці. Вона лежала на згорілому дереві та була покрита шаром вугілля, окремі частини кісток були зі слідами дії вогню. На грудній клітці виявлено по дві сердолікових та пастових намистини. У цій же будівлі на відстані 2,5 м від попереднього небіжчика знаходився кістяк № 41, що належав дитині віком в межах 2–3 років. На думку П. І. Хавлюка небіжчики були однією сім'єю. Наступний кістяк № 42 (кв. 491) належав дитині, значна частина якого спалена в результаті пожежі. Інвентар небіжчика складався із трьох інкрустованих намистин виготовлених із пасти. Кістяк № 43 (кв. 529), довжиною 1,7 м, належав дорослій людині. Її руки та ноги знаходилися у складеному стані одна на одну – тобто також могли бути зв'язаними. Кістяк № 44 (кв. 530) належав підлітку та мав довжину 1,10 м. Череп майже не зберігся, ліва рука була відсутня, збережено лише фаланги лівої кисті. Кістяк № 45 належав людині похилого віку, мав довжину 1,50 м. Її ноги нижче колін знаходилися у ямі та були переламаними. Не збереглися кістки ліктів та кисті рук. Між ребрами та шийними хребцями виявлено десять намистин, із них сім із інкрустованої пасти, решта сердолікові. Кістяк № 46 (кв. 537), довжиною 1,40 м, належав підлітку – дівчині. Інвентар представлений браслетом із дротяних кілець на правій руці та бронзовою кулькою-підвіскою, що лежала біля шиї (НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 29–30). У кістяка № 47, що знаходився поблизу крутого схилу відсутні ноги. На відміну від тіла вони розміщувалися на самому схилі, а на думку П. І. Хавлюка були знищені до того, як тіло було засипано ґрунтом. Збережена частина кістяка складає 0,75 м (ВОКМ, НДФ – 7343, арк. 31). Кістяк № 48 (кв. 459) належав малій дитині, частково збереглися кістки черепа та грудної клітки – інвентар відсутній. У межах двох метрів від попереднього виявлено кістяк № 49 поганої збереженості – довжиною 0,75 м, що належав дитині віком близько 9–10 років. Кістяк № 50 (кв. 459), довжиною 1,75 м, належав людині похилого віку. З лівого боку

на кістках тазу знайдено кресало, фрагмент кременю та черенковий залізний ніж. Також серед кісток виявлено сережку – кільце із дроту. Поруч із попереднім небіжчиком знайдено кістяк № 51 (кв. 501), довжиною 1,70 м, що також належав людині похилого віку. На кістках тазу з лівого боку виявлено брусок та кресало. Кістяк № 52 (кв. 584) розміщений у межах п'яти метрів від попередніх покійників та мав довжину 1,65 м. Людський скелет перекривав господарську яму із попелом та керамікою. Поруч із ним знайдено наконечник стріли та брусок із пісковика (НА ІАНАНУ, 1972/78. Ф. е. 6249, арк. 30–31).

За 1973 р. на городищі досліджено 428 м², на цій ділянці виявлено 12 людських скелетів. Кістяк № 53 (кв. 558), поганої збереженості довжиною 0,45 м належав дитині, вік якої був до 5 років. Поблизу скелету знайдено ікло вовка у вигляді підвіски та дві морські раковини з отворами. Кістяк № 54 (кв. 611) належав дитині віком до 10 років, розміщувався у заглибленні поряд із господарською ямою № 52. Кістяк № 55 належав дитині віком у межах 2–3 років. Кістяк № 56 (кв. 599), довжиною 1,12 м, фаланги ніг відсутні. Поряд із нижньою щелепою знайдено намистини: дві із пасти, що орнаментовані перехресними лініями та три скляні, дві з яких парні. Кістяк № 57 довжиною 1,70 м, належав дорослій людині. Її руки були зігнуті у лікті та покладені одна на одну на ліве плече. Ліва нога дещо зігнута в коліні, яке лежить на правій нозі. На думку П. І. Хавлюка руки й ноги небіжчика були зв'язані. Кістяк № 58 (кв. 555), довжиною 0,84 м знаходився у скорченому стані та лежав на правому боці втиснутим у невелике заглиблення. Кістяк № 59 (кв. 570–571) довжиною 1,63 м належав жінці дорослого віку. Нижня щелепа небіжчика закривала 15 намистин: чотири подвійні, одна потрійна, чотири сердолікових-гранчастих, п'ять круглих і дві гранчасті зі скла та фрагменти дротяної сережки. Кістяк № 60 (кв. 574), довжиною 1,71 м, знайдений у невеликому заглибленні та належав дорослій людині. Дещо нижче лівої ноги виявлено черенковий залізний ніж. Кістяк № 61 дещо зруйнований, розташовувався на відстані 0,65 м у межах ніг від попереднього. Кістяк № 62 (кв. 526) мав роздушений череп, без нього довжина скелета складає 1,25 м. У межах черепа зафіксовано подвійну намистину синього кольору та круглу дротяну сережку із бронзи. Кістяк № 63 (кв. 573) складався із роздушеного черепа, що належав дитині віком в межах одного року. Кістяк № 64 (кв. 430а) знайдено на валу та представлений роздушеним черепом дитини віком до двох років (НА ІАНАНУ, 1973/82. Ф. е. 6708, арк. 13–16).

Під час археологічного сезону 1974 р. досліджено 636 м² площі городища та знайдено 12 людських скелетів. Кістяк № 65 (кв. 679), довжиною 0,40 м, поганої збереженості належав дитині приблизно півторарічного віку. На відстані двох метрів у кв. 681 виявлено кістяк № 66 поганої збереженості, довжиною 0,55 м, що належав дитині віком двох або трьох років. Кістяк № 67 (кв. 728) належав дорослій жінці. На скроневій частині черепа виявлено три кільця – сережки із бронзи. У межах кісток грудної клітки виявлено підвіску – ґудзик виготовлений зі срібла. Із правого боку скелету знайдено горілу деревину та сліди від стовпчика. Кістяк № 68 поганої збереженості, вціліла частина скелету розміром 0,60 м належала підлітку. Кістяк № 69 (кв. 676) погано збережений, належав дитині однорічного віку. Кістяк № 70 поганої збереженості, довжиною 0,30 м, також належав однорічній дитині. Кістяк № 71, довжиною 1,05 м, належав підлітку, фаланги його ніг відсутні. Він розміщувався на рівні черепів скелетів № 67 та 70, що на думку П. І. Хавлюка свідчить про їх приналежність до однієї сім'ї, а розміщений у межах їх черепів невеликий камінь міг відігравати роль знаряддя вбивства. Кістяк № 72 (кв. 845–846), довжиною 1,45 м, належав дитині віком до 12 років. Дослідивши положення ніг скелету Павло Іванович припускає, що вони могли бути зв'язаними. У межах кісток грудної клітки знайдено три скляні намистини: одна із чотирьох кульок, дві інші зеленого та "білого-жовтого" кольорів. Кістяк № 73 (кв. 773–774), довжиною 1,55 м. У межах грудної клітки виявлено бронзовий литий ґудзик. Кістяк № 74 (кв. 732) поганої збереженості належав однорічній дитині. Кістяк № 75 (кв. 807) дуже поганої збереженості, вціліла частина має довжину 0,60 м. Кістяк № 76 (кв. 773, 732) розміщувався в ногах скелету № 73 на відстані 15 см. Ліва рука була піднята до черепа, а на її середній фаланзі виявлено бронзову каблучку із роз'єднаними кінцями. Нижня частина тіла знищена перекопами пізнішого часу, збережена частина тіла складала 0,65 м (НА ІАНАНУ, 1974/86. Ф. е. 7373, арк. 3–5).

У 1975 р. на городищі досліджено 380 м² та виявлено 12 людських скелетів. Кістяк № 77, довжиною 0,61 м, поганої збереженості, що належав дитині чотирьохрічного віку. Кістяк № 78 (кв. 871) знаходився на відстані 1,30 м від попереднього. Його довжина 1,77 м, належав людині похилого віку. Права кисть знаходилася на тазі. П. І. Хавлюк припускає, що небіжчик прикривав рану в животі. Кістяк № 79 (кв. 872) розміщений за 1,50 м від попереднього. Вціліла частина скелету сягає 0,61 м і належала дитині віком до п'яти років. Кістяк № 80 (кв. 906), довжиною 1,38 м, належав дорослій жінці. На лівій скроні знаходилася дротова сережка із бронзи, а на правій підвіска-кулька з цього ж матеріалу. Кістяк № 81 (кв. 906) поганої збереженості, належав дитині віком до двох років, його довжина складає 0,48 м. Кістяк № 82 погано збережений, його вціліла частина складає 0,32 м, що належала дитині до двох років. Кістяк № 83 (кв. 872) також

поганої збереженості, вціліла його частина складає 0,17 м і належала дитині віком до одного року. Кістяк № 84 (кв. 825) поганої збереженості, він належав дитині віком до півтора року. Кістяк № 85 (кв. 902–903) мав довжину 1,82 м та належав жінці похилого віку. Її ноги нижче колін знаходилися у господарській ямі № 70. На думку П. І. Хавлюка положення ліктьової кістки свідчить про те, що кисть правої руки небіжчика знаходилася на тазу. Поряд із лівою скронею виявлено круглу сережку із дроту. На лівій руці зафіксовано бронзовий дротяний браслет. Між лівою ногою і тазом розміщувався ніж виготовлений із заліза. Поряд із правою частиною тазу знайдено наконечник стріли. Кістяк № 86 (кв. 918) поганої збереженості, довжина вцілілої частини – 0,65 м. Кістяк № 87 представлений лише однією збереженою ногою, довжиною 0,72 м, що належала дорослій людині. Павло Іванович вважає, що скелет був розтягнутий хижакими. Кістяк № 88 (кв. 944) довжиною 1,46 м належав дорослій жінці. Її ліва нога була дещо зігнута в коліні та покладена на праву. Ліва рука зігнута в лікті, а кисть розташовувалася на грудній клітці, права рука знаходилася у витягнутому стані вздовж скелета. На думку автора розкопок небіжчицю було зв'язано (НА ІАНАНУ, 1975/35. Ф. е. 7604, арк. 9–11).

У 1976 р. досліджено 416 м² територію городища, на якій знайдено лише один людський скелет. Кістяк № 89 розташовувався у межах квадратів 1046 та 1047. У покійника майже повністю відсутні дві нижні кінцівки та зап'ястя правої руки. Від черепа збереглося лише декілька фрагментів (НА ІАНАНУ, 1976/103. Ф. е. 8192, арк. 10).

Під час розкопок 1977 р. на пам'ятці розкопано 352 м² території, де виявлено 10 людських скелетів. Кістяк № 87(а) (кв. 1084–1085) мав довжину 1,60 м та належав жінці віком більш ніж 50 років. Ребра та хребет дещо зміщені в район тазу та нижче колін у більш пізніший час. Кістяк № 88(а) (кв. 1115 та 1090) мав довжину 1,35 м та належав підлітку віком у межах 10–12 років. Кістяк № 89(а) (кв. 1108, 1131) погано збережений. Прослідковано залишки скелету довжиною 0,60 м та розвал черепа дитини віком до п'яти років. Кістяк № 90 (кв. 1119), довжиною 0,45 м, належав дитині віком три-чотири роки, що лежала на боку. Її права рука розміщувалася на тазі, а ліва підігнута під нижню щелепу. Серед ребер знайдено уламок бронзової овальної скобки, а на шийних хребцях намистини: двочастинна скляна коричневого кольору; пастова, інкрусторована та три окремих маленького розміру. Кістяк № 91 (кв. 1130, 1150) поганої збереженості, мав довжину 1,50 м та належав людині дорослого віку. Кістяк № 92 (кв. 1123–1124) частково зміщено та зруйновано заглибленням пізнішого часу. У межах кісток тазу виявлено сережку виготовлену із бронзи. Кістяк № 93 (кв. 1157) погано зберігся, його довжина складала 1,00 м. Скелет належав дитині віком до десяти років. Кістяк № 94 погано зберігся, виявлена частина скелету мала довжину 0,60 м та належала дитині віком до двох років. Кістяк № 95 (кв. 1125) майже не зберігся, він представлений розвалом черепа дитини віком до двох років. Кістяк № 96 (кв. 1179) представлений фрагментами дитячого черепа віком до одного року (НА ІАНАНУ, 1977/76. Ф. е. 8815, арк. 2, 4–7, 9–11).

Під час археологічного сезону 1978 р. досліджено 208 м² території городища та знайдено п'ять останніх людських скелетів. Кістяк № 97 (кв. 1169) мав довжину 1,80 м та належав жінці літнього віку. Її ліва рука була зігнута у лікті, а кисть лежала на тазу. Права рука збереглася у витягнутому положенні вздовж тулуба. Ноги небіжчиці витягнуті прямо, а дві її ступні знаходилися разом. На думку П. І. Хавлюка ноги могли бути зв'язані. Вище коліна перебиті обидві ноги та передплечова кістка. Кістяк № 98 (кв. 1186) погано збережений та належав дитині віком до одного року. Довжина збережених елементів скелету 0,25 м. Кістяк № 99 (кв. 1209) ідентичний по віку та збереженості із попереднім. Кістяк № 100 (кв. 1209) довжиною 0,70 м та належав півторарічній дитині. Розміщений головою вниз в напрямку схилу майданчика. Кістяк № 101 (кв. 1203–1204) виявлено у господарській ямі № 84 на глибині 1,45 м. Декілька знайдених кісток належали дитині віком до одного року (НА ІАНАНУ, 1978/54. Ф. е. 8841, арк. 8–10, 13, 15–16).

Висновки П. І. Хавлюка: "... збереглися залишки кістяків загиблих, переважно жінок з дітьми і підлітків. Зрілого віку воїнів на цих городищах не виявлено. Вони, очевидно, у критичний момент покинули городище. Залишивши напризволяще жінок і дітей і тих, які могли бути хворі, поранені, або такі, що відмовились стати на шлях поневіряння. Можливо допустити, що загинули ті, хто був не придатний до роботи, деяка частина загинула добровільно. Під горілими рештками будівель під валом у Сажках знайдено кістяк молодої жінки, другий на протилежному боці городища в дерев'яній башні (жінка з дитиною до 4х років). Всі вони явно згоріли в огні і не були пограбовані, тоді як на решті кістяків ніяких прикрас не знайдено, їх першим вбито – пограбовували. Очевидно, що і ті, які залишились на городищі, здебільшого або ранені, або хворі, але переважно це люди віком до 30 років. Лише вік двох жінок більше 60 років і п'ятдесят років виявлені тут, є два чоловічих кістяка до 50 років, решта всі і чоловіки і жінки мали вік від 25 до 35 років. Відомо, що у слов'ян в цей час існував обряд – трупоспалення. Завдяки збереженості кістяків, вдалося визначити їх в Інституті етнографії у Москві. Заключення зроблено у 1975 р. М. Велікановою. Антропологічний тип всіх європеїдний, черепи

..... мезодоліхокранні й не виходять за межі середньовічних слов'ян. Середній ріст чоловіків – 166,5 см (розмах 165 – 167), жінок – 180,7 см (розмах 141 – 163 см), що також близьке до величини росту інших груп слов'ян середньовіччя. Чистота антропологічного типу населення наявна” (ВОКМ, Д – 7335, арк. 185–186; НДФ – 14395–14396).

Висновки. Узагальнивши відомості про археологічні дослідження людських скелетів на городищі уличів 10 століття біля с. Сажки на основі польових щоденників та наукових звітів П.І. Хавлюка (табл. 1) нами з'ясовано, що вченим насправді виявлено 104 кістяки, із них залишки 103 людей, що загинули під час нападу на укріплення, а не 105, як згадано вченим у публікації за 1989 р. Вік 6 скелетів не вдалося ідентифікувати. Серед інших 98 скелетів: діти – 56,1 % (55 осіб), підлітки – 5,1 % (5 осіб), молоді – 10,2 % (10 осіб), дорослі – 20,4 % (20 осіб) та люди похилого віку – 8,2 % (8 осіб). Діти – найчисельніша вікова категорія загиблих на городищі. Із них, від загальної кількості небіжчиків: 11,6 % (12 осіб) – немовлята до півтора року, 10,6% (11 осіб) – малі діти до п'яти років та 31,0 % (32 особи) – діти до десяти років. Найменшу кількість загиблих 4,8 % (5 осіб) становлять підлітки від 10 до 16 років та молоді люди 5,8 % (6 осіб) від 16 до 25 років. Можливо тому, що значна їх кількість була взята у полон. А молоді та дорослі чоловіки були відсутні на городищі через те, що вирушили на війну. Очевидно, що населення, котре мешкало на поселенні біля городища могло бути повністю знищене на городищі, а інша частина загинула у боях із противником за межами городища. В іншому випадку жителі, що вижили та не були поневолені могли б здійснити обряд поховання загиблих односельців.

Вдалося встановити положення 94 небіжчиків (91,2 %), решта представлені дитячими черепами або їх фрагментами без збережених скелетів. Значна частина загиблих 82,5 % (85 осіб) перебувала у випростаному стані на спині. У невеликих заглибленнях знайдено два скелети дорослих (1,9 %) у скорченому стані та один дитячий (0,9 %), що ймовірно був захоронений в господарській ямі під час штурму городища. Ще дві дитини (1,9 %) перебували на боці, а інші двоє (1,9 %) розміщувалися вниз головою на схилах валів. Серед двох похилих осіб (1,9 %) прослідковуються «ознаки втечі», адже їх ноги знаходилися у господарських ямах, що ймовірно травмувало або затримало їх в результаті падіння, де згодом вони загинули. У нижче наведеній таблиці № 1 подаємо зведену відомість про скелети знайдені під час розкопок П.І. Хавлюка на городищі 10 – 11 століття біля с. Сажки у 1970 – 1978 рр. Таблиця складена за віковою категорією загиблих.

Таблиця 1

№ з/п	№, скелет	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік
1.	83(l)	> 1*	36.	1#(l)	6–7*	71.	87a(l)	25–45/♂***
2.	96(ch)	> 1*	37.	3#*(b)	6–8/♀*	72.	40#*(l,v)	> 30/♀s*
3.	63(ch)	1*	38.	4(l)	6–8*	73.	51#(l)	30–40/♀**
4.	69(l)	1*	39.	20(l)	6–8*	74.	57(z,l)	30–40/♂**
5.	70(l)	1*	40.	56#*(l)	~ 9/?**/♀s*	75.	59#*(l)	30–40/♀**
6.	74(l)	1*	41.	49(l)	9–10*	76.	91(l)	30–40/♂***
7.	98(l)	1*	42.	6#*(ch)	> 10/♀s*	77.	30(p,l)	> 40/♀*
8.	99(l)	1*	43.	54(l)	> 10*	78.	12(l)	зрілий*
9.	101(l)	1*	44.	93(l)	> 10*	79.	14(l)	зрілий*
10.	84(l)	> 1,5*	45.	5#(l)	дитина*	80.	15(l)	зрілий*
11.	65(l)	1,5*	46.	7(ch)	дитина*	81.	19(z,l)	зрілий*
12.	100(vn)	1,5*	47.	8(ch)	дитина*	82.	22#(p,l)	зрілий*
13.	39(v)	> 2*	48.	10(ch)	дитина*	83.	32(l)	зрілий/♀*
14.	64(ch)	> 2*	49.	11(l)	дитина*	84.	34(l)	зрілий*
15.	82(l)	> 2*	50.	16#*(ch)	дитина/♀s*	85.	36#*(p,l)	зрілий/♀s*
16.	94(l)	> 2*	51.	18(l)	дитина*	86.	43(z,l)	зрілий*
17.	95(ch)	> 2*	52.	21(l)	дитина*	87.	62#*(l)	зрілий/♀**
18.	23(l)	2–3*	53.	35(l)	дитина*	88.	80#*(l)	зрілий/♀*
19.	24#*(l)	2–3/♀s*	54.	38(l)	дитина*	89.	87(l, zn)	зрілий*
20.	31(l)	2–3*	55.	42#*(v)	дитина/♀s*	90.	88(l)	зрілий/♀*
21.	41(l)	2–3*	56.	88a(l)	10–12*	91.	52#(l)	40–50/♀**
22.	55(l)	2–3*	57.	44(l)	15–16/♀**	92.	9(l)	< 60/♂*
23.	66(l)	2–3*	58.	46#*(l)	підліток/♀*	93.	25#*(l)	60–70/♀*
24.	81(l)	2–3*	59.	68(l)	підліток	94.	28#(l)	похилий/♀*
25.	26(l)	> 3*	60.	71(l)	підліток	95.	29(sc)	похилий*
26.	90#*(p,b)	3–4♀s*	61.	50#*(l)	20–25/♀**	96.	45#*(vt)	похилий/♀s*

№ з/п	№, скелет	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік/стать	№ з/п	№ скелету	Морфологічний вік
27.	37(vn)	> 4*	62.	60#(l)	20–25/♂**	97.	78(p,l)	похилий*
28.	77(l)	4*	63.	72#(z,l)	20–30/♀***	98.	85#(vt)	похилий/♀*
29.	48(l)	мала дитина*	64.	2#(z,l)	юний/♂*	99.	17(l)	?/♀*
30.	27(poh)	4–5*	65.	13#(v,l)	юний/♀*	100.	61(l)	?
31.	53#(l)	> 5/~♂s*	66.	33(l)	юний/♂*	101.	73#(l)	?/~♂s*
32.	79(l)	> 5*	67.	47(l)	25–35/♀**	102.	75(l)	?
33.	89a(l)	> 5*	68.	58(sc,l)	25–35/♀**	103.	76#(l)	?/~♀s*
34.	89(l)	> 6***	69.	67#(l)	25–35/♀***	104.	86(l)	?
35.	92#(l)	♀s*/> 6***	70.	97(z,l)	25–40/♂***	-	-	-

Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; # — наявність інвентарю; #* — інвентар, що дозволяє ідентифікувати стать; s* ідентифіковано стать автором статті за допомогою інвентарю небіжчиків.

Визначення віку та статі:

* П. І. Хавлюком; ** М. С. Веліконовою; *** Ю. В. Долженком.

Скелети з ознаками:

p — поранення; z — зв'язаних кінцівок; v — обгорілі.

Положення скелетів:

l — лежачи на спині; sc — скорчене; vn — вниз головою; b — на боку; ch — наявність лише черепа; vt — спроби втечі; poh — поховання; zn — збереглася лише нога.

Окремо слід виділити небіжчиків, котрих знайдено поряд один з одним. На думку автора розкопок вони належали до однієї сім'ї. Серед таких груп небіжчиків він згадує про дві. Проаналізувавши такі випадки нами виділено ще дев'ять таких прикладів. Загалом вони ймовірно представлені сім'ями, де присутні одна молода, доросла чи стара жінка із однією або двома дітьми. У таблиці № 2 подаємо характеристику скелетів за родинними зв'язками.

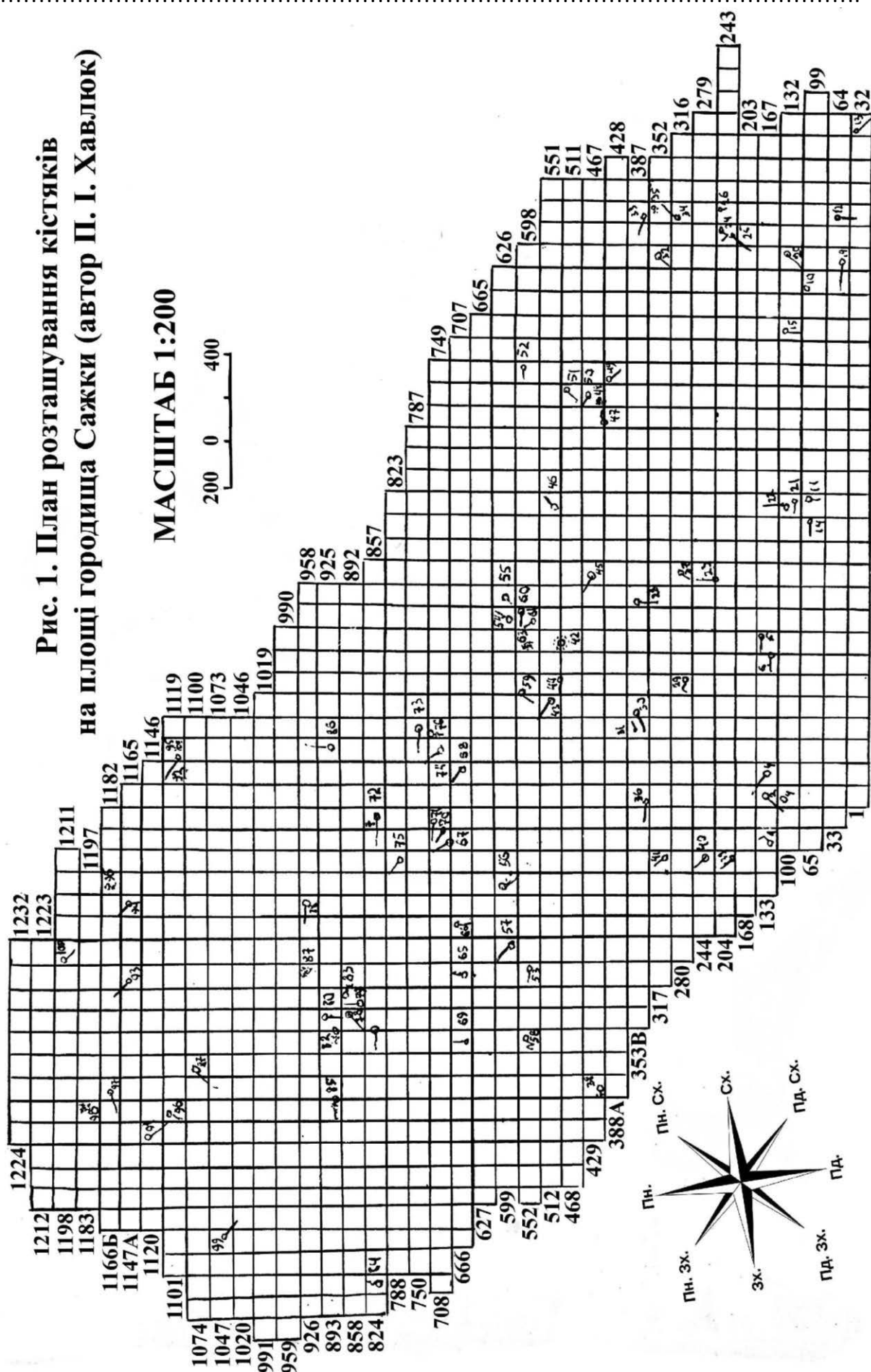
Таблиця 2

	№	Кістяк / стать / вік				№	Кістяк / стать / вік		
	1	№16 / ♀s* / дитина	№17 / ♀ / ?	№ 18 / ? / дитина		7	№ 50 / ♀ / 20–25	№ 51 / ♀ / 30–40	-
Родинні зв'язки	2	№ 21 / ? / дитина	№ 22 / ? / доросла	-	Родинні зв'язки	8	№ 60 / ♂ / 20–25	№ 61 / ? / ?	№ 63 / ? / 1 рік
	3	№24 / ♀s* / 2-3	№ 25 / ♀ / 60–70	-		9	№ 67 / ♀ / 25–35	№ 63 / ? / 1 рік	№ 71 / ? / підліток
	4	№ 30 / ♀ / до 40	№ 31 / ? / 2–3	-		10	№ 73 / ~♂s* / ?	№ 76 / ~♀s* / ?	-
	5	№ 39 / ? / до 2	№40 / ♀s* / до 30	№ 41 / ? / 2–3		11	№ 77 / ? / 4	№ 78 / ? / похила	-
	6	№ 48 / ? / 1,5–4	№ 49 / ? / 9–10	-			-	-	-

Умовні позначення: ♂ — чоловік; ♀ — жінка; s* ідентифіковано стать автором статті за допомогою інвентарю небіжчиків.

Досліджуючи людські скелети П.І. Хавлюк прослідкував також сліди насильницької смерті. У шести загиблих осіб молодого та дорослого віку положення рук та ніг свідчить про те, що вони були зв'язані. Фаланги рук у п'ятьох скелетах різного віку, окрім підлітків та молодих людей, знаходилися на тазу. Археолог пояснив це ознакою спроби прикриття рани рукою. Чотири жертви були спаленими у спорудах. Із них двоє дітей, одна молода та доросла людина. Окремо дослідник відмітив, що у небіжчиків помітні удари тупими предметами, а значна частина фрагментів їх тіл розтягнуті по городищу хижаків. Також він припускає, що небіжчики могли бути страчені за допомогою ударів камінням по голові, котре знайдено поряд із скелетами.

Інвентарний матеріал виявлений у 33 небіжчиків (32 %) віком від двох років. Із них у 24 покійників знайдено прикраси, які дозволяють встановити стать їх власника, що підтверджуються визначеннями антропологічного матеріалу. Проаналізувавши їх, встановлено стать 42 осіб, із них жіночої – 32 особи та чоловічої – 10 осіб. Визначено стать: антропологами М. С. Веліконовою (10 скелетів – 8 жіночих та два чоловічі) та Ю. В. Долженком (5 скелетів – 2 жіночих та 3 чоловічі). П.І. Хавлюком визначено 18 скелетів із них 15 жіночих та 3 чоловічі. Також нами прослідковано певну закономірність пов'язану із прикрасами, що характерні для

жінок. Із десяти скелетів у трьох небіжчиків № 50, 59, та 62, що визначені Мариною Святославівною як жіночої статі, виявлено інвентар – намисто. Такий стан речей, не маючи збереженого антропологічного матеріалу, дозволяє припустити, що 18 скелетів, де знайдено намисто належали жінкам. Наявність іншого інвентарю залишає під питанням, приналежність трьох осіб, що могли належали двом чоловікам та одній жінці. Із 42 осіб, стать яких визначена нами різними методами, лише 15 антропологічно підтверджені, а саме 10 жіночих та 5 чоловічих скелети.

Детальний краніологічний аналіз збережених кістяків автор планує подати у подальших наукових публікаціях.

Подяка. Автор висловлює щирі вдячності усім хто підтримав його в ході підготовки та написання статті. Автор вдячний Тетяні Євсейчєвій, головному зберігачу фонду Вінницького обласного краєзнавчого музею та Юрію Легуну, директору Державного архіву Вінницької області за сприяння в опрацюванні особового фонду П. І. Хавлюка. Подяка Юрію Зінку, декану історичного факультету ВДПУ ім. М. Коцюбинського за надання можливості опрацювати антропологічний матеріал із городища Сажки та Юрію Долженку – за надані ним визначення віку та статі людських скелетів. Найкращі побажання Віктору Косаківському за цінні рекомендації та редагування статті на етапі її підготовки до друку. Висловлюємо щирі вдячності головному редактору журналу Олегу Мельничуку за консультації та методичні поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття готувалася до друку у рамках проведення наукового дослідження пов'язаного з написанням дисертації на здобуття ступеня доктора філософії.

Джерела та література:

- Беднарчик, Т. Р.** (2023). Місце літописних уличів у ранньосередньовічній історії України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, 45, 19–30. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>
- ВОКМ** – Вінницький обласний краєзнавчий музей.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Косаківський, В. А. & Рудь, В. С.** (2014) Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014*, 116–124.
- Кучера, М. П.** (2017). Городища уличів у Середньому Побужжі. *Археологія*, 4, С. 61–73.
- Ленчук, Д. М.** (2023). Колекція археологічних старожитностей із розкопок П. І. Хавлюка у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія, 45, 9–18. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- Манигда, О. В.** (2021). Средневековые городища на Южном Буге. Освоение пространства и предназначение укреплений. *Revista Arheologică, serie nouă, vol. XVII, nr. 2*, 78–86. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5759881>
- Манігда, О. В., & Грабовська, О. В.** (2021). Середньовічні городища уличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту. *Простір в історичних дослідженнях*. 2. 50–56.
- НА ІАНАНУ** – Науковий архів Інституту археології національної академії наук України.
- Томашевський, А. П.** (2003). Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби. *Археологічні студії*, 2, 132–160.
- Хавлюк, П. І.** (1971). Уличское городище X – XI вв. у села Сажки на Винниччине. *Археологические открытия 1970 г.*, С. 294.
- Хавлюк, П. І.** (1972). Матеріали із городищ уличей на Южном Буге. *Археологические открытия 1971 г.*, С. 380–381.
- Хавлюк, П. І.** (1976). Исследования Южнобугской экспедиции. *Археологические открытия 1975 г.*, С. 400–401.
- Хавлюк, П. І.** (1979). Исследования на Южном Буге. *Археологические открытия за 1978 г.*, С. 415–416.
- Хавлюк, П. І.** (1989). Про час заселення Південного Побужжя після половецької й монголо-татарської навал. *Тези доповіді восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції* (сс. 24–25). Вінниця.

Dmytro M. Lenchuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
postgraduate student (Ukraine)

**Anthropological Material from the Settlement of Ulychi in the 10th Century
Near the Sazhki village in Vinnytsia Region from the Excavations of P. I. Havlyuk in 1970-1978.**

Abstract. The purpose of the article is to summarize information about the anthropological material from the excavations of P. I. Havlyuk, which was found at the ulychi settlement near the village Sazhki in 1970-1978 and its introduction into scientific circulation. The research methodology is represented by: the principle of historicism, system approach, methods of logic, grouping, comparative-historical, statistical and problem-chronological principle. The scientific novelty of the work lies in the fact that it summarizes information about the found human skeletons belonging to the ulyches who died as a result of an attack on the settlement during the first stage of its existence in the 10th century. Today, only part of the preserved human skeletons from the excavations in Sazhki are available for detailed anthropological research. To write the article, unpublished materials from the personal fund of P. I. Havlyuk in the Vinnytsia Regional Museum of History and Nature and the State Archive of the Vinnytsia Region were used, namely: field diaries, manuscripts, and epistolary heritage. The scientific reports on excavations stored in the Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv were also included in the work. Information is provided on the position of the discovered skeletons, their probable signs of death, and personal items found among or near the bones. The skeletons are systematized by age category. For a significant part of the dead, their gender has been determined. **Conclusions.** It was possible to establish the position of the skeletons of 94 deceased. Among the dead, according to P. I. Havlyuk, there are signs: wounds; tied limbs and burnt. The inventory material was found in 33 deceased persons aged two years and older. The sex of 42 persons was determined, of which 32 were female and 10 were male.

Keywords: archaeological excavations, human skeletons, ulychi, 10 century, Sazhka settlement, Havlyuk P. I.

References:

- Bednarchyk, T. R.** (2023). Mistse litopysnykh ulychiv u rannoserednovichnii istorii Ukrainy. [The Significance of Annalistic Ulyches in the Early Medieval History of Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 45, 19–30. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-19-30>
- VOKM** – Vinnytskyi oblasnyi kraieznavchyi muzei. [Vinnytsia Regional Museum of History and Nature].
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnytskoi oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region].
- Kosakivskyi, V. A. & Rud, V. S.** (2014) Arkheolohichna kolektsiia Instytutu istorii, etnologii i prava Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho [Archaeological collection of the Institute of History, Ethnology and Law of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»: naukovyi shchorichnyk – Archeological studies "Mezhybizh": scientific yearbook*. 3. 2014, 116–124. [in Ukrainian].
- Kuchera, M. P.** (2017). Horodyshcha ulychiv u Serednomu Pobuzhzhzi [Street settlements in Srednyi Pobuzhzhzia]. *Arkheolohiia – Archeology*, 4, S. 61–73. [in Ukrainian].
- Lenchuk, D. M.** (2023). Kolektsiia arkheolohichnykh starozhytnosti iz rozkopok P. I. Khavliuka u fondakh Vinnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu [The Collection of Archaeological Antiquities From the P. I. Havlyuk Excavations in the Funds of Vinnytsia Regional Museum of History and Nature]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 45, 9–18. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-9-18>
- Manigda, O. V.** (2021). Srednevekovye gorodishcha na Yuzhnom Buge. Osvoenie prostranstva i prednaznachenie ukreplenij []. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XVII, nr. 2, 78–86. [in Russian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5759881>
- Manihda, O. V., & Hrabovska, O. V.** (2021). Serednovichni horodyshcha ulychiv na Pobuzhzhzi. Osoblyvosti vykorystannia landshaftu [Medieval settlements on the Southern Bug. Development of space and purpose of fortifications.]. *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh – Space in historical research*. 2. 50–56. [in Ukrainian].

- NA IANANU** – Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine].
- Tomashevskiy, A. P.** (2003). Narys istorii ta ekolohii zaselenia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoi doby [Essay on the history and ecology of the settlement of Eastern Podillia during the Slavic-Russian era.]. *Arkheolohichni studii – Archaeological studies*, 2, 132–160. [in Ukrainian].
- Khavlyuk, P. I.** (1971). Ulichskoe gorodishche H – HI vv. u sela Sazhki na Vinnichchine [Ulichskoe fortified settlement X – XI centuries. near the village of Sazhki in Vinnytsia region.]. *Arheologicheskie otkrytiya 1970 g. – Archaeological discoveries 1970*, S. 294. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1972). Materialy iz gorodishch ulichej na Yuzhnom Buge [Materials from street settlements on the Southern Bug.]. *Arheologicheskie otkrytiya 1971 g. – Archaeological discoveries 1971*, S. 380–381. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1976). Issledovaniya Yuzhnobugskoj ekspedicii [Research of the South Bug expedition]. *Arheologicheskie otkrytiya 1975 g. – Archaeological discoveries 1975*, S. 400–401. [in Russian].
- Khavlyuk, P. I.** (1979). Issledovaniya na Yuzhnom Buge [Research on the Southern Bug]. *Arheologicheskie otkrytiya za 1978 g. – Archaeological discoveries for 1978*, S. 415–416. [in Russian].
- Khavliuk, P. I.** (1989). Pro chas zaselenia Pivdennoho Pobuzhzhia pislia polovetskoi y monholo-tatarskoi naval [About the settlement of Southern Pobuzhye after the Polovtsian and Mongol-Tatar invasion]. *Tezy dopovidi vosmoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii – Abstracts of the report of the eighth Vinnytsia regional historical and local history conference* (ss. 24–25). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.11.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.12.2023 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 314.1(1-21):94,335(477)«165/9»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-20-26>

Ігор Сердюк

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

доктор історичних наук, професор (Україна)

Французький центр гуманітарних і соціальних досліджень

(Чеська Республіка)

e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8930-1410>

Scopus Author ID: 56902479300

ResearcherID: I-2729-2016

Вживання алкоголю в суспільстві Гетьманщини 18 століття як маркер якості життя

Анотація. Метою статті є вивчення культури вживання алкоголю в Гетьманщині 18 століття як маркеру якості життя. Автором проаналізовано щоденники козацьких старшин та епістолярну спадщину даного періоду, виокремлено згадки про вживання алкогольних напоїв, обставини, випадки зловживань. **Методологія** дослідження обумовлена метою та особливостями основних джерел й окрім застосування загальнонаукових методів (аналізу, синтезу) передбачає використання мікроісторичного підходу, елементів просопографії та соціальної історії. Оскільки йдеться насамперед про аналіз щоденників, то застосовано теоретичні напрацювання французького дослідника Філіпа Лежена, який розглядав розвиток щоденників від «бухгалтерії минулого» до емоційних нотаток. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вживання алкоголю розглядається не як шкідлива звичка чи певна галузь економіки, а як складник дозвілленої поведінки людини, реалізацію невідтальних потреб, що визначало також і якість життя. Зроблено **висновки**, що з точки зору традиційних маркерів якості українське ранньомодерне суспільство було доволі гомогенним (тривалість життя, смертність, хвороби). Навіть харчування простолюду та еліти часто було схожим. Але вживання алкогольних напоїв було якраз одним із тих маркерів, що на повсякденному рівні засвідчував вищий чи нижчий рівень добробуту. Але їхня споживацька культура була істотно різною. Якраз з точки зору вживання алкоголю – частоти, обсягів, його асортименту, можна спостерігати різницю в повсякденному житті і його якості. Належність до вищого соціального статусу і фінансові ресурси надавали доступ до більш якісного алкоголю та більш якісного його споживання. При цьому козацька старшина Гетьманщини мала доступ до алкоголю, що вироблявся в різних країнах і відповідав стибу життя тогочасної європейської знаті. Цим «заціні» люди старої України були схожими із європейським естєблїшментом.

Ключові слова: алкоголь, Гетьманщина, якість життя, дозвілля, соціальна історія, джерелознавство, ранньомодерна Україна.

Постановка проблеми. Вживання алкоголю в історичному контексті зазвичай розглядається як шкідлива звичка, певна галузь економіки чи складник дозвілленої поведінки людини. Однак, також йдеться про реалізацію людиною невідтальної потреби, власне, витрачання коштів чи прибутку на щось таке, що не пов'язане з виживанням чи розвитком. З цієї точки зору, культура вжитку алкогольних напоїв та їхній асортимент можуть бути хорошим маркером якості життя. Всесвітня організація охорони здоров'я пояснює цей термін як визначення людиною свого становища і статусу в контексті культури та системи цінностей, очікувань, стандартів і проблем. Це визначення досить добре пасує до ранньомодерної доби з її увагою до статусів, а також відповідних атрибутів та ознак цих статусів. Стосовно останнього, то ще у тому ж таки 18 ст. відомий філософ Григорій Сковорода намалював малюнок з «алькогольним фонтаном» супроводивши його надписом: «не равное всем равенство – льются из разных трубок разные токи в разные кубки». Символічно, що цей малюнок сьогодні прикрашає купюру номіналом 500 гривень. Але вже й у той час він ілюстрував соціальну нерівність і різний рівень життя через алкоголь та посуд, з якого його вживали. Відповідно, метою даної статті є спроба вивчення культури вживання алкоголю в Гетьманщині 18 ст. як маркеру якості життя, виокремлення згадок про вживання алкогольних напоїв та відповідну культуру споживання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основними джерелами дослідження є приватні щоденники представників козацької старшини: генерального хорунжого Миколи Ханенка (Лазаревский, 1884), та генерального підскарбія Якова Марковича (Маркович, 1859а; Маркович,

1859b). Даним щоденникам була притаманна увага до найдрібніших видатків, актів купівлі-продажу, деталей домашнього господарювання, «робочих» і «політичних» моментів. Окрім того автори детально фіксували зустрічі, особливості дозвілля, купівлю та вживання алкоголю. Складається враження, що старшина достатньо беземоційно фіксує навіть випадки похмілля та хворобливого стану від вживання спиртного. Відомий дослідник цього жанру Філіп Лежен стверджує, що європейські щоденники спочатку виникли як торгові книги, книги доходів та видатків і лише з часом набули інтимного характеру. Такі трансформації пов'язані зі зміною ставлення до часу, витворенням нової особистості, проте вони не відбувалися одночасно. Наприклад, набувши поширення в Англії XVII ст., інтимні щоденники так і не стали популярними у Франції навіть дещо пізніше (Lejeune, 2009, s. 33–62). І якщо такі тексти в Гетьманщині не надто далеко відійшли від торгових книг або ж становили певний ґатунок «бухгалтерії минулого» для обліку позитивних і негативних знаків, тут ще було дуже мало місця для емоцій (Родак, 2016, с. 169–170).

Стосовно інсторіографії проблематики, то знаковим для теми є дослідження Вольфґанґа Шивельбуша «Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів» (Шивельбуш, 2007). Книга актуалізує ряд оригінальних дослідницьких питань, зокрема й про вживання алкоголю як маркер глобальних процесів і великих змін, таких, як Реформація чи модернізація. Дане дослідження цікаве насамперед як методологічний і контекстний дороговказ. Натомість вживання алкоголю в Гетьманщині 18 ст. на прикладі спільноти професорів Києво-Могилянської академії дослідив Максим Яременко (Яременко, 2012). Культурі застіль і святкувань, особливості вживання алкоголю козацькою старшиною присвячені блискучі дослідження Олексія Сокирка (Сокирко, 2009; Сокирко, 2022). Спиртне, як популярний хабар та подарунок («упоминок») розглянуто у спеціальній розвідці Віктора Горобця (Горобець, 2007). Юрій Волошин у низці робіт дослідив конфлікти в Гетьманщині, зокрема й ті, які виникли на ґрунті розпиття алкогольних напоїв (Волошин, 2019).

Мета статті. Вивчення культури вживання алкоголю в Гетьманщині 18 ст. як маркеру якості життя, аналіз щоденників та епістолярної спадщини даного періоду, виокремлення згадок про вживання алкогольних напоїв, обставини, випадки зловживання.

Виклад основного матеріалу. В епоху Середньовіччя і ранній Новий алкоголь відігравав важливу роль, його вживання (крім простого отримання насолоди) часто виконувало ритуальну, релігійну, інтеграційну та комунікативну функції. Свята, мирові, угоди купівлі-продажу (з їхнім одвічним могоричем), весілля, поминки, банкети, офіційні прийоми і переговори не обходилися без нього. У Гетьманщині для козацького середовища загалом, а особливо для старшини, алкоголь був обов'язковим складником життя. Старшина, до котрої зараховували не тільки відповідних урядників (на зразок сотника, бунчукового товариша, та ін.), а також тих, хто коли-небудь займав уряди, «зацних персон» і їх дітей, звичайно брала участь в різних зібраннях, зустрічах, сама приймала величезну кількість поважних гостей у себе вдома (Сокирко, 2009).

Уживання алкоголю в той час було не тільки розвагою, а й складовою справ державних, у зв'язку з цим, цікаво поглянути на щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, якого сама посада робила публічною людиною, зобов'язувала виконувати важливі військові та дипломатичні доручення. У його щоденнику описано значне число зустрічей Ханенка та інших урядників з представниками різноманітних прошарків тогочасного суспільства: козацькою старшиною і рядовими козаками, церковними діячами, шляхтою, дворянством, відомими російськими сановниками. Вони часто супроводжувалися розпиттям алкоголю: «К вечеру были у духовника государыни цесаревны и у певчих; потом у Григория Михайлова, слепого бандуриста, где довільно пето и пито...», «Обедали у полковника...», «Кушал у пана полковника, и его милость пан Петр Кулябка обоспал мене хлебом, вином, медом и бараном...», «После полудня в 7-м часу зване от Николая Ивановича Пузиrowsкого были первой у него на квартире, а после у некоторого дворового келлеймейстера Михаила Дмитриевича Колошина.....и там в обоих местах очень много трактованы разными винами...», «Вечер были у бурмистров и довольно подпили, а од них заехали до господина Сенявина и у него позбавились до поздна...», «Выехав з Кролевця, заездил к полковнику полтавському г. Кочубею, у которого и обедал, и пили довільно...», «был банкет у генерала Бибикова [...] и при столе пушечная палба продолжалась долго и многие зделались шумны...» (Лазаревский, 1884, с. 40, 57, 61, 83, 190).

Звісно, що можна запідозрити Ханенка у винятковій любові до гульок, однак аналогічну схильність бачимо й у генерального підскарбія Якова Марковича (за його щоденником): «У архіерея обедь кушали и довольно гуляли», «отець Мойсей былъ, обедалъ съ нами и подпіяхомъ отчасти», «Дорогою мы бунчуковые и малороссійскіе полки честь отдали генералу и водковали у него», «былъ у хоружаго генеральнаго, полковника Ветина и Галачина, где пьянствовали и ночеваль» (Маркович, 1859а, с. 13, 65, 19).

.....
Старшина активно організовувала прийоми, або свята (наприклад, з приводу весілля) у себе вдома. Ханенко неодноразово згадує, як високоповажні гості самі відвідували його у власному маєтку та на квартирах, де він тимчасово жив коли перебував у поїздках: «После полудня был в квартире нашей Петр Васильевич Курбатов, з которым и з другими довольно попили, и был я гораздо пьян», «После обеда были в квартире нашей ее же высочества певчие и долго гуляли», «У нас обедали бурмистры киевские и пробавили до позна. На вино пошло 20 к.» (Лазаревский, 1884, с. 53, 209). Маркович описує весілля своєї дочки, гостей звичайно приймали у себе вдома: «Бракъ совершился дочери моей Пелагии съ С. Пиковуемъ; а мы подпяхомъ и гости все» (Маркович, 1859а, с. 12).

З щоденників складається враження, що повсякденні і важливіші зустрічі, котрі мали дипломатичний, діловий чи світський характер, часто перетворювалися на справжнє гуляння: «В доме Андрея Миклашевского было веселье, одправованное дочеръ его пани Клен, за полковниченка киевского пана Михаила Танского выдаваемой». Як свідчать записи, на тому весіллі Ханенко прогуляв 4 дні, кожен з яких супроводжувався пиятикою (Лазаревский, 1884). На додачу до цих «епізодичних» долучалися такі постійні свята, як, наприклад, Новий Рік.

Як пише український історик Олексій Сокирко, святкування Нового Року в Гетьманщині часів відбувалося із бучним розмахом, притаманним козацькій та шляхетській вдачі. Це було «свято шлунку» із широким асортиментом різноманітного алкоголю, який вживався без міри. Як стверджує історик про долю гетьмана Данила Апостола: «79-річний гетьман Данило Апостол так відсвяткував відкриття свого нового палацу в Глухові, що зліг майже на цілий рік. А ось чергових бенкетів з нагоди нового 1734 року рейментарське здоров'я вже не витримало, й Україна на довгі 16 років опинилася без гетьмана, потрапивши під правління російських намісників» (Сокирко, 2009).

Звісно, що крім календарних свят старшина святкувала й особисті. У цьому контексті слід згадати таке свято як тезоіменитство, святкування котрого досить часто наводиться у щоденниках старшин. Це календарний день пам'яті якого-небудь святого, свято для людини, яка при хрещенні названа на честь цього святого. В Україні 18 ст. і аж до встановлення радянської влади іменини вважалися для православних жителів більш важливішим святом, ніж день народження: «У родителей обедали и мое тезоименитство праздновали и подпяхомъ, а ввечеру на Засулье до брата Марка отъехали, и тамъ охоту (т. е. попойку) dokonчили...» (Лазаревский, 1884, с. 130).

Гучне святкування було дорогою справою, однак це (як і зараз) рідко кого зупиняло. Як писав Ханенко: «Гостей принимал у себя ради именин, на которое принятие розышло за вино, за рыбу и прочее, до столу купованное, 8 р., и з теми ж гостми весь день прогуляли и до пана попили...», «Ради рожденія жены моей были у мене гости, для которых принятія обед был готован. Пошло на мясо, пиво, вино и проч. 4 р. 65 к...» (Лазаревский, 1884, с. 146). Вісім рублів були великою сумою, наприклад, у 1766 р. наймит у Ніжині чи Переяславі заробляв 3–5 рублів на рік, а хата з двором у місті коштувала від 20 рублів. Також у Румянцівському описі, вказуючи статки людини, до тих, хто мав більше 5 рублів застосовували маркер «в капитале достаточен» (Сердюк, 2009, с. 406–416).

У козацькому середовищі алкоголь був також одним з основних видів презентів та хабарів: «Послал канцеляристу Леонтеву бутель вина красного», «Был рано в коллегии, по обеде у Інехова, и отнесены к нему 2 бутылки вишневки, 1 водка...» (за надану послугу – авт.), «Подячому Михаилу Годостамову дано водки...» (за надану послугу – авт.), «Армашенку послана бутылка водки...», «после обеда одклонился Василию Вас. Степанову, в которого дом московскій приобещал прислать куфу горілки...» (на знак поваги – авт.), «Для помина в дом умершего священника стан горелки...», «Отъ ясневельможной слуга принесь вина и водки въ бутылкахъ, въ подарокъ родителю...». Часто дарували, або ж давали в дорогу алкогольні напої і самому Ханенку: «Отец Патермуфій прислал куфу пива чрезъ своего служителя...», «Обедал сего числа у его сіят. графа Савы Владиславича, который приказал отослать мне на дорогу 6 бутылок вина красного, да поланкерка водки...» (Лазаревский, 1884).

Потрібно зауважити, що дарувати алкоголь могли собі дозволити лише заможні, як старшина, люди. Натомість, менш багаті підносили як «упоминок» калачі, а бідний простолюд – хліб, тощо. Асортимент таких дарунків доволі детально досліджений Олексієм Сокиркою та Віктором Горобцем (Горобець, 2007; Сокирко, 2009).

Як бачимо, до алкоголю могли звертатися, не лише з приводу свята, а для вдалого залагодження справ, підтримання контактів, тощо. Однак, алкоголь подаровано/отримано у подарунок і треба його спожити. На жаль, такі побутові звички (випити чарку вдома) відстежити практично не можливо. Натомість можна поглянути на частоту колективних гулянь. Наприклад, січень 1736 р. видався для Якова Марковича дуже насиченим. Вже після завершення циклу різдвяних свят він мав мінімум чотири бенкети: (18.01) «Быль у насъ приватный банкетъ и сватанье учинилось дочери нашей...», (21.01) «Быль банкетъ приватный у родителей, где сваты

наши обедали, и отчасти подпяхомь...», (22.01) «Сегодня биль у нась банкетъ, ради сговора свадебного и подпяхом...», (28.01) «Праздновали сей день рождения Е. В. и у кн. Борятинскаго подпяхомь очень...» (Маркович, 1859b).

Частота випивання і наведені вище тези на кшталт «*випяхом очень*» свідчать і про випадки зловживання. Людина ранньомодерної доби не знала міри у їжі. Надміру гарний апетит до їжі і напоїв вважався ознакою доброчесності, людини поважної і «доброї». З цього приводу Олексій Сокирко влучно зауважив, що «загалом багато їсти й пити вважали ознакою доброго тону навіть у випадках, коли непритомного гостя доправляли додому слуги й гетьманська варта» (Сокирко, 2009). Тому перепити тоді не боялися, про це читаємо промовисті записи Миколи Ханенка: «После полдня были у нас камер-юнкер государыни цесаревны Петр Иванович Шувалов, да Пимень Василиевич и человека четыре певчих. После прибыл Федор Кириллович Белецкий, з которыми довольно пили и были жестоко пьяны...», «Вечер были у бурмистров и довольно подпили, а од них заехали до господина Сенявина и у него позабавились до позна [...] и многие сделали шумны...» (Лазаревский, 1884, с. 91, 142).

Одним з наслідків надмірного вживання алкоголю є похмілля: «Весь день пролежал после вчерашнего гуляния», «Весь же день сей пролежал в дому болен», «Весь день пролежал з похмеля и куда не выходил з дому», «Весь день в доме ради вчерашнего шумства пролежал, нигде не бувал, толко надвечери проезжался в поле», «Весь день пробавил в доме, ради вчерашнего шумства», «Весь день с похмеля пробавлялся в доме и в комиссии не был». Як бачимо, після «вчорашнього» Ханенко міг відкласти всі нагальні справи, і «хворів» бо було дуже погано (Лазаревский, 1884).

Похмілля могло лікуватися гірудотерапією, використання п'явок було порівняно дешевим засобом, який не вимагав високої кваліфікації. Більш радикальним способом було кровопускання, останнє тоді взагалі вважалося панацеєю і широко практикувалося. Кровопусканням й лікуванням п'явками займалися у першу чергу цирульники, рідше лікарі і прислуга. Ханенко теж про це згадує: «кровь пушал зашкурную. Дано цилюрику 4 к...». П'явок поміщали у спеціальні банки, а потім їх прикладали до тіла: «Сего числа в лазне милься и кровь банками пушал зашкурную [...] Василию, который кровь пушал 25 к...» (Лазаревский, 1884).

Пиятику і пов'язане з нею зло досить колоритно описував поет і священник першої половини XVIII ст. Климентій Зіновійв:

Останься человек пьянства проклятого:
бо часом нагле люди умирают с того
А хоч пьеш да померно щоб не много тратил
або щоб и вся худобы не зтратил.
Бо пьяному здасться же и козы в золоте:
а сам валяется як свиня в болоте (Зіновійв, 1971, с. 86).

Автор вірша більшою мірою має на увазі простолюд, адже напірає на матеріальні проблеми пов'язані з алкоголізмом, звісно, що ці проблеми старшині не загрожували. Нам же цікаве саме ставлення до вживання спиртного, а тому треба брати до уваги й інші вірші Климентія в яких згадується алкоголь (а таких більше двох десятків). Так мандрівний священник вважав добрим розпиття пива, і, навіть склав вірш на його похвалу. Вже сама назва вірша є досить промовистою: «Верши похвальные любячим пиво пить, или теж за едним заходом и всяк трунок, кому не шкочит або не вадит». Впадає в око, що священник хвалить як пиво, так і всякий інший трунок. При цьому цікавою є фраза «за єдиним заходом», не можна бути однозначною у судженнях, проте вона викликає асоціацію з сучасною приказкою «Горілка без пива – гроші на вітер». Також, зауважимо, що Зіновійв застерігає від шкоди і надмірності, аби ці трюнки не шкодили людині. Подивимось на сам вірш:

«Котрий мовя человек добре выпивает:
теды такому пан Бог на пиво дает.
Хоча и то так правят, же пиво не диво
еднак добре гды з троха горло промочило.
До людей виразнише будет глаголати:
и в церкве на крылосе гладше заспиваты...
А едно, що любит того и держися
хоч штаны заставь иди у корчму напыйся.
Тылко ж прошу и штанов навек не покидай:
славна то одежа найскориш выкупляй...» (Зіновійв, 1971, с. 208–209).

Звісно, що Ханенко не пропивав би останні штани, однак, як бачимо, вживання пива вважалося доброю справою, так само, як і інших спиртних напоїв, доки людина не переходила певної межі. Вочевидь, ця межа і зло від алкоголю у тогочасній свідомості ототожнювалася в першу чергу з горілкою, котра і мізки більше затьмарювала, і більше похмілля викликала:

«Дав Бог горелчаный трунок на пожиток

А хто збытне буде пить не идѣт в пожиток
А инь хоть бы и мало пив то не панует
Але власне руками сылу однимует.
А хоч то есть же часом немощ пудкрепляет
И смутных иногда мало пыдвеселяет
Еднак же хоч то троза зажиет через сылу
То ледво останется и живим насилу.
Звлаща на голову хто будет хвороваты
Добро б такому отнюдь не вживати...» (Зіновіїв, 1971, с. 86–90).

Цими віршами Климентій Зіновіїв підводить нас до проблеми алкоголю доброго і алкоголю злого, у якості якого могло протиставлятися слабші напої (меди, пиво, тощо) і горілка. Зловживання алкоголем у козацькому середовищі досить яскраво і гумористично описав Іван Петрович Котляревський у своїй «Енеїді»:

Енея заболіли ноги,
Не чув ні рук, ні голови;
Напали з хмелю перелогі,
Опухли очі, як в сови,
І весь обдужся, як барило,
Було на світі все не мило,
Мисліте по землі писав.
З нудьги охляв і ізнемігся,
В одежі ліг і не роздігся,
Під лавкою до світа спав.
Прокинувшись, весь трусився,
За серце ссало, мов глисти;
Перевертався і нудився,
Не здужав голови звести... (Котляревський, 1988).

Надмірне вживання алкоголю провокувало конфлікти. Один з таких занотував Ханенко: «К тому ж господину Косогову поехавши, званий ради тезоименитства сына его Григория, обедали у него, где после обеда напавши на меня адютант семеновского полку Иван, с братьями своими, Андреевы дети Воейковы, побили меня ж, кунтуш себерковый разодрали, и табакерка сребная пропала». Або ж інший промовистий запис: «При какой компании был и брат полковничий, п. Василь Максимович, сотник волинский з женою своею. По отезде же моем из оной компании, учинилась ссора, в которой обозный полковый Юркевич и арестован был» (Лазаревский, 1884, с. 79).

У цьому сенсі старшина була з простими козаками, які, однак, теж мали специфічне поняття про «шляхетську честь». До сьогодні збереглося значне число судових справ, які фіксують злочини, девіації, конфлікти, що сталися саме на ґрунті розпиття алкоголю та образ. Серед них є й курйозні випадки з трагічним фіналом. Так, у грудні 1680 р. жителі села Івахники Лохвицької сотні Лубенського полку випивали у корчмі, один з них мав необережність розлити глек горілки, почалася сварка, у ході якої винного у втраті зілля його «напарник» кілька разів вдарив шаблею, від чого той помер в прямо в корчмі (Чепіга, 1986, с. 176–177).

Висновки. З точки зору основних маркерів якості українське ранньомодерне суспільство було доволі гомогенним. Наприклад, такі параметри як середня тривалість життя чи смертність були однаковими що для простолюдю, що для багатіїв і знаті. «Народна» медицина, відсутність санітарії, буяння різних хвороб та епідемій урівнювали шанси на життя представників різних соціальних прошарків. Але їхня споживацька культура була істотно різною. Якраз з точки зору вживання алкоголю – частоти, обсягів, його асортименту, можна спостерігати різницю в повсякденному житті і його якості. Належність до вищого соціального статусу і фінансові ресурси надавали доступ до більш якісного алкоголю та більш якісного його споживання. При цьому козацька старшина Гетьманщини мала доступ до алкоголю, що вироблявся в різних країнах і відповідав стибу життя тогочасної європейської знаті. Цим «зацні» люди старої України були схожими із європейським естеблїшментом. У такому ракурсі ринок алкоголю був своєрідним містком між Гетьманщиною і різними країнами, звідки приходили традиційні напої, або ж новинки. Разом з тим, вживання спиртних напоїв також було і соціальною проблемою. Для заможних людей спроможність пити спиртне коли завгодно також означала проблеми зі здоров'ям чи перебування у потенційно конфліктному середовищі. Біднота ж мала менше таких можливостей і якщо й споживала алкоголь рідше, то йшлося про напої нижчої якості, а отже й шкідливіші для здоров'я. При цьому вплив алкоголю на якість життя незаможних у 18 ст. був більше опосередкованим. Адже люди більше страждали не так безпосередньо від випитого, як від нестачі хліба, оскільки зерно переганялося на горілку (гаряче вино) для більших прибутків.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках Проєкту № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст.», що фінансується Національним фондом досліджень України.

Джерела та література:

- Lejeune, P. (2010). *"Drogi zeszycie..."*, *"drogi ekranie..."* O dziennikach osobistych. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 356 s.
- Волошин, Ю. (2019). *Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині*. Київ: К.І.С., 208 с.
- Горобець, В. (2007). Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007, 8, 175–193.
- Зіновіїв, К. (1971). *Приповісті посполиті*. Київ: «Наукова думка», 389 с.
- Котляревський, І. (1988). *Енеїда*. Київ: «Дніпро», 277 с.
- Лазаревский, А. (1884). *Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1723–1753гг.)*. Приложение к журналу *Киевская Старина*. Киев: тип. Корчак-Новицкого, 514 с.
- Маркович, А. (1859а). *Дневныя записки генерального подскарбия Якова Марковича (1716–1727 гг.)*. Ч.I. Москва: тип. Готье, 520 с.
- Маркович, А. (1859б). *Дневныя записки генерального подскарбия Якова Марковича (1736–1746 гг.)*. Ч.II. Москва: тип. Готье, 414 с.
- Родак, П. (2016). *Письмо, книжка, лектура. Розмови: Ле Гофф, Шартъе, Еблар, Фабр, Лежен*. Варшава, 332 с.
- Сердюк, І. (2009). Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 19, 407–416.
- Сокирко, О. (2009). *Як козаки новий рік святкували*. Електронний ресурс. <http://www.ut.net.ua/art/168/0/3412/>.
- Чепіга, І. (ред). (1986). *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Збірник актових документів XVII ст.* Київ: «Наукова думка», 218 с.
- Шивельбуш, В. (2016). *Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів*. Київ: Ніка-Центр, 256 с.

Igor O. Serdiuk

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
 Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
 French Research Center in Humanities and Social Sciences
 (Czech Republic)

Alcohol Consumption in the Society of the Hetmanate of the 18th Century as a Marker of Life Quality.

Abstract. The purpose of the article is to study the culture of alcohol consumption in the Hetmanate of the 18th century as a marker of quality of life. The author analyzed the diaries of Cossack elders and the epistolary heritage of this period, singled out references to the use of alcoholic beverages, circumstances, cases of abuse. The research methodology is determined by the purpose and features of the main sources and, in addition to the application of general scientific methods (analysis, synthesis), involves the use of a microhistorical approach, elements of prosopography and social history. Since it is primarily about the analysis of diaries, the theoretical work of the French researcher Philippe Lejeune was applied, who examined the development of diaries from the "accounting of the past" to emotional notes. The scientific novelty of the research lies in the fact that alcohol consumption is not considered as a bad habit or a certain branch of the economy, but as a component of a person's leisure behavior, the realization of undesirable needs, which also determined the quality of life. It was concluded that from the point of view of traditional markers of quality, Ukrainian early modern society was quite homogeneous (life expectancy, mortality, diseases). Even the diet of the common people and the elite was often similar. But the consumption of alcoholic beverages was just one of those markers that at the everyday level testified to a higher or lower level of well-being. But their consumer culture was significantly different. Precisely from the point of view of alcohol consumption - frequency, volume, and its assortment, one can observe the difference in everyday life and its quality. Belonging to a higher social status and financial resources provided access to higher quality alcohol and higher quality of its consumption. At the same time, the Cossack elder of the Hetmanate had access to alcohol produced in different countries and corresponding to the lifestyle of the European nobility of that time. In this way, the "precious" people of old Ukraine were similar to the European establishment.

.....
Keywords: alcohol, Hetmanate, quality of life, leisure, social history, source studies, early modern Ukraine.

References:

- Chepiha, I.** (red). (1986). *Lokhvytska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st. Zbirnyk aktovykh dokumentiv XVII st. [Lokhvit town hall book of the second half of the 17th century. Collection of official documents of the XVII century]*. Kyiv: «Naukova dumka», 218 s. [In Ukrainian].
- Horobets, V.** (2007). Prybutkove suddivske remeslo: «vyna panska» i «vyna vriadova» u sudochynstvi Hetmanatu. [Profitable judicial craft: "lord's fault" and "government fault" in the judiciary of the Hetmanate]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 2007, 8, 175–193. [In Ukrainian].
- Kotliarevskiy, I.** (1988). *Eneida. [Aeneid]*. Kyiv: «Dnipro», 277 s. [In Ukrainian].
- Lazarevskij, A.** (1884). *Dnevnik generalnago horuzhago Nikolaya Hanenka (1723–1753g.). Prilozhenie k zhurnalu Kievskaya Starina. [Diary of General Horuzhago Nikolai Khanenko (1723–1753)]. Supplement to the magazine Kyiv Starina*. Kiev: tip. Korchak-Novickogo, 514 s. [In russian].
- Lejeune, P.** (2010). "Drogi zeszytie...", "drogi ekranie..." O dziennikach osobistych. ["Dear notebook...", "dear screen..." About personal diaries.] Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 356 s. [In Polish].
- Markovich, A.** (1859a). *Dnevnyya zapiski generalnago podskarbiya Yakova Markovicha (1716–1727 gg.). [Daily notes of the treasurer general Yakov Markovich (1716–1727)]*. Ch.I. Moskva: tip. Gote, 520 s. [In russian].
- Markovich, A.** (1859b). *Dnevnyya zapiski generalnago podskarbiya Yakova Markovicha (1736–1746 gg.). [Daily notes of the treasurer general Yakov Markovich (1736–1746)]*. Ch.II. Moskva: tip. Gote, 414 s. [In russian].
- Rodak, P.** (2016). *Pysmo, knyzhka, lektura. Rozmovy: Le Hoff, Shartie, Ebrar, Fabr, Lezhen. [Letter, book, lecture. Conversations: Le Hoff, Chartier, Hebrard, Fabre, Lejeune]*. Varshava, 332 s. [In Ukrainian].
- Serdiuk, I.** (2009). Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.: vymiry lokalnoi demografichnoi istorii. Naukovi zapysky. [General description of Left Bank Ukraine 1765–1769: dimensions of local demographic history]. *Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. 19, 407–416. [In Ukrainian].
- Shyvelbush, V.** (2016). *Smaky raiu. Sotsialna istoriia prianozhchiv, zbudnykiv ta durmaniv. [The flavors of paradise. Social history of spices, pathogens and drugs]*. Kyiv: Nika-Tsent, 256 s. [In Ukrainian].
- Sokyrko, O.** (2009). *Yak kozaky novyi rik sviatkuvaly. [How the Cossacks celebrated the New Year]*. Retrieved from <http://www.ut.net.ua/art/168/0/3412/>. [In Ukrainian].
- Voloshyn, Yu.** (2019). *Kozatska femida: grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni. [The Cossack Themis: the judiciary of Grod in the Hetmanship]*. Kyiv: K.I.S., 208 s. [In Ukrainian].
- Zinoviiv, K.** (1971). *Prypovisti pospolyti. [Folk sayings]*. Kyiv: «Naukova dumka», 389 s. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 16.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.11.2023 р.

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Вікторія Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

Святослав Журавльов

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України
кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник (Україна)
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>

Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції

Анотація. *Мета статті* – на основі аналізу деканатських каталогів реконструювати жіночу студентську аудиторію М. Грушевського Львівського університету, а саме з'ясувати її кількісні параметри, етнічний склад й дидактичні преференції. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні міждисциплінарного підходу. Виходячи з принципів об'єктивності та історизму, дослідницький акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі. У статті використано евристичні можливості методів періодизації, класифікації і типологізації. **Наукова новизна** дослідження полягає у першій спеціальній спробі комплексної реконструкції жіночої студентської аудиторії М. Грушевського Львівського університету. **Висновки.** Опрацювання деканатських каталогів довело, що вони є найбільш солідним джерелом для вивчення багатьох малознаних аспектів діяльності Грушевського-педагога у Львівському університеті. Важливість цього виду університетського документообігу полягає в його масовому і формалізованому характері. Тож отримана з каталогів різнопланова інформація дає відповіді на широке коло питань, в обговоренні яких тривалий час домінувала емоційно забарвлена мемуарна традиція. Відтак вдалося реконструювати жіночу студентську аудиторію М. Грушевського, а саме з'ясувати її етнічні особливості, кількісні параметри, фреквенцію різних навчальних предметів тощо. Відзначимо, що записуючись на курси М. Грушевського, студентки мали різну мотивацію. У випадку українок домінувало бажання отримати ґлибокі знання про рідне минуле, що згодом використовувалися ними у педагогічній і громадській праці. Студенток неукраїнського походження відвідувати курси М. Грушевського спонукав загальнопросвітницький інтерес до історії та культури сусіднього народу, що якраз тоді виразно артикулював своє право на існування. Більшість зі студенток визначного вченого стали помітними діячками культури і науки першої половини ХХ ст. Вони популяризували чи трансформували отримані в університетські роки історичні знання, тим самим утверджуючи історіографічну концепцію М. Грушевського в інтелектуальній культурі Центрально-Східної Європи ХХ ст.

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, жіноча студентська аудиторія, кількісні параметри, етнічний склад, дидактичні преференції.

Постановка проблеми. В інтелектуальній біографії Михайла Грушевського сюжет про його науково-педагогічну працю у Львівському університеті протягом тривалого часу не посідав скільки-небудь помітного місця. Причиною цього було панування в історіографії 20 – початку 21 ст. сформованого мемуарами стереотипу, що визначний історик внаслідок чималої зайнятості багатьма науковими та громадськими проєктами нібито легковажив свої професорські обов'язки. Тут найчастіше переповідають міф про те, що він на лекціях беземоційно озвучував верстку чергових томів своєї «Історії України-Руси». А оскільки кафедра М. Грушевського була за статусом додатковою кафедрою всесвітньої історії і всі запропоновані вченим курси мали винятково факультативний характер (Пиріг & Тельвак, 2021, с.102-116;

Тельвак & Педич, 2016, с.54-83), то й зацікавленість ними студіюючою молоддю була нібито незначною. Досліджуючи різноплановий документообіг Львівського університету, що відклався у фонді 26 (Львівський університет) в Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), вдалося переконливо спростувати це упередження та довести чималу зацікавленість викладами М. Грушевського (Тельвак, Лазурко & Журавльов, 2023; Тельвак, Владига & Журавльов, 2023).

Ба більше, опрацювання університетського фонду уможливило зауважити полісюжетність проблеми «Грушевський і Львівський університет». Одне з цих питань видається особливо важливим. Йдеться про цілком незнану проблему гендерного виміру студентської аудиторії українського професора, а саме наявність жінок серед його молодіжної аудиторії. Як відомо, представниці слабкої статі у той час поступово добивалися права на отримання вищої освіти й інтенсивно опановували саме дисципліни гуманітарного циклу, здебільшого готуючись до вчительської кар'єри. Тож дослідження сформульованої у назві статті проблеми матиме не лише грушевськознавчий інтерес, але й дозволить з'ясувати малознаний наразі гендерний сюжет історії галицького вищого шкільництва у добу автономії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Головним джерелом для реконструкції студентської аудиторії М. Грушевського, втім і її жіночої частини, є деканатські каталоги. Цей малознаний в середовищі грушевськознавців комплекс документів формувався посеместрово та містив власноруч заповнену студентами своєрідну анкету. Згадана анкета містила різнопланову особову інформацію. При цьому її структура варіювалася – в каталогах до зимового півріччя 1908-1909 навчального року включно наводилися прізвище й ім'я, віровизнання, національність, дата та місце народження студента, його адреса проживання у Львові, ім'я та фах батька чи опікуна, відвідані курси. Після цього часу і до вибуху Великої війни для кожного студента були введені «Записні картки для використання деканату», в яких вказувалися прізвище й ім'я, віровизнання, рідна мова, дата та місце народження студента, його громадянство, адреса проживання, ім'я та фах батька чи опікуна, попереднє місце навчання, статус як військовозобов'язаного, факт призначення стипендії, відвідані курси. Ці каталоги відклалися у вищезгаданому університетському фонді у ДАЛО.

Студентська аудиторія М. Грушевського у Львівському університеті вже ставала об'єктом спеціального історіографічного аналізу. Так, у монографії про львівську історичну школу визначного історика В. Тельвак і В. Педич відтворили питання педагогічної селекції М. Грушевським в середовищі представників української молоді тих осіб, що виявили бажання і необхідні здібності до наукової праці (Тельвак & Педич, 2016, с. 54-83). Також на сьогодні спеціально реконструйовано і досліджено молодіжні аудиторії автора «Історії України-Руси» на найбільш чисельних факультетах Львівського університету – філософському (Тельвак, Владига & Журавльов, 2023) та правничому (Тельвак, Лазурко & Журавльов, 2023). Все це актуалізує подальшу спеціалізацію історіографічного осмислення феномену науково-педагогічної праці визначного історика. Серед іншого, чималий інтерес становить його жіноча студентська аудиторія. Це й зумовлює актуальність теми нашої розвідки.

Мета статті полягає у реконструкції жіночої студентської аудиторії М. Грушевського Львівського університету, а саме з'ясування її кількісних параметрів, етнічного складу й дидактичних переваг.

Виклад основного матеріалу. Дослідження жіночої студентської аудиторії М. Грушевського доцільно проводити за етнічним критерієм, оскільки різні національні актори дидактичної сцени вченого переслідували відмінні мотиви при записуванні на його курси. При цьому відзначимо, що підрахунок студентів за етнічним походженням ускладнюється тією обставиною, що починаючи від зимового семестру 1909-1910 н.р. в каталогах перестали вказувати етнічне походження здобувачів освіти, зазначаючи замість цього їхню рідну мову. Прикметно, що сам М. Грушевський наголошував на маніпулятивності такої зміни, що полягала в небажанні адміністрації університету визнавати факт дедалі більшої присутності в стінах Львівського університету українців і євреїв. У статті «Із польсько-українських стосунків Галичини» він писав з цього приводу: «Тепер кількість студентів-русинів Львівського університету сягає тисячі чи й більше: точних цифр не можемо подати, оскільки з 1906 р. рубрику національності взагалі вилучили зі звітів Львівського університету. Очевидно, ця статистика національностей стає декому незручною» (Грушевський, 1905, с.36). Тож у випадку групи каталогів без зазначення національності студентів, ми встановлювали цей факт за поданими даними стосовно рідної мови. Інакше ми чинили лише у випадку студентів, які сповідували юдаїзм і нерідко вказували рідною мовою польську чи, подекуди, українську. У їхньому випадку ми визначали національність за віросповідним критерієм.

Як засвідчило опрацювання деканатських каталогів, всі жінки, які записалися на курси М. Грушевського протягом його двадцятирічної викладацької кар'єри, були студентками одного факультету – філософського. Це пояснюється тогочасною особливістю вищої освіти в Західній Європі, коли філософські факультети спочатку мали пропедевтичну функцію, а потім, набувши

дидактичної самодостатності, об'єднували здобувачів соціогуманітарної освіти різних профілів – властиво філософів, істориків, мовознавців, літературознавців та под. Більшість випускників цього факультету згодом ставали педагогами навчальних закладів різного рівня (народних, середніх, вищих, спеціальних та ін.) або обирали так звані «вільні професії». З огляду на згадану специфіку отримуваного фаху, проникнення жінок у вищу школу почалося саме з цих факультетів. Решта структурних одиниць Львівського університету – правничий і медичний – на той час ще були важко досяжними для жінок, хоча відомі їхні намагання довести своє право навчатися саме на цих факультетах. Ця боротьба була складною, оскільки університети в Австро-Угорщині мали чималу автономію, а консервативна за своєю природою професорська корпорація важко долала сформовані віками гендерні стереотипи. Зрештою, четвертий з черги теологічний факультет з огляду на отримуваний його вихованцями фах міг мати лише чоловічий склад.

Деканатські каталоги фіксують, що за весь час викладання на курси М. Грушевського записалося 50 жінок, що становило майже 10 % його загальнофакультетської студентської аудиторії (504 студенти (Тельвак, Владига & Журавльов, 2023)). Очікувано, що домінуючим етнічним актором дидактичної сцени вченого були українки. Їхня група налічувала 43 особи. Вперше жінки на викладах М. Грушевського з'являються від 1897-1898 н. р. і в більшій чи меншій кількості присутні протягом всіх наступних років за винятком 1902-1903 н. р. Найбільша кількість записів жінок на курси автора «Історії України-Руси» припадає на останні передвоєнні роки: 18 (1911-1912 н. р.), 22 (1912-1913 н. р.), 20 (1913-1914 н. р.). Це було свідченням зростаючих успіхів боротьби галицького жіноцтва за свої освітні права.

В соціальному плані українські студентки М. Грушевського здебільшого походили з родин священиків, урядників і освітян. Їхні батьки були помітними діячами громадського руху та нерідко задавали тон українському культурному життю в тих провінційних осередках, в яких жили і працювали. Територіально більшість студенток були уроженками галицьких сіл та міст, але бачимо серед них і представниць підросійської України. Тут, приміром, можемо згадати доньку Бориса Грінченка Анастасію. За віком студентки М. Грушевського були пересічно старшими за його студентів-чоловіків, адже їхній шлях до вищої школи був складнішим і відповідно тривалішим. Цікаво, що перші студентки М. Грушевського були нерідко ровесницями свого професора, а деякі з них (наприклад, Варвара Літинська і Генрика Романовська – обидві 1865 р. н.) навіть старшими за нього.

З'ясовуючи фреквенцію українських жінок на курси М. Грушевського, можемо впевнено сказати, що вони були найбільш відданими шанувальницями його педагогічного таланту. Це, серед іншого, вочевидь можна пояснити і тим фактом, що на відміну від своїх колег-чоловіків, жінки не мали доступу до викладів на інших факультетах. Відтак, своєрідними «рекордсменами» на заняттях М. Грушевського були Ольга Вояківська, яка записувалася на його курси 10 семестрів поспіль; Марія Лучаківська – 9 семестрів, Олена Охримович і Стефанія Пашкевич – 8 семестрів. Пересічною фреквенцією був запис на курси українського професора протягом трьох-чотирьох семестрів, що перевищує відповідні показники у порівнянні зі студентами-чоловіками. У випадку О. Вояківської таке небуденне зацікавлення викладами автора «Історії України-Руси» можемо пояснити і тим фактом, що вона була небогою Марії Сильвестрівни Грушевської.

Деканатські каталоги також доводять чималу запитаність запропонованих М. Грушевським курсів з боку його українських студенток. Як правило, вони користали з усіх дидактичних пропозицій автора «Історії України-Руси», що планувалися ним на той чи інший семестр. Відтак вихованки М. Грушевського зазвичай відвідували 3-4 його навчальні предмети протягом півріччя. Насамперед, це були загальні лекційні курси «Історія України-Руси» та «Вибрані питання історії Східної Європи», що їх за періодами від передісторичних часів до ранньомодерної доби вчений викладав протягом кількох семестрів поспіль. Також активно українські студентки відвідували численні спецкурси М. Грушевського: «Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського», «Великий рух народів», «Устрій і культура руських земель в X-XIII в.», «Суспільні відносини і культурне життя в XIV-XV вв.», «Українсько-руська палеографія», «Економічне і культурне життя українсько-руських земель» та ін. Зрештою, каталог свідчить і про чималу популярність серед українських студенток наукового семінару М. Грушевського, що мав назву «Історичні вправи» (Тельвак, 2016). Потрапити до грона відвідувачів семінару було непросто, адже попередньою умовою була співбесіда з професором, за результатами якої він дозволяв участь у семінарі чи відхиляв прохання. Як відомо, «Історичні вправи» були дидактичною підвалиною львівської історичної школи М. Грушевського (Telvak, Pedych & Telvak, 2021).

Наступним етнічним актором дидактичної сцени М. Грушевського були польки. Їх було п'ятеро: Серафіна Лохинська, Наталія Гонсьоровська, Софія Пожицка, Вільгельміна Мішона і Каміла Дамбровська. Перша з них була старшою за свого професора аж на чотири роки, решта

..... ж були не набагато молодшими за нього. У соціальному плані польки, подібно до своїх українських колежанок, здебільшого походили з середовища міського чиновництва.

Натомість, чималими відмінностями були позначені дидактичні преференції польських студенток. З них лише С. Лохінська обрала предмети «Україна в XVII – XVIII в.» та «Історичні вправи», що були адресовані початкуєм українознавцям. Решта ж солідарно обирали курс «З історії Східної Європи в XVII в.», що мав насамперед загальнопросвітницьке завдання. Цей предмет М. Грушевський хронологічно кореспондував з курсом історії України і читав за періодами протягом кількох семестрів. Як знаємо з епістолярію на той час київського магістранта, потреба викладати такий предмет відверто дратувала його. Натомість, як довела педагогічна практика і про це свідчить каталог, саме завдяки цьому курсу до викладацької орбіти вченого зазвичай і потрапляли студенти інших національностей. Тут цілком слушним є спостереження Святослава Пахолківа, що сприйняте спершу М. Грушевським за обтяжливий обов'язок викладання окремого лекційного курсу східноєвропейського минулого, із часом виявило себе як справжній шанс для української історичної науки та дидактики вищої школи (Пахолків, 2014, с.279).

Зрештою, в жіночій студентській аудиторії М. Грушевського було по одній представниці білоруського та єврейського походження. Алоїза Пашкевичева та Гермін Вайсглас, подібно до своїх польських колежанок, походили з чиновницького середовища. Також подібно до них, згадані студентки записувалися на курс «Вибрані питання з історії Східної Європи». Це ще раз доводить слушність вищезгаданого спостереження С. Пахолківа про важливість викладання М. Грушевським цього предмету для залучення до його студіюючої аудиторії студентів неісторичних спеціальностей та молоді неукраїнського походження.

З'ясовуючи мотивацію відвідування жінками курсів М. Грушевського, відзначимо її відмінність стосовно української та неукраїнської частин аудиторії вченого. У першому випадку вочевидь домінувало бажання якомога більш докладного пізнання рідного минулого. Отримані в університеті знання для студенток-українок мали лягти в основу їхньої подальшої викладацької чи, в поодиноких випадках, науково-дослідної праці. У випадку ж неукраїнських студенток М. Грушевського вочевидь домінували культурно-просвітницькі мотиви – бажання запізнатися з минулим сусіднього слов'янського народу в широкому контексті східноєвропейської культури, чия історія у той час ще не була включена до загальновизнаного академічного канону. Властиво ця незвичність предмету викладання М. Грушевського і приваблювала до нього студентів неукраїнського походження, втім і її жіночу частину.

Зауважимо, що з'ясовані на підставі опрацювання деканатських каталогів кількісні параметри жіночої студентської аудиторії М. Грушевського не можемо вважати остаточними. Так, не виключеним є факт можливої некомплектності деканатських каталогів філософського факультету або ж втрата в них окремих аркушів. Відзначимо, що частково ці втрати можуть дозволити компенсувати абсолюторії – свідоцтва про закінчення університету, а також поодинокі збережені каталоги студентів, які укладалися для кожного окремого предмету самим викладачем. Поодинокі примірники останнього виду документів університетського справочинства відклалися в ДАЛО і архівних колекціях М. Грушевського у Львові та Києві. Та попри таку можливу некомплектність, наведені дані дозволяють отримати переконливе уявлення про особливості формування жіночої аудиторії вченого, її кількісну динаміку, етнічний склад, дидактичні преференції тощо.

Поряд із кількісними параметрами студентської аудиторії М. Грушевського не менш важливими є її «якісні» характеристики. У випадку українських студенток можемо відзначити, що деканатські каталоги виразно свідчать про чималу популярність визначного вченого як викладача. Йдеться про те, що всі знакові діячки першої половини ХХ ст., що навчалися у Львівському університеті в «добу Грушевського», вважали за потрібне з більшою чи меншою інтенсивністю відвідувати курси історика. Ми згадували вище, що жінки навчалися на філософському факультеті, маючи на оці вчительську кар'єру. Та це не зашкодило деяким з них залишити свій слід в історичній науці. Тут у першу чергу слід згадати єдину представницю львівської історичної школи Меланію Бордун (Макевич, 2013). Беручи до уваги ту обставину, що молода жінка була донькою греко-католицького священика, М. Грушевський дав їй для опрацювання малознану на той час проблематику соціокультурної історії української духовної еліти ХVIII ст. (Тельвак & Педич, 2016, с.93, 392).

Найбільше ж вихованок М. Грушевського зосередилося на вчителюванні та зробили чимало для поступу не тільки галицького, але й загальноукраїнського педагогічного та громадського руху протягом першої половини ХХ ст. Вартими на згадку є історикиня, викладачка географії, громадська та військова діячка, перша в світі жінка, офіційно зарахована на військову службу в званні офіцера, четарка Української Галицької Армії Олена Степанів; громадська діячка, музикантка, редакторка Дарія Шухевич; письменниця, перекладачка, публіцистка, революціонерка Анастасія Грінченко; музеєзнавиця, краєзнавиця і педагог Стефанія Садовська;

талановита перекладачка Варвара Літинська; громадська діячка, журналістка, учасниця жіночого руху, очільниця жіночих організацій в діаспорі Олена Охримович; галицька громадська діячка та педагог Евстахія Тишинська та ін.

Зрештою, запропоновані М. Грушевським курси відвідало й немало визначних інтелектуалок Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст. Чого лише варте, приміром, ім'я знакової польської історикині та громадської й партійної діячки Наталії Гонсьоровської (1881-1964). Вона приймала активну участь у розбудові польського наукового життя, працюючи в Інституті історії Польської Академії наук, а також Варшавському та Лодзинському університетах. Н. Гонсьоровська була єдиною жінкою, що очолювала Польське історичне товариство. Іншим промовистим прикладом є видатна білоруська поетеса та громадська діячка Алоїза Пашкевичева (1876-1916), яка увійшла в історію літератури під псевдонімом Цьотка. Подібних свідчень можемо наводити багато.

Насамкінець відзначимо, що вивчення деканатських каталогів має чималий евристичний інтерес і в тому плані, що подекуди дозволяє уточнити біографічні дані багатьох українських діячок. Як приклад наведемо згадану Ольгу Мочульську (уроджену Вояківську). У сучасних її біограмах наводиться лише рік народження – 1885 р. Насправді, як багаторазово вказала сама молода дівчина у деканатському каталозі, вона народилася 22 червня 1888 р. Важливими студентські каталоги є й для реконструкції суто українських сторінок життєписів інтелектуалок неукраїнського походження. Йдеться про те, що їхні біографи практично нічого не згадують про навчання героїнь свого дослідження у найбільш авторитетного тоді знавця минулого України. Такі сюжети, поза сумнівом, значно б збагатили контекст їхніх життєписів.

Висновки. Опрацювання деканатських каталогів довело, що вони є найбільш солідним джерелом для вивчення багатьох малознаних аспектів діяльності Грушевського-педагога у Львівському університеті. Важливість цього виду університетського документообігу полягає в його масовому і формалізованому характері. Тож отримана з каталогів різнопланова інформація дає відповіді на широке коло питань, в обговоренні яких тривалий час домінувала емоційно забарвлена мемуарна традиція. Відтак вдалося реконструювати жіночу студентську аудиторію М. Грушевського, а саме з'ясувати її етнічні особливості, кількісні параметри, фреквенцію різних навчальних предметів тощо. Відзначимо, що записуючись на курси М. Грушевського, студентки мали різну мотивацію. У випадку українок домінувало бажання отримати глибокі знання про рідне минуле, що згодом використовувалися ними у педагогічній і громадській праці. Студенток неукраїнського походження відвідувати курси М. Грушевського спонукав загальнопросвітницький інтерес до історії та культури сусіднього народу, що якраз тоді виразно артикулював своє право на існування. Більшість зі студенток визначного вченого стали помітними діячками культури і науки першої половини ХХ ст. Вони популяризували чи трансформували отримані в університетські роки історичні знання, тим самим утверджуючи історіографічну концепцію М. Грушевського в інтелектуальній культурі Центрально-Східної Європи ХХ ст. (Тельвак, 2008 : 40-157).

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Дослідження здійснено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій (з Вічного фонду Стефана та Ольги Павлюків).

Джерела та література:

- Грушевський, М. (1905). *К польско-украинским отношениям в Галиции*. Київ. 112 с.
- Макевич, І. (2013). Меланія Бордун – дослідниця українського духовенства XVIII століття. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Кн. І. Ч. І: Історія. С. 788–798.
- Пахолків, С. (2014). *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*. Львів: ЛА «Піраміда». 610 с.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС. 572 с.
- Тельвак, В. & Педич, В. (2016). *Львівська історична школа Михайла Грушевського*. Львів: Світ. 440 с.
- Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір». 494 с.
- Тельвак, В. (2016). «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Випуск 19/20. С. 313-322.
- Тельвак, В. В., Журавльов, С. А. & Владига, О. М. (2023). Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного*

..... педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія. Вип. 11/53. С. 86-101.
<https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283661>

Тельвак, В., Лазурко, Л. & Журавльов, С. (2023). Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 61 / 3. С. 10-15. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-3-2>

Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. Vol. 20. P. 239–261. DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040.
<https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.009.14040>

Vitalii V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
PhD hab. (History), Professor (Ukraine)

Viktoria P. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Sviatoslav A. Zhuravlov

Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
PhD. (History), Junior researcher (Ukraine)

Mykhailo Hrushevsky's Female Student Auditorium at Lviv University: an Attempt at Reconstruction

Abstract. *The purpose of the article is to reconstruct the female student audience of M. Hrushevsky at Lviv University based on the analysis of the department's catalogues, namely to clarify its quantitative parameters, ethnic composition and didactic preferences. The research methodology relies on the use of an interdisciplinary approach. Based on the principles of objectivity and historicism, the research has used the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method. The article has used the heuristic possibilities of periodisation, classification and typology methods. The scientific novelty of the study is the first special attempt at a comprehensive reconstruction of the female student auditorium of M. Hrushevsky at Lviv University.*

Conclusions. *Studying the department's catalogues proved that they are the most solid source for studying many little-known aspects of Hrushevsky's work as a teacher at Lviv University. The importance of this type of university document circulation lies in its massive and formalised nature. Therefore, the diverse information obtained from the catalogues provides answers to a wide range of questions, the discussion of which was dominated by the emotionally clouded memoir tradition for a long time. Thus, it was possible to reconstruct the female student audience of M. Hrushevsky, namely to find out its ethnic characteristics, quantitative parameters, the attendance frequency of various educational subjects, etc. It should be noted that female students had different motivations when signing up for M. Hrushevsky's courses. In the case of Ukrainian women, the desire to gain deep knowledge of their native past dominated, which they later used in pedagogical and public work. Students of non-Ukrainian origin to attend M. Hrushevsky's courses were prompted by general educational interest in the history and culture of the neighbouring people, which at that time clearly articulated its right to exist. Most of the female students of the scientist became prominent cultural activists and scientists in the first half of the 20th century. They popularised or transformed the historical knowledge acquired during the university years, thereby confirming the historiographical concept of M. Hrushevsky in the intellectual culture of Central-Eastern Europe of the 20th century.*

Keywords: *M. Hrushevsky, Lviv University, female student audience, quantitative parameters, ethnic composition, didactic preferences.*

References:

- Hrushevskiy, M.** (1905). *K polsko-ukraynskym otnosheniyam v Halytsyy* [To Polish-Ukrainian relations in Galicia]. Kyiv. 112 p. [in Russian].
- Makevych, I.** (2013). Melaniia Bordun – doslidnytsia ukrainskoho dukhovenstva XVIII stolittia [Melania Bordun is a researcher of the Ukrainian clergy of the 18th century]. *Istoriia rehlii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk – History of religion in Ukraine: scientific yearbook*. Kn. I. Ch. I: Istoriia. S. 788–798. [in Ukrainian].

- Pakholkiv, S.** (2014). *Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii* [The Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: the educated class and the emancipation of the nation]. Lviv: LA «Piramida». 610 s. [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskyy: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskyy: biography against the backdrop of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLluS. 572 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V. & Pedych, V.** (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho* [Mykhailo Hrushevsky Lviv Historical School]. Lviv: Svit, 440 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX - 30s of the XX century)]. Kyiv–Drohobych: «Vymir». 494 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2016). «Istorychni vpravy» Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sprobа rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevsky's "Historical Exercises" at Lviv University: An Attempt at Reconstruction]. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia – Ukrainian Archaeographic Yearbook. New series.* Vypusk 19/20. S. 313-322. [in Ukrainian].
- Telvak, V. V., Zhuravlov, S. A. & Vladyya, O. M.** (2023). Studentska audytoriiа Mykhaila Hrushevskoho filоsofskoho fakultetu Lvivskoho universytetu: sklad, dynamika, vnesok v kulturu [Student audience of Mykhailo Hrushevsky faculty of philosophy of Lviv university: composition and dynamics]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriiа – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.* Vyp. 11/53. S. 86-101. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.12/54.283661>
- Telvak, V., Lazurko, L., & Zhuravlov, S.** (2023). Studenty Mykhaila Hrushevskoho pravnychoho fakultetu Lvivskoho universytetu (za dekanatskym katalohom) [Students of Mykhailo Hrushevsky at the Faculty of Law of Lviv University (according to the dean's catalog)]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Topical Issues in the Humanities.* Vyp. 61 / 3. S. 10-15. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-3-2>
- Telvak, V., Pedych, V. & Telvak, V.** (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. [in English] *Studia Historiae Scientiarum.* Vol. 20. P. 239–261. [in English] DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040. <https://doi.org/10.4467/2543702XSHS.21.009.14040>

Статтю надіслано до редколегії 03.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 20.11.2023 р.

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)
e-mail: oleh.melnichuk@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus ID: 57212406873

Olha P. Murashova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Senior Lecture(Ukraine)
e-mail: olha.murashova@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1618-8381>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AGH-3811-2022>

Ruslan D. Prylypko

Separated structural subdivision «Vinnitsa Professional College of Economics Entrepreneurship of
West Ukrainian National University»
PhD. (History), Senior Lecturer (Ukraine)
e-mail: rus.prylipcko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>

**Activities of State Authorities to Overcome Unemployment in the Ukrainian SSR
in the 1920s**

Abstract. *The purpose of the article on the basis of archival sources and scientific heritage of domestic scientists analyzes the experience of practical activities of state authorities to solve the problem of mass unemployment of the population of the Ukrainian SSR in the 1920s. The research methodology is based on the fundamental principles of historical research: historicism, consistency, objectivity in the selection of facts and documents. Among the special methods used in the study should be called problem-chronological, historical-systemic, historical-typological. The scientific novelty of the article is to reveal the features of state policy and the activities of state authorities to overcome the unemployment of employees through the system of compulsory state social insurance. Conclusions. Having finally seized power in Ukraine, the Bolshevik leadership publicly declared the need to create an effective system of social support for especially vulnerable segments of the population. Of course, declarative slogans did not reflect real intentions and opportunities. Under the conditions of a debilitating civil war and economic devastation, it was quite natural to see a massive increase in the number of unemployed and a drop in the living standards of the population. This was especially exacerbated with the transition to a new economic policy. In the early 1920s a number of legislative initiatives were adopted to mitigate the unemployment situation. It was about the introduction of compulsory unemployment insurance at the state level. Insurance premiums paid by employers and employees were to become the financial basis for the payment of benefits to the unemployed. The implementation of this state policy on the ground relied on labor exchanges. However, excessive bureaucracy and a limited number of such institutions could not sufficiently solve this problem. The lack of funds for material support of the population was particularly acute, so the government was forced to look for alternative options: public works, in-kind assistance or the provision of various benefits. Active industrial construction, which began at the end of the 1920s, led to an increase in the demand for labor. In such conditions, the Party-Soviet leadership took a course to eliminate unemployment by administrative means, not recognizing as unemployed those workers who refused the job offered to them.*

Keywords: *social policy, unemployment, labor exchanges, new economic policy, social insurance.*

Formulation of the problem . An important task of the social policy of the independent Ukrainian state is to ensure the employment of the population. However, due to various socio-economic factors, as well as a full-scale invasion, the number of unemployed people in the country has been steadily increasing in recent years. This social phenomenon causes social tension, lowers the general standard of living of the population, and increases the level of crime in society. Given this, the experience of implementing state programs to protect the unemployed in the 1920s, which were

aimed at improving their living conditions and directly overcoming this negative phenomenon, can be applied in the process of solving current problems related to unemployment.

The purpose of the article is to study and analyze the main measures of state authorities aimed at overcoming unemployment in Ukraine during the 1920s.

Analysis of sources and recent research. The problem of overcoming unemployment is extremely urgent and has attracted the attention of many scientists. Publications of Soviet historians devoted to political, socio-economic processes in the USSR of the 1920s were mainly ideological in nature. However some of the monographic of research left your trace in science thanks to significant factual material systematized in them. The main aspects of the employment problems of the population in the 1920s found their coverage in the scientific investigations of modern researchers: O. Melnychuk, (Melnychuk, Kuzminets, 2004; Melnychuk, 2005; Melnychuk, 2006), O. Movchan (Movchan, 2008; Movchan, 2009), O. Murashova (Murashova, 2015; Murashova, 2019), R. Prylypka (Prylypko, 2012), L. Prylutska (Prylutska, 2007), A. Ryshkova (Ryshkova, 2009), O. Rozovik (Rozovik, 2011), etc. The source base of the research consisted of both unpublished and published documents and materials.

Presenting ideas of research. After the occupation of Ukraine by the Bolshevik forces, one of the first tasks declared by the new government was to resolve the issues of employment of the population. It is clear that this was partly a tactical step aimed at gaining the support of the population and, accordingly, consolidating the positions of the current government. On December 11, 1917, the Central Committee of the Russian Federation and the RSFSR approved the regulation "On unemployment insurance." It was noted that persons who, before losing their jobs, earned three times the average salary will not receive the appropriate assistance. Material support relied on employers, who had to pay appropriate funds to the All-Russian Fund for the Unemployed (Decree, 1917, s.480).

However, during the period of "military communism" and in the conditions of general compulsory labor, the concept of unemployment temporarily lost its meaning, and therefore the need for state support disappeared. In accordance with the provisions of the RSFSR "On Social Security of Workers", adopted on October 30, 1918, assistance was provided mainly to representatives of the party apparatus, Red Army soldiers and members of their families (Pomoshch, 1922, s.21).

In Ukraine, the introduction of social insurance in the event of unemployment took place on February 1, 1919. At that time, the material support of the relevant categories of the population relied on employers, who had to pay insurance contributions to local coffers in the amount of 4% of earnings. However, the practical implementation of assistance to the unemployed in the conditions of the existence of compulsory labor and the precarious position of the Soviet government was not implemented. However, working conditions did not meet any standards. The mobilized had problems with housing, clothing, food and hygiene. Work was not properly paid in accordance with the labor obligation (Itkin, 1929, s.23).

Dissatisfaction with forced labor pushed the population to evade such tasks. The population resorted to demonstrations and protest strikes, as well as labor desertion. A significant percentage of dissatisfied people were unfit for work, which was reported at the Kharkiv Provincial Congress of Labor Committees. On January 31, 1921, the RSC of the USSR adopted a resolution "On labor desertion and the organization of combating it", which provided for criminal liability for evading labor duties in the form of arrest for a period of 2 weeks or correctional labor in penal labor units for up to 6 months (Movchan, 2008, s.307).

Unemployment as a mass phenomenon was revived in Ukraine immediately after the transition to a new economic policy. The main factors that contributed to the emergence of an excess workforce were: the liquidation of state-owned industrial enterprises, the reduction of institutions, the return of qualified workers from the front, the weak development of the private sector (Didenko, 1962, s.275).

The first steps to overcome unemployment were taken in 1921. On April 19, the RSC of the USSR approved a resolution according to which workers were given the opportunity to move from one enterprise to another if it was caused by domestic or family circumstances. On November 22, 1922, the government also adopted a resolution on the introduction of a labor tax to replace compulsory labor. According to the Code of Labor Laws adopted in 1922 (KZpP), which dealt with the free employment of labor, the labor tax was applied only in cases of fires or natural disasters (Freiman, 1930, s.32).

The employment system during the NEP was implemented under state control through intermediary organizations - labor exchanges. A person looking for a job went through the registration procedure and received a corresponding certificate. It was necessary to re-register periodically. However, people often encountered difficulties when applying for unemployment status. It was necessary to have with you an appropriate package of documents from the previous place of work. A significant part of the workers did not have them with them due to objective circumstances. They were

.....
mostly peasants or refugees from the starving provinces. In some cases, HR employees did not have the necessary documents either. The administration of enterprises deprived the account books of persons suspected of participation in strikes. Similar measures were used in the case of absenteeism (Koire, 1930, s.13).

Trade union members were primarily employed (according to the Labor Code). The unemployed had the right to refuse the offered job, justifying their decision. If there was no valid reason, such persons lost their financial support for a month, but their place was kept. If they refuse again, they will be permanently removed from registration. The procedure for obtaining unemployment status was quite complicated. Long queues, bureaucratic red tape, limited number of relevant institutions caused sharp dissatisfaction among the population. Bribery and nepotism were a typical phenomenon.

It should be noted that when registering on the exchanges, the unemployed were not always guided by employment motives, but took this step because of payments. For this reason, the government introduced the so-called "purges", with the help of which unscrupulous persons were identified. During 1922–1923, about 60% of registered (Movchan, 2008, s.309).

Statistical data indicate mass unemployment in Ukraine at the beginning of 1922. Thus, as of January 1, 1922, 19,831 unemployed people were registered. In April, their number was already 35,227 (TsDAVO F. 2623. Spr. 824, ark. 62).

According to the reports of the 3rd All-Ukrainian Conference of Trade Unions of Ukraine, the active increase in the number of unemployed occurred in the second half of 1922. The greatest increase in the number of unemployed was observed among representatives of intellectual labor (317%), service personnel (132%), and industrial workers (119%).

On October 1, 1922, 90,000 people were registered at labor exchanges. As of September 1, 1923, their number was 127,000 (Lyvshits, 1929: 5). According to the conclusions of L. Prylutska, as of August 1, 1924, about 200,000 unemployed people were registered in the register of labor exchanges in the USSR, in 1926 - 326.7 thousand. Later, with the development of industrial production, the number of unemployed will decrease: 1927/28 - 226.7 thousand; 1928/29 - 243.3 thousand; 1929/30 - 170 thousand; 1930/31 - 110.5 thousand people (Prylutska, 2007, s.47).

Starting from the second half of the 1920s, about 8,000 people from the village were registered at labor exchanges every year. In general, the share of workers in the agricultural sector among the unemployed was 28%. Characterizing the composition of the unemployed by profession, it was found that 40% were representatives of intellectual labor, 25.7% of industry, 11.8% of service sectors, and 21.7% of civil servants (Shatan, 1929, s.90).

Active development of industrial facilities required construction workers. To this end, through the branches of the Central Institute of Labor and the system of course training, the unemployed had the opportunity to master the professions of masons, concrete workers, and locksmiths. During 1928–1929, about 8,000 specialists were trained (Materialy, 1929, s.191).

A significant percentage of the unemployed were women. If by 1917 the vast majority of them were engaged in household management, then in the 1920s women's work was increasingly used in various branches of production. Women were motivated to find employment by financial hardship, because the husband's salary was often not enough to fully support the family, and also by the influence of Bolshevik calls for equality. According to the data of the All-Union population census of 1926, the number of unemployed women was 165,500 or 50.6% of their total population. The development of industrial construction stimulated women to master labor professions and work in the industrial sector.

The Soviet government developed a number of measures to reduce unemployment among underage girls. According to the order of the People's Commissariat of Labor, they were sent to courses to master working professions, special women's teams were organized to provide them with labor assistance. From October 1, 1928, a fixed wage of 16 krb was established for month (Kozak, 1929, s.36).

The development of industrial construction at the end of the 1920s somewhat changed the situation on the labor market. Along with the active demand for labor force, the majority of those registered on labor exchanges increasingly refused the work offered to them. The state introduced administrative methods to solve this problem. In October 1930, the People's Commissariat of Labor issued a resolution "On the immediate referral of the unemployed to work and on the termination of the payment of cash assistance to them." According to its provisions, the unemployed who refused to work lost the corresponding status and financial support. Later, the unemployment committees were replaced by the Labor Training and Supply Board.

Organization of the process of material support for the unemployed has become an important problem. In the conditions of a rather difficult financial and economic situation of the state, its solution was seen in the introduction of social insurance against unemployment. This practice has already been actively used in most Western European countries. In Ukraine, it was initiated by the Decree of

the National Council of the Ukrainian SSR dated November 11, 1921. According to the provisions of this document, the right to financial support was enjoyed by former hired workers who were on the register of labor exchanges.

The difficult financial situation of the state forced the administrative bodies to limit the categories of persons who had the right to receive assistance. The Commissioner of the People's Commissariat of Social Security, together with the People's Commissariat of Labor, issued an instruction of the Southern Bureau of the Central Workers' Compensation Committee dated May 24, 1922, according to which only qualified specialists were subject to insurance. Other categories of workers and employees could apply for assistance only if they had three years of continuous work experience at the enterprise. Exceptions were disabled persons of IV-VI groups, if they were awarded a disability pension, as well as representatives of mental work. According to the instructions of the Main Department of Social Insurance of the USSR adopted on June 18, 1923, minors, women with children under the age of 3 or single women with children under the age of 14, and demobilized Red Army soldiers were subject to social insurance.

The instructions of the Central Committee of the USSR dated September 28, 1926 clearly defined the list of persons deprived of the right to receive material assistance. These were former officers of the White Army, members of the royal house, gendarmes, and religious figures. The government gave priority in serving the representatives of the proletariat. Therefore, the security system did not extend only to persons who had additional income, but also to representatives of the social elites of the pre-revolutionary period (Melnychuk, 2005, s.118).

It is worth noting that certain categories of rural workers also enjoyed the right to receive insurance benefits. They included hired workers of industrial-type peasant farms and collective farms. Those of them who did not have their own farms received material support. Unemployment benefits were paid to them only for 3 months in the amount of 4 krb., or 6 months during one period of unemployment (Melnychuk, 2009, s.184).

Assistance to the unemployed was paid from the special fund "B". Employers transferred funds to him in the form of insurance contributions. The Union leadership of social insurance determined their size. At the initial stage, according to the resolution of the RSC of the Ukrainian SSR dated February 10, 1922, their amount was 2.5% of the wage fund, and from March 1, 1923, it was reduced to 2%. Fines for violations of labor legislation were another way of replenishing the unemployment fund. In order to transfer financial payments to private enterprises, the social security authorities, following the recommendations of the Soviet leadership, had the right to set preferential tariffs for state-owned enterprises. (CDAVO. F. 348. Spr. 2524. ark.8) .

There was a catastrophic lack of insurance funds, which in a certain way affected the payment of benefits. According to the instructions of the GUS of the USSR on May 25, 1922, its amount was set in accordance with the minimum wage for skilled workers and from 1/3 to 3/4 for other categories of workers . The right to benefits was given to Red Army soldiers and minors. But even such conditions were sometimes unacceptable, so help was often received in the form of food, free lunches or at the expense of paying for communal services.

The amounts of cash payments changed from time to time, which was caused by inflation and a significant increase in the prices of goods. Qualified workers, party officials and Red Army men had the primary right to receive material payments. For these categories, cash payments amounted to 1/2 of the value of the budget set in the State Plan, for others - a third.

The monetary reform of 1924 made adjustments to the assignment of material payments. In April 1924, by a resolution of the Central Administration of Social Insurance of the USSR (Susstrakh of the USSR), the amount of assistance for the first category of unemployed was determined in the range of 7.5–10 thousand rubles, for the second – 5–6.5 thousand rubles. For agricultural workers, it was expected to decrease by 15%.

The improvement of the financial situation of the social insurance system contributed to the growth of benefits. If in 1923 the average monthly allowance for the unemployed of the 1st category amounted to 3–4 thousand rubles, then in 1924 it increased to 9 thousand rubles. At the same time, payments in kind were actually canceled, however, in some cases, they could be used as payments to peasants who did not have insurance experience. In order to eliminate the equalization system, in February 1925, the Union Council of Social Insurance emphasized that when determining the amount of material assistance, the average monthly earnings of the worker should be taken as a basis, setting its share for the unemployed of the first category at 30%, the second at 20%.

The payment calculation system underwent changes in June 1927. Since then, the amount of cash payments no longer depended on the employee's length of service and average earnings. They were calculated according to the tariff band, which was determined by the place of residence of the unemployed person (Novoe, 1927, s.4).

On the basis of the petition of the People's Commissariat of Labor (NKP) dated March 29, 1928, the unemployed of the 1st category were assigned benefits from 12 to 27 kr., the second - from

.....
9 to 20 kr., the third - from 7 to 15.5 kr. The main criteria for division into categories were the employee's qualifications, salary, and social status. In addition to the basic cash assistance, payments to dependents of the unemployed were provided, amounting to 15 to 50% of the average salary.

The legislation clearly defined the cases in which payments were terminated. Basically, it was an unjustified refusal to work offered by the labor exchange or failure to attend it without valid reasons.

The highest percentage of unemployment benefits was intended for the first category - builders, clerks, metal workers, textile workers, and food workers. The representatives of the art sphere belonged to the second category.

It is worth noting that the amounts of monetary payments in practice did not correspond to those specified in the regulatory documents. For example, the social insurance budget recorded that the amount of assistance was supposed to be 64% of the salary, but in reality the unemployed received from 11 to 43% (depending on the category and tariff rate) (Zabelin, 1930, s.58).

In view of this, the Soviet government was forced to solve the tasks by implementing other forms of protection for the relevant category of the population. In September 1922, the All-Ukrainian Committee to Combat Unemployment was created. This structure, through collectives of the unemployed and public works, allocated funds that were used for job assistance to the unemployed. Control over their rational use relied on the labor exchange (Didenko, 1962, s.286).

The most common type of labor assistance in the early 1920s was community service. Their introduction was quite rational from both economic and political considerations. In this way, a significant number of unemployed people were involved with minimal capital investments. Economic efficiency consisted in the fact that the worker received support from the state while working for it. At the meeting of the Ukrainian Economic Council held on November 8, 1922, a decision was made to introduce public works in Ukraine. As L. Gordienko notes, this initiative belonged to trade unions and labor bodies (Gordienko, 1973: 94). Persons who were involved in public works received certain benefits. They were provided with free medical care, hot lunches, discounted railway travel, the possibility of receiving bread for family members at a discount or free of charge, they were charged double wages for work on weekends and holidays (Loburets, 1971, s.48-55).

As of 1922, about 1/3 of the unemployed were involved in the public works system. Their number gradually increased: in December 1923 – 5.5 thousand people, in January 1924 – 5.8 thousand, in July 1924 – 6.2 thousand.

However, since the end of 1924, this aid system has lost its importance due to the difficult financial situation of insurance agencies. The management considered it expedient to transfer the relevant costs to the state. After long negotiations, a compromise decision was made, according to which the social insurance transferred funds in the amount of insurance benefits for each worker. In order to control their rational use of the NCP, the USSR checked the lists of those involved in public works (Feingold, 1925, s.9-10).

Another form of support for the unemployed was benefits in kind. On March 27, 1921, the All-Ukrainian Commission for the Improvement of the Welfare of Working People, including the Unemployed, was established at the VUCVK. It included representatives of trade unions, Soviet and economic bodies. The main tasks of the commission were: allocation of funds for material support of workers, improvement of their living conditions, creation of public baths and laundries, development of the public catering system (Dydenko, 1962, s.266).

According to the resolution of the RSC of the Ukrainian SSR dated September 26, 1922, the unemployed had the right to the following benefits: free medical care and communal services, provision of fuel, half the rent. On January 24, 1922, the National People's Congress together with the VUCVK adopted the "Procedure for granting the unemployed the right to use communal services." The right to the relevant benefits was given to those categories registered on the labor exchanges who received unemployment benefits. According to this document, they were issued special vouchers for which they could: use up to 5 liters of water from the water supply system free of charge during the day, 4.5 kW. electricity monthly, as well as twice a month to visit the communal bathhouse (Ryshkova, 2009, s.201).

In the specified period, the practice of training and the practice of retraining workers for the purpose of their employment at enterprises where there was a shortage of workers in certain professions became widely used. Thanks to these measures, during 1926–1929, about 25 thousand people got a job (Dovgopol, 1971, s.62).

There were also other types of support for the unemployed: provision of places in dormitories for their accommodation or overnight stays, creation of crèches for children and allocation of separate places in orphanages. Statistical data show that the largest number of homes for the unemployed was concentrated in large cities: Kharkiv had 600 people, Odesa had 500, Kyiv had 450, and Katerynoslav had 200. Here it is worth noting that the overnight rooms were practically unfit for living in terms of sanitary indicators.

During the period of active industrial construction and, accordingly, the increase in demand for labor, the state took a course for the final elimination of unemployment. To reduce the number of unemployed people was supposed to introduce a 7-hour working day and a 7-day working week, collectivization of agriculture, etc. Stricter requirements for obtaining the status of unemployed were introduced administratively. Instead of monetary payments, labor or in-kind assistance was provided (Dovgopol, 1971, s.5).

Conclusions. Therefore, the introduction of market mechanisms in the economy during the period of the new economic policy caused unemployment, which became especially massive in cities and became a problem for the state that needed an immediate solution. With this in mind, the registration of the unemployed and the payment of benefits to them at the expense of insurance funds were introduced. Since insurance budgets were limited, the authorities began to introduce alternative types of assistance - labor (participation in public works and collectives of the unemployed) and in-kind (improvement of living conditions, development of the public catering system). In the conditions of the transition to industrial production, when the demand for labor increased, the state administratively stopped paying cash assistance to the unemployed.

Gratitude. We express our gratitude to all members of the editorial board of the journal for the advice provided during the preparation of the article for publication.

Financing. The authors did not receive financial support for the research, authorship and / or publication of this article.

References:

- Dekrety** (1957). *Dekrety sovetskoy vlasti [Decrees of the Soviet authorities] T.1. (25 oktyabrya 1917-16 marta 1918 g.)*. M., 480 s. [in Russian].
- Didenko, G. D.** (1962). *Rabochiy klass Ukrainyi v godyi vosstanovleniya narodnogo hozyaystva (1921 – 1925) [The working class of Ukraine in the years of restoration of national economy (1921-1925)]*. K.: Izdanie akademii nauk USSR, 375 s. [in Russian].
- Dovhopol, V.M.** (1971). *Robitnychiy klas Ukrainy v roky sotsialistychnoi industrializatsii (1926 1929 rr.) [The working class of Ukraine during the years of socialist industrialization (1926 1929)]* Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu, 143 s. [in Ukrainian].
- Fayngold, B.** (1925). K podderzhke obschestvennykh rabot i kollektivov bezrobotnykh [To support community service and the collective of the unemployed]. *Voprosy strahovaniya – Insurance issues*, (28), 9-10. [in Russian].
- Freiman, I. I.** (1930). *Zbirka pravyl pro zabezpechennia zastrakhovanykh poriadkom sotsiialnoho strakhuvannia z prychny bezrobittia [A collection of rules on providing the insured with social insurance due to unemployment]*. Kharkiv, Derzhtrudvydav, 57 s. [in Ukrainian].
- Hordiienko, L. M.** (1973). Pro likvidatsiiu bezrobittia v Ukrainskii RSR (1921-1930 rr.) [On the elimination of unemployment in the Ukrainian SSR (1921-1930)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. (9) 92-97. [in Ukrainian].
- Itkin, M.** (1929). *Pro hroshovu ta trudovu dopomohu bezrobotnym [About monetary and labor assistance to the unemployed]* Kharkiv: Yurydychne vydavnytstvo NKlu USRR, 40 s. [in Ukrainian].
- Koire, Ye.** (1930) *Yaku dopomohu daie bezrobotnomu strakhova kasa [What help does the insurance fund give to the unemployed]*. Kharkiv: Derzhtrudvydav, 30 s. [in Ukrainian].
- Kozachok, I.** (1929). *Borotba z bezrobittiam ta bezpryutnistiu sered molodi [Struggle against unemployment and homelessness among young people]*. Kh.: DVU, 455s. [in Ukrainian].
- Livshits, A.** *Trudovye kollektivy bezrobotnykh na Ukraine (populyarniy ocherk) [Labor collectives of the unemployed in Ukraine (popular essay)]*. Harkov: Voprosy truda, 1929. [in Russian].
- Loburets, V. Ye.** (1971). Podolannia bezrobittia na Ukraini velyke zavoivannia sotsializmu (1921-1930 rr.). [Overcoming unemployment in Ukraine, the great conquest of socialism (1921-1930)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal* (2), 48-55. [in Ukrainian].
- Materialy** (1929). *Materialy do zvituv uradu Khl zizdovi Rad. [Materials for the report of the government of the XI Congress of Soviets]*. Kharkiv: TsSU USRR, 225 s. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A. & Kuzminets, N. P.** (2004) Zakhody radianskoi vlady po borotbi iz bezrobittiam v Ukraini u 20-ti rr. XX st. [Measures of the Soviet Government to Combat Unemployment in Ukraine in the 1920s]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: istorychni nauky – Scientific works of the Kamianets-Podilskyi State University. Series: historical sciences. T.13.* Kamianets-Podilskyi, 213-220. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A.** (2005) Sotsialne strakhuvannia vid bezrobittia v Ukraini u 1920-ti rr. XX st. [Social insurance against unemployment in Ukraine in the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istorii – Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History.* (9), Vinnytsia: DKF, 115-125. [in Ukrainian].

-
- Melnychuk, O. A.** (2006). Trudovi kolektyvy bezrobitnykh v Ukraini u period NEPu. [Labor collectives of the unemployed in Ukraine during the NEP]. *Visnyk akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn – Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations* (3), 176-181. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O.A.** (2009). *Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20 30-ti rr. XX st.)*. [Social insurance in Ukraine (20-30 pp. XX century)]. Vinnytsia: «Edelveis i K», 372 s. . [in Ukrainian]
- Movchan, O. M.** (2008). «Za bortom pratsi»: problema pratsevlashtuvannia v Ukraini (1920-ti rr.) [“Beyond Labor”: the problem of employment in Ukraine (1920s)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Vyp. 14, 306-322. [in Ukrainian].
- Movchan, O. M.** (2009). Problema pratsevlashtuvannia v Ukraini (1920-ti roky). [The problem of employment in Ukraine (1920s).] *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Vyp.15 121-130. [in Ukrainian].
- Murashova, O. P.** (2015) Sotsialne zabezpechennia bezrobitnykh v Ukraini u 1920-kh rr. [Social security of the unemployed in Ukraine in the 1920s] *Visnyk instytutu istorii, etnologii i prava – Bulletin of the Institute of History, Ethnology and Law. Vypusk 13*. Vinnytsia, 38–41. [in Ukrainian].
- Murashova, O. P.** (2019). *Sotsialna polityka radianskoi vlady v Ukraini u 20-kh rr. XX st.* [Social policy of Soviet power in Ukraine in the 1920s] (dys...kand. ist. nauk : 07.00.01– istoriia Ukrainy), Kyiv, 236 s. . [in Ukrainian].
- Novoe** (1927) Novoe v strahovanii bezrobotitsyi. [New in unemployment insurance] *Voprosy strahovaniya – Insurance issues*, (22), 4. [in Russian].
- Pomosch** (1922). Pomosch bezrobotnyim. [Helping the unemployed] *Vestnik sotsialnogo obespecheniya – Herald of social security*. (5-7), 21. [in Russian].
- Prylutska, L. A.** (2007). *Borotba z bezrobittiam u Kharkovi v 20-kh – na pochatku 30-kh rr.* [The fight against unemployment in Kharkov in the 20s - early 30s. XX century] XX st. (avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01 Istorii Ukrainy) Kharkiv, 19 s. [in Ukrainian].
- Prylypko, R. D.** (2012). Hromadski roboty yak forma trudovoi dopomohy bezrobotnym v USRR u 20-kh rr. XX st. [Public works as a form of labor assistance to the unemployed in the Ukrainian SSR in the 1920s] *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Serii: Istoriya – Intelligentsia and power. Social and political scientific collection. Series: History*.(24), 147-153. [in Ukrainian].
- Rozovyk, O.** (2011). Zakhody derzhavnykh orhaniv vlady USRR iz likvidatsii zhinochoho bezrobittia ta deviantnosti v 1920-kh rr. [Measures of the state authorities of the Ukrainian SSR to eliminate female unemployment and deviance in the 1920s] *Volynski istorychni zapysky – Volyn historical notes*. T. 6. 164-168. [in Ukrainian].
- Ryshkova, A.** (2009). Derzhavna polityka shchodo problemy podolannia bezrobittia v USRR u 20-kh rokakh XX st. [State Policy on the Problem of Overcoming Unemployment in the Ukrainian SSR in the 1920s] *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii – Actual problems of national and world history*. (12) 195-205. [in Ukrainian].
- Shatan, E.O.** (1929). Problema bezrobotitsyi na Ukraine. [The problem of unemployment in Ukraine] *Materialy k postroeniyu pyatiletnego i generalnogo plana. Vyip.H. H.: Izd. Gosplana USSR*, 90. [in Russian].
- TsDAVO** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- Zabelin, L.V.** (1930). *Sotsialnoe strahovanie v zhizni rabochego*. [Social insurance in the life of a worker] M.: Gostrudizdat, 412 s. [in Russian].

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

Ольга Мурашова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

Руслан Прилипко

ВСП «Вінницький фаховий коледж економіки та підприємництва Західноукраїнського
національного університету»
кандидат історичних наук, викладач (Україна)

Діяльність державних органів влади щодо подолання безробіття в УСРР у 1920-х рр.

Анотація. У статті на основі архівних джерел та наукового доробку вітчизняних науковців проаналізовано досвід практичної діяльності державних органів влади з вирішення проблеми масового безробіття населення УСРР в 1920-х рр.. **Методологія дослідження** ґрунтується на основоположних принципах історичних досліджень: історизму, системності, об'єктивності в ході відбору фактів і документів. Серед спеціальних методів, використаних у дослідженні, слід назвати проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-типологічний. **Наукова новизна** статті полягає у розкритті особливостей державної політики та діяльності державних органів влади щодо подолання безробіття найманих працівників через систему загальнообов'язкового державного соціального страхування. **Висновки.** Остаточно захопивши владу в Україні більшовицьке керівництво публічно заявило про необхідність створення ефективної системи соціальної підтримки особливо вразливих верств населення. Звісно ж декларативні гасла аж ніяк не відображали реальних намірів та можливостей. В умовах виснажливої громадянської війни та економічної розрухи цілком закономірним стало масове зростання чисельності безробітних та падіння життєвого рівня населення. Особливо це загострилося із переходом до нової економічної політики. На початку 1920-х рр. було прийнято низку законодавчих ініціатив, спрямованих на пом'якшення ситуації із безробіттям. Йшлося про запровадження на державному рівні обов'язкового страхування від безробіття. Страхові внески, які сплачували роботодавці та наймані працівники мали стати фінансовою основою для виплати допомоги безробітним. Реалізація означеної державної політики на місцях покладалася на біржі праці. Однак, надмірна бюрократія та обмежена кількість таких установ не могли у достатній мірі вирішити цю проблему. Особливо гостро відчувалася нестача коштів для матеріальної підтримки населення, тому уряд змушений був шукати альтернативні варіанти: громадські роботи, натуральна допомога чи надання різного роду пільг. Активне індустриальне будівництво, що розпочалося наприкінці 1920-х рр., зумовило зростання попиту на робочу силу. В таких умовах партійно-радянське керівництво взяло курс на ліквідацію безробіття адміністративним шляхом, не визнаючи безробітними тих працівників, що відмовлялися від запропонованої їм роботи.

Ключові слова: соціальна політика, безробіття, біржі праці, нова економічна політика, соціальне страхування.

Джерела та література:

- Гордієнко, Л. М. (1973). Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921-1930 рр.). *Український історичний журнал*. (9) 92-97.
- Декреты (1957). *Декреты советской власти*. Т.1. (25 октября 1917-16 марта 1918 г.). М., 480 с.
- Диденко, Г. Д. (1962). *Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925)*. К.: Издание академии наук УССР, 375 с.
- Довгопол, В.М. (1971). *Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926-1929 рр.)*. Харків: Видавництво Харківського університету, 143 с.
- Забелин, Л.В. (1930). *Социальное страхование в жизни рабочего*. М.: Гострудиздат, 412 с.
- Іткін, М. (1929). *Про грошову та трудову допомогу безробітним*. Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 40 с.
- Койре, Є. (1930) *Яку допомогу дає безробітному страхова каса*. Харків: Держтрудвидав, 30 с.
- Козачок, І. (1929) *Боротьба з безробіттям та безпритульністю серед молоді*. Х.: ДВУ, 455 с.
- Лившиц, А. *Трудовые коллективы безработных на Украине (популярный очерк)*. Харьков: Вопросы труда, 1929.

-
- Лобурець, В. Є.** (1971) Подолання безробіття на Україні велике завоювання соціалізму (1921-1930 рр.). *Український історичний журнал* (2), 48-55.
- Матеріали** (1929). *Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад*. Харків: ЦСУ УСРР, 225 с.
- Мельничук, О. А.** (2005). Соціальне страхування від безробіття в Україні у 20-ті рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* (9), Вінниця: ДКФ, 115-125.
- Мельничук, О.А.** (2009). Соціальне страхування в радянській Україні (20 - 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: «Едельвейс і К», 372 с.
- Мельничук, О.А.** (2006). Трудові колективи безробітних в Україні у період НЕПу. *Вісник академії праці і соціальних відносин.* (3), 176-181.
- Мельничук, О. А., Кузьмінець, Н. П.** (2004) Заходи радянської влади по боротьбі із безробіттям в Україні у 20-ті рр. XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: історичні науки.* Т.13. Кам'янець-Подільський, 213-220.
- Мовчан, О.М.** (2008) «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* К.: Інститут історії України НАН України, Вип. 14, 306-322.
- Мовчан, О. М.** (2009). Проблема працевлаштування в Україні (1920-ті роки). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика.* К.: Інститут історії України НАН України, Вип.15 121-130.
- Мурашова, О. П.** (2015) Соціальне забезпечення безробітних в Україні у 1920-х рр.. *Вісник інституту історії, етнології і права.* Випуск 13. Вінниця, 38–41.
- Мурашова, О. П.** (2019). *Соціальна політика радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст.*(дис...канд. іст. наук : 07.00.01– історія України), Київ, 236 с.
- Новое** (1927) Новое в страховании безработных. *Вопросы страхования,* (22), 4.
- Помощь** (1922). Помощь безработным. *Вестник социального обеспечения.* (5-7), 21.
- Прилипко, Р. Д.** (2012) Громадські роботи як форма трудової допомоги безробітним в УСРР у 20-х рр. XX ст. *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія.* (24), 147-153.
- Прилуцька Л. А.** (2007). *Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.* (автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 Історія України) Харків, 19 с.
- Ришкова А.** (2009). Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* (12) 195-205.
- Розовик О.** (2011)Заходи державних органів влади УСРР із ліквідації жіночого безробіття та девіантності в 1920-х рр. *Волинські історичні записки.* Т. 6. 164-168.
- Файнгольд Б.** (1925). К поддержке общественных работ и коллективов безработных. *Вопросы страхования,* (28), 9-10.
- Фрейман І. І.** (1930) *Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття.* Харків, Держтрудвидав, 57 с.
- ЦДАВО** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Шатан Е.О.** (1929). *Проблема безработицы на Украине.* Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Вип.Х. Х.: Изд. Госплана УССР, 90.

Статтю надіслано до редколегії 14.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.11.2023 р.

Микола Дробот

Український державний університет імені Михайла Драгоманова

аспірант (Україна)

e-mail: nikvadro@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1761-5936>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AGF-5015-2022>**Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації на території окупованого Криму в 1941-1944 рр.**

Анотація: *Метою статті є простежити реалізацію релігійної політики німецької військової адміністрації щодо мусульман Криму із урахуванням розбіжностей підходів німецької еліти. Методологія дослідження ґрунтується на використанні як загальнонаукових методів дослідження (аналіз і синтез, системний аналіз, конкретизація, аналогія), так і методів дослідження історичних наук (історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний), принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Наукова новизна роботи полягає у виявленні та детальному вивченні релігійної політики німецької військової адміністрації в Криму щодо мусульманства, а також розкритті політичного конфлікту інтересів військової адміністрації та центрального керівництва в Берліні щодо її реалізації в Криму. Висновки. Німецька еліта Третього Рейху була неоднорідною, тому серед неї виникли два підходи щодо реалізації окупаційної політики на Сході – «прусський» та «національний». Ці два підходи і відобразились в мусульманському векторі релігійної політики, а саме: послідовники «прусського» підходу призначали на адміністративні посади російських колаборантів, що періодично шкодило релігійній політиці; в цілому, представники «національного» підходу вбачали в посиленні кримського мусульманства як можливість розширення німецького впливу на мусульман СРСР. Німецька релігійна політика відносно мусульман Криму переслідувала військові цілі – забезпечення людськими ресурсами німецької військової формування та надійного тилу Вермахту. Нацистсько-мусульманські взаємини в Криму були в цілому плідними в площині відновлення релігійних прав і свобод, але існували два проблемні моменти всього ісламського вектору релігійної політики німецької військової адміністрації – це відновлення Кримського муфтіяту та юридичної законності вакуфу.*

Ключові слова: іслам, релігійна політика, Крим, кримські татари, військова адміністрація, муфтіят, вакуф.

Постановка проблеми. Актуальність заявленої теми дослідження полягає в тому, що події в Криму, починаючи з 2014 року і до нині, потребують ретроспективного аналізу окупації півострова часів Другої світової війни. В контексті вивчення в цілому окупаційної політики та релігійної політики німецької військової адміністрації слід звернути увагу та розкрити ісламський вектор релігійної взаємодії окупантів із місцевим «Мусульманським Світом».

Звісно, будь-яка окупаційна політика держави-творця «нового порядку» носить експлуатаційний характер, маючи у перспективі реалізацію важливого питання - полегшити собі завдання утримання захопленої території в сфері своїх власних інтересів.

Крим періоду Другої світової війни був специфічним окупованим регіоном, де переплелися інтереси окупаційної влади, а саме: переселенська політика жителів півострова в перспективі та заселення сюди представників вищої раси – німців, залучення мусульман до тісної співпраці, використання мусульманських добровольців у війні із більшовизмом, використання Криму як «вітрини» релігійної політики для мусульман світу, але передусім - утримання його в сфері своїх інтересів та ін.

Важливим напрямом діяльності окупаційної влади в Криму являється ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації щодо кримських татар в 1941 – 1944 рр. Ця ісламська складова релігійної політики в окупованому Криму також продемонструвала внутрішній конфлікт в середовищі німецької еліти в підходах щодо її реалізації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Аналізуючи історіографічну базу даної проблеми, слід відмітити, що радянська історіографія досить широко та однобічно висвітлювала нацистську окупаційну політику на території Криму. Досить ґрунтовно вивчалися теми, пов'язані зі злочинами окупантів проти мирного населення, економічним і культурним пограбуванням захоплених територій, партизанським рухом і т. п. Однак з поля зору радянських дослідників абсолютно випадали такі аспекти, як національна політика нацистів, церковне відродження, військовий і політичний колабораціонізм радянських громадян, методи і засоби психологічної

.....
обробки населення. Саме так нацистський «новий порядок» висвітлюється, наприклад, в монографії А. В. Басова (Басов, 1987) та ін.

Російська історіографія заявленої проблеми поступово відходить від ідеологізації історії окупації, проявляла інтерес головним чином до кримськотатарського колабораціонізму при мінімумі уваги до релігійного фактору. Як правило, проблема колабораціонізму кримчан в поєднанні з мусульманським релігійним фактором, досліджується в контексті нацистського окупаційного режиму на території Криму, Голокосту, підпільної боротьби тощо. Саме про це йдеться в роботах А. Р. Вяткіна (Вяткин, 2005), А. В. Єфімова (Ефимов, 1999), Н. В. Яблоновської (Яблоновская, 2005) та ін.

В українській історіографії німецька окупаційна політика у Криму розглядається в роботах загального характеру або в публікаціях, присвячених депортації 1944 року. Прикладом такого підходу можуть служити наукові студії Г. Т. Бекірової (Бекирова, 2008), М.І. Кирюшко та О.Є. Бойцової (Кирюшко, Бойцова, 2005), яким притаманне помітне відстеження мусульманського релігійного фактору в німецькій окупаційній політиці. Відходом від цієї традиції можна вважати дослідження історика О.В. Романька (Романько, 2003; Романько, 2009; Романько, 2014; Романько, 2018). Автор зробив комплексний аналіз нацистської окупаційної політики в Криму із акцентом на формування мусульманських добровольчих частин німецьким командуванням.

У західній історіографії домінувала позиція розгляду Криму в контексті так званої «Східної політики» (за назвою Рейхсміністерства). Цю тему вперше підняв американський історик А. Даллін у своїй праці «Німецька влада в Росії 1941-1945» (Dallin, 1981). Саме він виявив значні протиріччя між різними структурами німецького військово-політичного керівництва в боротьбі за здійснення «східної політики». Після 2014 року стає помітною тенденція зацікавленості західної історичної науки до «кримського питання» та взаємовідносин «Іслам-Захід». У західній історичній традиції методологія школи Анналів стала прикладною для висвітлення подій Другої світової війни 1939-1945 рр., що можна простежити у праці Давида Мотаделя «Іслам та Нацистська німецька війна» (Motadel, 2014). В ній автор комплексно вивчає питання співпраці мусульман Європи із нацистською Німеччиною, розкриває їх інтереси та перспективи цієї співпраці.

Новизною цієї наукової статті є виявлення та глибоке вивчення релігійної політики німецької військової адміністрації в Криму щодо мусульман, а також розкриття конфлікту інтересів військової адміністрації (Вермахт, СД, СС) та центрального керівництва (Міністерства Східних територій) щодо її реалізації в цьому регіоні.

Ґрунтовний джерелознавчий матеріал містять також дослідження історика О.В. Романька, який опрацював фонди державного архіву АРК (нині РК РФ), державного архіву Росії, фонди російського архіву соціально-політичної історії, архіву нової історії у Варшаві та ін. Також автор використовує Звіт генерал-комісара Криму про свою поїздку по містам Криму в грудні 1941 року (ЦДАВО, ф.3206, оп.2, спр. 87, арк.19-26).

Цікавими є також роботи британського історика Д. Мотаделя, який опрацював німецькі матеріали Федерального військового архіву, Архіву інституту сучасної історії, Архіву управління військово-історичних досліджень міністерства оборони Німеччини та ін. Для аналізу і систематизації релігійної політики щодо мусульман автор скористався наступними надрукованими матеріалами: Статут Татарського комітету Сімферополя, Інструкції Верховного Командування 11 армії від 9 січня 1942 р., Звіт Хентіга від 10 квітня 1942 р., Звіт Хафнагеля за лютий 1943 р., Звіт Сіверса від 20 березня 1942 р., Звіт кримського командування СС і поліції за серпень 1943р., Наказ військового командування Криму до міського командувань Севастополя від 17 лютого 1943 р., Наказ військового командування Криму до міських та польових командувань від 30 березня 1943 р., Звіт штабу групи армії «А» за липень 1943 р., архів Верховного Командування Вермахту від 31 жовтня 1943 р., Звіт айзатцгрупи «Д» від 17 лютого 1942 р., Звіт польової комендатури №751 від 31 травня 1942 р., Звіт командування армійського тилу №553 від 7 травня 1942 р., Звіт Сімферопольського центрального мусульманського комітету 1943 р., Звернення командування СС та поліції у Криму до Військового Командування Криму від 31 березня 1943 р.

Мета статті. Метою дослідження є простежити реалізацію релігійної політики німецької військової адміністрації щодо мусульман Криму із урахуванням розбіжностей підходів німецької еліти. Відповідно до мети автором поставлені наступні завдання: дослідити сутність релігійної політики щодо мусульман Криму, систематизувати структуру реалізації релігійної політики щодо кримського мусульманства та її складові, обґрунтувати наявність конфлікту інтересів місцевої військової влади та центральної у Берліні, уточнити основні питання конфліктності в релігійній політиці мусульманських лідерів та окупаційної влади.

Виклад основного матеріалу. Ще до початку війни Німеччини із СРСР нацистські правлячі кола, крім розробки плану «Барбаросса», займались вирішенням проблем

адміністрування майбутніх територій після «вдалого бліцкригу 1941 року». В цьому була проблема, оскільки питання національної політики окупованих території СРСР стало базовою суперечністю між німецькою політичною елітою через домінування двох підходів вирішення національних чи релігійних проблем, а саме: «пруський» та «національний» (Романько, 2014, с.22). Прибічники «пруського підходу», (переважно офіцери вермахту середньої та частково вищої ланки; покоління, що свідомо генерувались в «імперські часи»; члени НСДАП після 1933 р.) вбачали, що всі антибільшовицькі проблеми окупаційної політики варто вирішувати спираючись на росіян, як багаточисельної «титульної нації» СРСР, оскільки інші національні рухи їм здавались слабкими. Прибічники другого підходу, що мали яскраво вираженого лідера А. Розенберга, були малочисельними. Вони відстоювали сепарацію народів СРСР. Відповідно, прибічники цих двох підходів до національної політики окупованих території по-різному вбачали як варто реалізувати в її контексті релігійне питання (кому надавати активніше релігійні преференції).

Через місяць від початку німецько-радянської війни А. Гітлер підписав наказ від 17 липня 1941 році про створення міністерства окупованих східних територій та адміністративних одиниць на Сході. Відповідно, на радянських територіях мало функціонувати 5 райхскомісаріатів (Московія, Остланд, Україна, Кавказ і Туркестан), що мали поділятися на генеральні округи. Юридично всі окупаційні органи розпочали функціонувати з 1 вересня 1941 р. А. Розенберг передбачав створення на території Криму, а також Херсонської та Запорізької областей генеральний округ «Крим» із загальною площею 52 тис. км² і населенням близько 2 млн чоловік. Центром округу мав бути Сімферополь. Планувалось, що Генеральний округ «Крим» мав бути складовою Рейхскомісаріату «Україна», а генеральним комісаром мав стати А. Фрауенфельд, який так і не зміг приступити до виконання своїх повноважень, оскільки територія півострову була найближчим тиловим районом німецької армії. Отож, всю повноту влади на території Криму здійснювала німецька військова адміністрація. В цілому, позиція А. Розенберга про входження Криму до Райхскомісаріату «Україна» суперечила його «національному підходу» реалізації окупаційної політики. Саме тому в далекій перспективі розглядалось питання германізації півострова («управління із Берліну») та евакуації його населення. Цей «розенберговський компроміс» підтримував фюрер, вказуючи наступне: «Я думаю, що це чудова ідея. Крім цього, я вважаю, що Крим і кліматично, і географічно підходить тірольцям...» (Романько, 2014, с.23), зазначаючи при цьому, що «ми зобов'язані зберегти в Криму ту частину населення, яка дивиться в нашу сторону і вірить в нас» (Dallin, 1981, с. 257).

Восени 1941 року німецько-румунські війська на чолі з генералом Еріхом фон Манштейном захопили Крим (Манштейн, 1999, с. 100). Керівництво Вермахту в Криму, за сприяння СС, зокрема Einsatzgruppe D (на цей час очолював Отто Олендорф) приступили до реалізації окупаційної політики. Захоплення і утримання Криму було стратегічною задачею німецької військової адміністрації, тому генерал Е. Манштейн прихильно ставився до відновлення релігійного життя населення Кримського півострова. Враховуючи специфіку народонаселення Криму, німецьке керівництво надавало пріоритет у вирішенні релігійного питання мусульманському кримськотатарському народу, а вже потім іншим другорядним релігійним групам. Політична стратегія у вирішенні цього питання мала відповідати трактуванням особисто А. Гітлера («завдання релігії - допомагати владі тримати населення у покорі») та «Закону про віротерпимість», що був виданий 19 червня 1942 року в Берліні. Згідно цього закону всі релігійні організації могли легально функціонувати на основі реєстрації у відповідних органах окупаційної влади. Останні отримували право заборонити богослужіння будь-якого священнослужителя, якщо він був звинувачений органами окупаційної влади «у неблагонадійності».

У Криму, згідно перепису 1939 року, проживало приблизно 250 000 татар-мусульман, що складало майже 20% населення півострова. (Романько, 2009, с.100; Гуркович, 1996, с.40). Саме тому німецька військова адміністрація пішла на поступки кримським мусульманам у напрямі відновлення релігійної свободи. Відразу після захоплення території Криму генерал Е. Манштейн закликав керівництво ставитись прихильно до ісламу. У своєму наказі від 20 листопада 1941 р., він вимагав, щоб "єврейська більшовицька система" була "знищена раз і назавжди". Водночас генерал наказував місцевим військовим комендатурам добре відноситись до мусульманського населення з метою в подальшому залучити їх до тісної співпраці: "Потрібно проявляти повагу до релігійних звичаїв, особливо магометанських татар..." (Motadel, 2014, с.263). В рамках цієї позиції в Криму розпочали функціонувати мусульманські комітети (в Євпаторії, Ялті, Алушті, Карасубазарі, Старому Криму та Судаку). Першим із них був Сімферопольський, відкритий в грудні 1941р., його очолив Д. Абдурешидов. Сімферопольський мусульманський комітет німецька влада розглядала головним, але при цьому забороняла офіційно використовувати приставку «кримський», а тільки «сімферопольський».

Цей комітет складався із 18 чоловік: президента, двох замів і 15 членів, які затверджувались начальником поліції безпеки і СД генерального округу «Таврія». Комітет складався із 5 відділів (боротьба з бандитизмом, комплектація в/ч добровольців, поміч сім'ям добровольців, пропаганда і агітація та релігійний). Саме релігійний відділ втілював у життя нацистську окупаційну релігійну політику.

У подальших інструкціях Вищого командування для 11-ї армії від 9 січня 1942 року генерал Манштейн доводив свою позицію тим, що «татари є набожними мусульманами» і що «іслам потрібно поважати» (Motadel, 2014, с.151). Протатарську лінію генерала Манштейна підтримував Вернер Отто фон Хентіг, офіцер зв'язку закордонного відомства при його 11-й армії, який став невинним пропагандистом поступливої політики щодо мусульманських татар та ісламу. У своєму листі від 11 жовтня 1941 року він писав до свого старшого колеги Макса фон Оппенгейма, що військова адміністрація в Криму приділяє «найбільшу увагу» до «мусульманської проблеми» (Motadel, 2014, с.154).

У перші місяці окупації Криму німецька військова влада, разом із мусульманськими комітетами в сфері релігійної політики, визначила наступні орієнтири співпраці: відновлення релігійних урочистостей тижневого та річного циклу, відновлення функціонування мечетей та будівництво нових, відновлення релігійної освіти в татарських школах та медресе, а також релігійну пропаганду через ЗМІ.

Відносно релігійних урочистостей тижневого та річного циклу слід зазначити, що спочатку офіційним днем відпочинку було проголошено неділю, але у деяких районах мусульманам вдалося переконати німецьку окупаційну владу призначити день відпочинку на п'ятницю. Лише 30 березня 1943 року Верховне командування Криму остаточно дало наказ визнати п'ятницю загальним днем відпочинку для мусульман. Крім того, практика святкування основних релігійних свят була повністю відновлена. Так, 14 серпня 1943 року командування німецької армії дозволило мусульманському населенню, крім дня відпочинку, відзначати інші мусульманські релігійні свята. На всьому півострові урочистості Мавліда мали відбуватися 19 березня, кінець Рамадану святкували 1 жовтня, Курбан-Байрам - 8 грудня, а ісламського Нового року - 28 грудня 1943р.

Нерідко святкування носили спільний німецько-мусульманський характер. Наприклад, у Сімферополі німецькі військовослужбовці брали участь у великому святкуванні Рамадану разом з мусульманськими добровольцями Вермахту. «Це було черговим доказом дружби та доброї співпраці, і дня свободи», - повідомляв пропагандистський журнал Вермахту для мусульманських солдатів (Motadel, 2014, с.152). Все більше релігійні ритуали та бенкети ставали політизованими. Німецькі звіти Einsatzgruppe D від 15 лютого 1942 р. та міської комендатури Карасубазару (із 1944 р. - Білогірськ) від 28 квітня 1942 р. акцентують увагу на зростанні кількості молитов вдячності та звернень до Аллаха за Вермахт і особисто Гітлера. Навіть було організовано захід, де звучали не тільки молитви та публічні заяви про вірність німецькій владі, але також проведено масову церемонію обрізання 50 дітей. Крім того, у деяких районах півострова мусульманські лідери розпочинали збирати гроші для Східної кампанії німецького диктатора.

Слід відзначити, що у звітах німецької військової адміністрації Криму неодноразово повідомлялось про розвиток релігійного життя на півострові, особливо серед мусульманського населення. Навіть молоде покоління татарського походження, яке за радянської влади було релігійно байдужим, нині підтримувало загальні народні звичаї та мусульманські традиції. Офіційний представник німецької армії в березні 1942 року відзначав наступне: «Татари є мусульманами, і взагалі сприймають свою релігію серйозно, не будучи при цьому фанатиками» (Motadel, 2014, с.151). Через рік у звіті керівників СС та поліції про ситуацію в Криму зазначалось, що «на відміну від православних християн, серед татар участь молоді у релігійному житті постійно зростає, особливо в сільській місцевості» (Motadel, 2014, с.155). Досить суттєві зміни в мусульманському релігійному житті були пов'язані з відновленням та відкриттям мечетей, які раніше заборонила радянська влада. Британський історик Давид Мотадель на основі німецьких архівів стверджує, що лише в 1943 році було відновлено 150 мечетей, разом із 100 тимчасовими молитовними будинками, якими керували загалом 400 мусульманських священнослужителів (Motadel, 2014, с.153). Що могло збільшувати участь татарської молоді в релігійному житті. Крім цього, згідно звітів Сімферопольського мусульманського комітету в Криму активно запроваджувалась релігійна освіта в татарських школах. Паралельно планувалося відновлення роботи медресе Бахчисарая. В Євпаторії відбувся казус: 600-річне місцеве медресе, яке радянська влада використовували під склад, було реставроване і в ньому розпочали своє навчання 130 студентів, однак місцеве військове командування закрило його через два тижні. Це змусило місцевих мусульман Євпаторії поскаржитися до Сімферопольського комітету, наголошуючи на «необхідності дати дітям

релігійну освіту і боротися з безбожжям, що залишилося в спадок від більшовицького правління" (Motadel, 2014, с.154).

У Сімферополі російський адміністративний персонал відмовив проханням мусульман отримати гроші з міського фонду на відновлення мечеті. В інших місцях російські колаборанти закривали мусульманські школи. Окрім цього, як і татари-мусульмани, так і місцева влада півострова стикалися із загальним дефіцитом мусульманських спеціалістів для мечетей та шкіл. До цієї проблеми долучалися проблеми нестачі релігійних книг. У 1943 році німецька влада погодилася імпортувати із-за кордону Коран та інші релігійні видання для кримських медресе.

Перші тимчасові настанови для кримських татар, були розповсюджені Міністерством Східних територій наприкінці 1941 року. Вони наголошували на основній ролі релігії: «Найважливішим для них є вільне сповідування релігії». В інших зверненнях окупаційної влади було наступне роз'яснення: «Німецький рейх має дружнє і доброзичливе ставлення до всіх мусульман. Тому не довіряйте більшовицькій пропаганді, яка стверджує, що вас як мусульман потрібно придушити і розстріляти» (Motadel, 2014, с.159). Німці також епізодично залучалися до власних пропагандистських зусиль, наприклад, розповсюджуючи мініатюрні версії Корану. Ці набори були загальними сувенірами, які мусульмани привозили додому з Мекки протягом 30-40-х років. У звіті СС зазначалося, що релігійні подарунки також виготовлялись для вшанування окремих імамів (Motadel, 2014, с.158).

Основним інструментом релігійної пропаганди Сімферопольського мусульманського комітету був друкований орган "Азат Кирим" ("Вільний Крим"). Він заснований на початку 1942 року, редактором якого став мусульманський інтелектуал Мустафа Куртєв. Його зміст контролювали представники відділу пропаганди німецького військового командування в Сімферополі. За даними Сімферопольського мусульманського комітету, цей орган преси мав на меті посилити лояльність татар до німців, мобілізувати мусульман до Вермахту, підтримати антиєврейські акції, боротьбу з масонами та комуністами. У цьому органі преси популяризувалась думка, що він підтримує відновлення "прав мусульман Криму", які були придушені "більшовицько-єврейсько-російською владою" (Motadel, 2014, с.157). В інших надрукованих статтях розкривався радянський атеїзм.

Однак, більшість публікацій мали релігійну направленість та набожність, переконували в тому, що лише дикуни не мають релігії: «Бог, Пророк, релігія та віра належать людям високої цивілізації» (Motadel, 2014, с.157). Віруючих зігрівали слова про те, що більшовицькі спроби «винищити» цивілізацію кримських мусульман зазнали невдачі, адже «Великий Бог не допустив, щоб це сталося», і що саме «за наказом Бога Адольф Гітлер врятував нас від рук цих гнобителів» (Motadel, 2014, с.158). Значна кількість статей стосувались також практичних релігійних питань повсякденного життя. Одна із них порушила фінансову проблему віруючих, оскільки багато мусульман не мають грошей, щоб принести жертву на Курбан-Байрам. Ще одна стаття стосувалась суперечок щодо виробництва вина, оскільки деякими кримськими муллами була оголошена заборона (харам) на його виробництво. Численні публікації стосувалися загальної релігійної політики в цьому регіоні.

Слід зазначити, що всі заходи по відновленню релігійної інфраструктури, відновленню мечетей та медресе німецька окупаційна влада контролювала через адміністрацію релігійних секцій, у так званих мусульманських комітетах найбільших міст Криму (Dallin, 1981, с.261; Некрич, 1978, с.19-21). Представники «пруського» підходу національної окупаційної політики вбачали в цьому можливість «підігравати» з кримськими татарами, тим самим ніби-то вони продовжували традиції мусульманських комітетів ще часів громадянської війни та німецької окупації Криму 1918 року. Помічник генерала Манштейна Хентіг своєму звіті «Татари в Криму» від 10 квітня 1942 року та в ноті для закордонного відомства під назвою «Стан так званого Туранського питання» від 25 лютого 1942 року писав, що варто німецьку політику направити в конструктивне русло кримських мусульман, оскільки завдяки ісламській релігії та концепції «туранізму» вони матимуть вагомий чинник впливу Німеччини на Кавказ, Туреччину, на весь ісламський світ (Motadel, 2014, с.151-155; Романько, 2015, с.28-29; Dallin, 1981, с.258). Сам генерал Манштейн був переконаний, що повага німців до релігійного життя місцевого населення, є ключовим фактором завоювання їх прихильності до співпраці. В своєму інтерв'ю під назвою «У переможця Севастополя», наданому кореспонденту газети National-Zeitung 20 серпня 1942 року, він зауважував: «Сьогодні татари вітають звільнення від Москви просто тому, що розрив ланцюгів поневолення, якими вони були сковані, повернув їм можливість вільної релігійної практики ісламу» (Motadel, 2014, с.151; Кирюшова, Бойцова, 2005).

11 грудня 1942 року Мусульманський комітет, заснований у Сімферополі, (також відомий як Татарський комітет Сімферополя) очолив Ереджеп Курсаїдов замість Джаміля Абдурашидова. Ереджеп Курсаїдов, був прихильником авторитетного націоналіста А. Озенбашли, який в листопаді 1942р. написав меморандум про співробітництво із німцями, що

.....
мав такі пункти, як: визнання кримських татар корінним народом і народом-союзником, визнання прав кримських татар, повернення татар на Батьківщину і їх земель, повернення земельних володінь-вакуфів, створення релігійно-національного центру – муфтіяту (Романько, 2014, с.137-149,195-203).

Релігійна політика Сімферопольського мусульманського комітету залишилась практично без змін. Найважливішим структурним підрозділом Мусульманського центрального комітету була релігійна рада, яка стала центральним релігійним осередком кримських мусульман, під керівництвом Алімсеїта Джамілова. У компетенціях ради були питання контролю, керування та координації діяльності місцевих комітетів, а також повсякденного життя мусульман півострова. Релігійна рада Сімферопольського комітету стала контролювати всі плани будівництва та ремонту мечетей, заснування нових медресе та відновлення релігійної освіти у світських школах (Motadel, 2014, с.154). В її обов'язки входило також контролювати внутрішнє життя цих установ. Хоча імамів та релігійних вчителів обирало місцеве мусульманське населення, релігійна рада центрального комітету перевіряла їх на придатність та остаточно затверджувала їх кандидатури. Нарешті, рада мала забезпечити розробку та використання єдиної навчальної програми для релігійних курсів та ісламських медресе. Ці процеси в Криму демонстрували загальні плани німецького впливу на мусульман, адже наприкінці 1942 року окупаційна влада ще більше посилила систему управління мусульманським світом, регламентувавши інституційну структуру.

В системі реалізації релігійної політики окупаційної влади наприкінці 1942 року велике значення мали місцеві ради мечетей, що виступали як контролюючий орган громади. Ради мечетей отримували статuti з Сімферополя, а також мусили регулярно складати звіти про власну діяльність. Члени кожної місцевої громади мали обирати раду мечеті в кількості 10-15 осіб. У лютому 1943 р. органи СС повідомляли, що ряд місцевих мусульманських комітетів у Феодосії, Ялті та Бахчисараї, вже прийняли новий статут центрального комітету, і збиралися уніфікувати діяльність місцевих рад мечетей. В цілому, подібні структури німецька окупаційна влада намагалася використати у власних інтересах. У статуті Сімферопольського комітету було чітко зазначено, що його мета полягає в тому, щоб представляти мусульман та "активно підтримувати інтереси німецького вермахту, німецької цивільної адміністрації та німецької поліції" (Motadel, 2014, с.159).

Релігійна рада Сімферопольського комітету стала використовуватись для моніторингу та «врегулювання» життя мусульман, оскільки центральний комітет Сімферополя був підпорядкований СС, поліції безпеки (Sicherheitspolizei, або Sipo) та СД. Саме тому цей орган мав звітувати про свою роботу трьом інституціям одночасно. На практиці структури СС дотримувалися інколи репресивної політики, виносячи вердикти на ув'язнення релігійних осіб та імамів, яких вважали ненадійними, якщо для цього були різкі підстави (Dallin, 1981, с.261-262; Motadel, 2014, с.140-148).

Також за своїм статutom Сімферопольський Комітет мав сприяти пропагандистській діяльності окупаційної влади, використовуючи "всі напрями культурного життя" (Motadel, 2014, с.155). Саме йому було доручено розпочати пропаганду серед мусульманського населення та мобілізувати його на боротьбу проти радянських партизан. Під час церемонії відкриття мусульманського комітету Сімферополя, головуєчий імам роз'яснював, що іслам вимагає, щоб мусульмани приєдналися до німців у боротьбі проти ворога. У наступні місяці центральний комітет взяв участь в широкій ісламській пропагандистській та мобілізаційній кампанії – створення мусульманських комітетів та організація проповідей для мусульманських добровольців Вермахту та СС. Широка релігійна антибільшовицька пропаганда була здійснена в мусульманських містах та селах Криму. В сільській місцевості деякі завербовані імами у своїх проповідях поширювали німецьку пропаганду, що виходила за рамки релігійності та віри.

Між німецькою військовою владою та керівництвом мусульманських комітетів, особливо Сімферопольського, виникали конфлікти на основі політичних вимог, які мали вигляд меморандумів та петицій. Тут мали місце важливі проблеми для місцевого населення, а саме: відновлення діяльності партії «Міллї Фірка» (багато членів комітетів в минулому були в цій партії), створення татарського парламенту, татарської національної армії та незалежної держави, а також релігійних: відновлення функціонування Кримського муфтіяту та повернення володінь - вакуфів.

На цей час релігійна система - мечеті, медресе, мусульманські комітети та їх персонал потребували значних коштів. Спочатку ремонт релігійних осередків та працевлаштування мусульманських священнослужителів фінансувались в основному за рахунок пожертв населення. Традиційно, ці витрати покривались релігійними дарами – вакуфом (добровільними пожертвами у вигляді нерухомих активів – будівлі, землі, пасовища). Доходи від пожертв та господарської діяльності використовувались на оплату праці мусульманського духовенства,

релігійних вчителів та студентів медресе, а також на утримання мечетей, релігійного майна та інших благодійних проєктів.

13 грудня 1942 р. релігійна рада Симферопольського мусульманського комітету в обличчі Алімсеїта Джамілова направила німецькому командуванню меморандум щодо питання вакуфу (Motadel, 2014, с.160). Подякувавши «славному німецькому Вермахту» за те, що він «звільнив» кримських мусульман і відновив релігійне життя, він детально розкрив «велике і важке завдання» відродження ісламських інституцій у Криму, що потребувало величезних витрат. Німецька влада була готова вирішувати це питання лише на місцевому рівні, тому з відкриттям мечетей та релігійних шкіл колишня власність вакуфів фактично була повернута мусульманським громадам півострова. Крім того, тимчасові статuti місцевих мусульманських громад, які були прийняті взимку 1942–1943 рр., чітко зазначали майно вакуфів як джерело доходу. Відповідно до статуту місцеві ради мечетей мали управляти усіма землями вакуфів, молитовними домами, адміністративними будівлями та житловими будинками духовенства та персоналу. Їм також було дозволено збирати кошти благодійних пожертв (закят) та використовувати їх для фінансування мечетей та імамів, використовувати гроші на релігійну освіту та благодійні проєкти. Центральне релігійне правління мусульманського комітету в Сімферополі фінансувалося за рахунок вакуфних фондів, отримуючи доходи від ресторанів та інших підприємств, які, за звітами СС з весни 1943 р. приносили щомісячний дохід 10 000 рублів та благодійні пожертви (Motadel, 2014, с.161). Загалом, німецькі економічні та сільськогосподарські агентства були готові сприяти мусульманському населенню півострова у розподілі сільськогосподарських угідь. Але офіційно визнавати право вакуфів мусульманських громад німецька окупаційна влада утримувалась, оскільки воно було тісно пов'язано із питанням відновлення інституту муфтія, який традиційно керував релігійним життям у Криму.

В імперській Росії кримський муфтіят мав велике значення для мусульман навіть за межами півострова. Російська імперія використовувала муфтіяти в Уфі, Сімферополі, а пізніше, для мусульман Кавказу, сунітський муфтіят та шиїтський аль-Іслам у Тифлісі для власних цілей. Кримський муфтіят у Сімферополі, на той час, складався із муфтія, його заступника каді аль-'аскар та шістьох каді, відповідав за проповіді та молитви, шлюбів та розлучень, спадщину, управління мечетями та медресе і, головне, за управління вакуфом. Релігійна система управління Сімферополя, схвалена Вермахтом, багато в чому функціонувала як муфтіят, хоча вона була символічною, та менш значущою та обмеженою у своєму впливі. У своєму Меморандум від 13 грудня 1942р. А. Джамілов пов'язав питання відновлення вакуфу з питанням муфтіяту. У той же час Сімферопольський мусульманський комітет пообіцяв, що відновлення діяльності муфтія матиме пропагандистський вплив не тільки на "мусульман в Росії", а й на "весь мусульманський світ". В іншому випадку, мусульманські лідери Криму вбачали, що відновлення діяльності муфтія, посприє моральному відродженню татар як нації. Але місцева німецька військова адміністрація (військові комендатури Вермахту та підрозділи СС) добре усвідомлювала, що відновлення кримського муфтіяту створить нову потужну політичну фігуру на чолі, що може призвести до відновлення татарського націоналізму, і тому не зважаючи на позицію Рейхскомісаріату Сходу відтермінувала це рішення, пояснюючи умовами війни, не дивлячись на те, що центральна берлінська влада в 1944 році готова була задовольнити бажання кримсьотатарських лідерів (Dallin, 1981, с.267-270; Motadel, 2014, с.149-153; Fisher, 1978, с.162).

Висновки. Отже, німецька релігійна політика щодо мусульман Криму переслідувала військові цілі – забезпечення людськими ресурсами німецькі військові формування та надійний тил Вермахту. Основними складовими цієї політики були питання: подолання перешкод для релігійного життя, відбудова і реставрація релігійної інфраструктури, ісламська освіта молоді, підтримка ісламських священнослужителів та релігійна пропаганда.

Ісламський вектор релігійної політики німецької військової адміністрації реалізовувався через центральний мусульманський комітет у Сімферополі, кримські мусульманські комітети та ради при мечетях Криму. При цьому, ради мечетей могли надсилати петиції відносно порушень їх релігійних свобод мусульманським комітетам, які в свою чергу могли меморандумами нагадувати центральній владі в Берліні про свої релігійні права.

Німецька еліта Третього Рейху була неоднорідною, тому серед неї виникли два підходи щодо реалізації окупаційної політики на Сході – «пруський» та «національний». Ці два підходи і відобразились в мусульманському векторі релігійної політики, а саме: послідовники «пруського» підходу призначали на адміністративні посади російських колаборантів, що періодично шкодило релігійній політиці; також представники цього підходу активно заперечували можливість відновлення Кримського муфтіяту та юридичного визнання вакуфу; в цілому, представники «національного» підходу вбачали в посиленні кримського мусульманства як можливість розширення німецького впливу на мусульман СРСР.

Нацистсько-мусульманські взаємини в Криму були в цілому плідними в площині відновлення релігійних прав і свобод, але існували два проблемні моменти всього ісламського вектору релігійної політики німецької військової адміністрації – це відновлення Кримського муфтіяту та юридичної законності вакуфу.

Подяка. Висловлюємо щиру подяку працівникам архівів та бібліотек, а також вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для написання та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Dallin, Alexander (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945 (Study in Occupation Politics)*. Palgrave Macmillan, 727 p.

Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars*. Hoover Institution Press, 278 p.

Motadel, David (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 512 p.

Басов, А.В. (1987). *Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945*. М.: Наука, 335с.

Бекирова, Г. Т. (2008). *Крымские татары. 1941–1991 (Опыт политической истории)*. Симферополь: Тезис, 480 с.

Вяткин, А. Р. (2005). Немецкая оккупация и крымские татары в 1941–1944. *Восток*. 4. 36–54.

Гуркович, В. М. (1996). *Окупаційний режим в Криму: 1941–1944 рр. За матеріалами преси окупаційних властей*. Симферополь: Таврія, 120 с.

Ефимов, А. В. (1999). Некоторые аспекты германской оккупационной политики в отношении крымских татар в 1941–1944 гг. *Профи*. 6–7, 16–20.

Кирюшко, М. І., Бойцова, О. Є. (2005). *Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу*. Київ: Світогляд, 300 с.

Манштейн, Э. (1999). *Утерянные победы*. М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 896 с.

Некрич, А.М. (1978). *Наказанные народы*. Нью-Йорк: Хроника, 170 с.

Романько, О. В. (2003). Газета «Голос Крыма» как источник по изучению немецкой оккупационной политики на советских территориях *Культура народов Причерноморья*. Симферополь. 43. 199–202.

Романько, О. В. (2009). *Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941-1944)*. Симферополь: Антикава, 272 с.

Романько, О. В. (2014). *Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941-1944*. М.: Центрполиграф, 440 с.

Романько, О. В. (2018). Религиозная ситуация на территории Крыма в период нацистской оккупации (1941-1944гг.). *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 93(14). 68-81.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Яблоновская, Н. В. (2005). Проблема крымскотатарского национального возрождения на страницах газеты «Азат Кърым» (1942–1944). *Культура народов Причерноморья*. 62. 107–110.

Mykola V. Drobot

Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
postgraduate student (Ukraine)

Islamic Vector of the Religious Policy of the German Military Administration in the Territory of the Occupied Crimea in 1941-1944.

Abstract. The purpose of the research is to trace the implementation of the religious policy of the German military administration towards the Muslims of Crimea, taking into account the differences in the approaches of the German elite. **The research methods** are based on the use of both general scientific research methods (analysis and synthesis, systemic analysis, concretization, analogy), and research methods of historical sciences (historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative), principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** of the work consists in the identification and detailed study of the religious policy of the German military administration in Crimea regarding Islam, as well as the disclosure of the political conflict of interests of the military administration and the central leadership in Berlin regarding its implementation in Crimea. **Conclusion.** The German elite of the Third Reich was heterogeneous, so two approaches to the implementation of the occupation policy in the East arose among them - "Prussian" and "National". These two approaches were reflected in the Muslim vector of religious policy, namely: the followers of the "Prussian" approach appointed Russian collaborators to administrative positions, which periodically harmed religious policy; in general, representatives of the "national" approach saw the

strengthening of the Crimean Muslims as an opportunity to expand German influence on the Muslims of the USSR. Germany's religious policy towards the Muslims of Crimea pursued military goals - providing human resources for German military formations and a reliable rear of the Wehrmacht. Nazi-Muslim relations in the Crimea were generally fruitful in terms of the restoration of religious rights and freedoms. But there were two problematic aspects of the entire Islamic vector of the religious policy of the German military administration — the restoration of the Crimean Muftiat and the establishment of the legal legitimacy of the waqf.

Keywords: Islam, religious policy, Crimea, Crimean Tatars, military administration, muftiate, waqf.

References:

- Basov, A. V.** (1987). *Krym v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945* [Crimea in the Great Patriotic War 1941-1945]. M.: Nauka, 335s. [in Russian]
- Bekirova, G. T.** (2008). *Krymskie tatary. 1941–1991 (Opyt politicheskoy istorii)* [Crimean Tatars. 1941–1991 (Experience in Political History)]. Simferopol: Tezis, 480 s. [in Russian]
- Dallin, Alexander** (1981). *German Rule in Russia, 1941-1945 (Study in Occupation Politics)*. Palgrave Macmillan, 727 p. [in English]
- Efimov, A. V.** (1999). Nekotorye aspekty germanskoj okkupacionnoj politiki v otnoshenii krymskikh tatar v 1941-1944 gg. [Some aspects of German occupation policy towards the Crimean Tatars in 1941–1944.] *Profi.* № 6-7. 16–20. [in Russian]
- Fisher, Alan W.** (1978). *The Crimean Tatars*. Hoover Institution Press, 278 p. [in English]
- Hurkovych, V. M.** (1996). *Okupatsiyni rezhym v Krymu: 1941–1944 rr. Za materialamy presy okupatsiynykh vlastei* [The occupation regime in Crimea: 1941–1944. According to the press materials of the occupation authorities]. Simferopol: Tavriia, 120 s. [in Ukrainian]
- Kyriushko, M.I., Boitsova, O.Ye.** (2005). *Islam v Krymu: relihiino-natsionalna samoidentyfikatsiia krymskotatarskoho narodu* [Islam in Crimea: religious and national self-identification of the Crimean Tatar people]. Kyiv: Svitohliad, 300 s. [in Ukrainian]
- Manshtejn, E.** (1999). *Uteryannye pobedy* [Lost victories]. M.: ACT; SPb Terra Fantastica, 896 s. [in Russian]
- Motadel, David** (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 512 p. [in English]
- Nekrich, A.M.** (1978). *Nakazannye narody* [Punished peoples]. Nyu-Jork: Hronika, 170 s. [in Russian]
- Romanko, O. V.** (2018). Religioznaya situatsiya na territorii Kryma v period nacistской okkupatsii (1941-1944gg.) [The religious situation in Crimea during the period of Nazi occupation (1941-1944)]. *Zhurnal rossijskikh i vostochnoevropejskikh istoricheskikh issledovanij – Journal of Russian and East European Historical Research*. 93(14). 68-81. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2003). Gazeta «Golos Kryma» kak istochnik po izucheniyu nemeckoj okkupacionnoj politiki na sovetskikh territoriyah [The newspaper "Voice of Crimea" as a source for the study of German occupation policy in Soviet territories]. *Kultura narodov Prichernomorya – Culture of the peoples of the Black Sea region*. Simferopol, 43. 199–202. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2009). *Nemeckaya okkupacionnaya politika na territorii Kryma i nacionalnyj vopros (1941-1944)* [German occupation policy in Crimea and the national question (1941-1944)]. Simferopol: Antikva, 272 s. [in Russian]
- Romanko, O.V.** (2014). *Krym v period nemeckoj okkupatsii. Nacionalnye otnosheniya, kollaboracionizm i partizanskoe dvizhenie. 1941-1944* [Crimea during the German occupation. National relations, collaboration and partisan movement. 1941-1944.]. M.: Centrpoligraf, 440 s. [in Russian]
- TsDAVO** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- Vyatkin, A. R.** (2005). Nemeckaya okkupatsiya i krymskie tatary v 1941–1944 [German occupation and Crimean Tatars in 1941–1944]. *Vostok – East*. 4. 36–54. [in Russian]
- Yablonovskaya, N. V.** (2005). Problema krymskotatarskogo nacionalnogo vozrozhdeniya na stranichah gazety «Azat Krym» (1942–1944) [The problem of the Crimean Tatar national revival on the pages of the newspaper "Azat Karym" (1942–1944)]. *Kultura narodov Prichernomorya – Culture of the peoples of the Black Sea region*. 62. 107–110. [in Russian]

Статтю надіслано до редколегії 11.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.11.2023 р.

Ірина Безлюдна

Інститут історії України НАН України

провідний інженер (Україна)

E-mail: irynabez402@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4992-1236>

ResearcherID: GRF-1289-2022

Дитячі будинки УРСР: вихователі vs вихованці (1945–1950-ті рр.)

Анотація. Мета статті. Проаналізувати кадровий склад, взаємодію вихователів із дітьми, висвітлити протиправні дії і зловживання персоналу дитячих будинків. **Методологія дослідження.** В дослідженні використано комплексний та конкретно-історичний підходи, загальнонаукові (аналізу і синтезу, індукції та дедукції) і спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний) методи дослідження. **Наукова новизна** полягає у більш ґлибокому, системному аналізі персоналу дитячих будинків та їх взаємодії з вихованцями. **Висновки.** Через те, що в досліджуваній період робота в дитячих будинках залишалася у категорії низькооплачуваних і непрестижних професій, тут завжди відчувалася гостра нестача не лише висококваліфікованих, а і працівників хоча б з відповідною освітою. Нерідко на керівні посади в дитбудинки потрапляли люди, які не мали жодного стосунку до педагогіки і ніякого уявлення про роботу з дітьми. Це значно ускладнювало життя дітей-сиріт, а часом навіть загрожувало їх життю і здоров'ю, позаяк низькокваліфіковані вихователі не могли забезпечити належного догляду, що призводило до непоодиноких нещасних випадків, інколи смертельних. Крім того, через те, що дитячі будинки залишалися на периферії державного нагляду, створювалися доволі сприятливі умови для різноманітних зловживань персоналом цих дитячих закладів. Більшість працівників намагалися всіма доступними шляхами отримати для себе додаткову користь, починаючи з надмірного преміювання за будь-якої зручної нагоди і закінчуючи банальним розкраданням майна і коштів, призначених сиротам. Також непоодинокими були випадки, коли директори, а часом і піонервожаті, розглядали вихованок як об'єкти для власних сексуальних задоволень. Крім того, практикувалося використання праці неповнолітніх сиріт, які з дозволу директорів, закріплювалися за приватними особами в якості хатніх робітниць.

Ключові слова: діти, сироти, дитячий будинок, вихователі, соціальна історія, історія України, повсякдення.

Постановка проблеми. Після завершення Другої світової війни на вулицях міст з'явилася величезна кількість безпритульних дітей, а через голод 1946–1947 рр. і повоєнні репресії їх кількість зросла ще більше. Водночас в Україні відновлюється і розширюється мережа дитячих будинків, які потребували укомплектації кваліфікованим персоналом. І хоча назовні радянські ЗМІ трансливали успішність вирішення проблеми дитячої безпритульності, протягом всього досліджуваного періоду держава так і не спромоглася повною мірою забезпечити ці дитячі заклади працівниками відповідного професійного рівня, а вихованців – належним доглядом і вихованням.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема забезпечення українських дитячих будинків кваліфікованим персоналом, як і взаємодія вихователів з вихованцями, наразі не висвітлена достатньою мірою. Як правило, кадри розглядаються як один із аспектів функціонування дитячих будинків і слугують доповненням до основного змісту наукових праць. Так, проблемі кадрового забезпечення окремі параграфи присвячено у монографії Л.Г.Лисиці [Лисиця, 2021], а також у колективній праці П.В.Доброва, І.М.Гридіної та Н.М.Касьянкової розглядається організація виховного процесу в дитячих будинках і робота педагогів [Добров, Гридіна, Касьянова, 2011]. Поодинокі сюжети, в яких згадуються вихователі, можна зустріти і у спогадах О.Проскура [Проскура, 2016].

Джерельна база статті складається з документів та матеріалів, що містяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ України, Державному архіві Харківської області.

Мета статті. Проаналізувати кадровий склад, взаємодію вихователів із дітьми, а також протиправні дії та зловживання персоналу дитячих будинків.

Виклад основного матеріалу. Протягом повоєнного періоду робота в дитячих будинках залишалася непрестижною і низькооплачуваною. Крім того, рішення уряду про підвищення

заробітної платні, пенсій і пільг для вчителів шкіл, не поширювалося на працівників дитячих будинків, що ще раз підкреслювало цей факт, і також не сприяло підбору кваліфікованих кадрів. Тож, типовою була ситуація, коли райвно надсилав на посади вихователів та директорів дитячих будинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі або ж таких, що взагалі не мали стосунку до педагогіки. Відповідно, у більшості випадків, незабаром їх доводилося звільняти. Для прикладу, у Чайківському дитячому будинку Київської області за два з половиною роки змінилося 7 директорів [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 945, арк. 405]. Також можна навести кілька прикладів вкрай невдалого підбору кадрів для дитячих закладів у 1954 р. Так, директора Водицького дитячого будинку Кам'янець-Подільської області було звільнено через відсутність відповідної освіти. Втім, на його місце було призначено нового директора, за спеціальністю режисера-хормейстера, який ані педагогічної освіти, ані жодного досвіду роботи в цій галузі не мав. Як результат, стан речей у дитбудинку не покращився, а ще й погіршився. Директорку Черкаського дитбудинку №1 за розвал роботи, незаконні дії і порушення фінансової дисципліни було звільнено з роботи Черкаським міськкомом партії. Проте начальник відділу дитбудинків Міністерства освіти УРСР видала їй прекрасну характеристику і направила на роботу в Чернівецьку область директором Боянського дитбудинку № 16, який вона також довела до розвалу [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 945, арк. 77-78].

Не маючи відповідної освіти і досвіду роботи, працівники дитячих будинків не могли, а часто і не намагалися, знайти з дітьми «спільну мову» та забезпечити їм належне виховання і догляд. Так, наприклад, після перевірки Комарівського спецдитбудинку Харківської області, комісією було складено акт, в якому зазначалося: «...Недостатня дисципліна дітей. Дитячий колектив не організований і внутрішньо не згуртований. Розвиток дітей слабкий, діти не комунікабельні. Відчувається недостатня робота з розвитку мови. Так, ніхто з дітей другої групи не зміг переповісти розповідь, яку щойно прочитав вихователь. Діти дивляться похмуро і в більшості відчувається нелюбов до дитячого будинку. ... За словами вихователя діти з нетерпінням чекають закінчення 4-го класу щоб якомога скоріше піти з дитячого будинку. Діти не мають навичок культури поведінки. В їдальні діти не вміють акуратно їсти. Виделки відсутні зовсім, і навіть не всі діти вміють правильно користуватися ложками. Робочі кімнати в дитячому будинку відсутні. Діти займаються в спальнях» [ДАХО, ф. Р.-53, оп. 1, спр. 19, арк. 2].

Низькокваліфіковані вихователі також не мали впливу на своїх вихованців, отже не могли достатньою мірою їх виховати (або ж перевиховати). Так, наприклад, у Скалатському дитбудинку Тернопільської області були розвинені крадіжки: вихованці ходили на околицю райцентру красти соняшник, овочі, фрукти, курей; також відбувалися крадіжки і з комори дитбудинку [ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 8, спр. 9664, арк. 190].

Крім того, працівники дитячих будинків нерідко поводитися з сиротами вкрай непрофесійно, а подекуди і злочинно. Так, за окремі порушення дисципліни вихованців карали побиттям, позбавленням їжі, залишенням у підвалі, переодяганням у непридатний для використання одяг, вигнанням з дитячого будинку тощо. Для прикладу, директор Ботьєвського дитбудинку Запорізької області через порушення дисципліни у школі трьома хлопцями, покарав усіх 28 вихованців цієї групи – протримав їх у строю під відкритим небом (16 жовтня 1950 р.) близько години і позбавив у цей день обіду [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 80-81]. Крім того, пізніше, вже у 1951 р., один із жителів села Ботьєво, у межах якого і був розташований цей дитячий будинок, написав до виконкому облради, що директор лупцює вихованців, що на території дитячого будинку часто чути несамовиті крики і про інший безлад. Але цей лист було закрито навіть без перевірки фактів, викладених у ньому [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 114].

Застосовувати фізичні засоби впливу на дітей, а також ляяти їх нецензурними словами дозволяли собі і вихователі Крехівського дитячого будинку Львівської області. Так, одна з виховательок цього дитбудинку систематично застосовувала фізичну розправу як засіб «виховання» сиріт. Так, протягом 1953/54 навчального року вона регулярно лупцювала дітей, переважно дівчаток. Такі ж методи до сиріт із цього дитячого будинку не цурались застосовувати і вчителі школи, в якій вони навчалися. Водночас інструктор з сільського господарства регулярно запрошував вихованців дитбудинку до себе додому, де дозволяв їм палити. Проте, навіть після викриття даних фактів, директор цього дитячого будинку отримав лише сувору догану і попередження, що якщо він протягом місяця не наведе лад, його буде притягнуто до більш серйозної відповідальності. Заступник директора з навчально-виховної роботи також отримав догану, а виховательку з роботи було звільнено [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 74-75].

Досить частим було відверто байдуже ставлення до дітей вихователів і дирекції дитбудинків. Так, наприклад, у вже згаданому вище Скалатському дитячому будинку Тернопільської області вихователі надовго зачиняли дітей в спальнях і вони були вимушені справляти потреби прямо на підлогу. Зачиняли на ключ також хворих дітей, які залишались

.....
зовсім без догляду і не мали можливості своєчасно прийняти ліки [ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 8, спр. 9664, арк. 188].

Окрім того, документально зафіксовані випадки, коли дилетантизм вихователів і директорів як педагогів навіть призводили до фатальних наслідків. Як приклади, можна навести кілька драматичних епізодів. Так, у Кам'янсько-Дністровський дитячий будинок, за розпорядженням завідуючого об'єктом, 28 серпня 1950 р. з Розівського дитбудинку були переведені 34 вихованці. Директор Кам'янсько-Дністровського будинку зустрів їх грубістю і лайкою. Через це четверо «новеньких» хлопців домовилися погано вчитися та зривати дисципліну, вважаючи, що така поведінка спровокує їх повернення назад, до Розівського дитбудинку. Але найменший з них вихованець (1940 року народження) порушив цю домовленість – добре вчився, поведився слухняно. Отже, троє інших хлопців (всі 1939 року народження), за їхніми свідченнями, які вони дали пізніше на слідстві, вирішили помститися за це, і 9 вересня 1950 р. втопили його в річці. Втім, вже того ж дня один з цих хлопців розповів про те, що трапилось, директору дитячого будинку. Директор повідомив про це райком КП(б)У, а також районного прокурора, який почав розслідування. Труп хлопчика було знайдено у річці лише наступного дня. Після розслідування кримінальну справу було припинено, через те, що діти, які скоїли цей злочин, не досягли 12-річного віку. Отже, двоє з вихованців були направлені до дитячої трудової виховної колонії, а третього було передано до іншого дитячого будинку [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 114-115].

Інший епізод з трагічним кінцем яскраво свідчить про те, що некомпетентні вихователі не користувалися мінімальною повагою у дітей. Отже, 19 січня 1948 р. 12-річний вихованець В'язовського дитячого будинку Дніпропетровської області дорогою зі школи знайшов протитанкову міну, яку приніс до дитячого будинку і залишив у коридорі, повідомивши про це іншим дітям. Інший вихованець взяв цю міну і, в присутності виховательки(!), поклав її до розпаленої чавунної печі. На прохання виховательки прибрати міну, хлопець не відреагував і вибіг з кімнати. Міна вибухнула, в результаті загинуло троє дітей, а вихователька і ще четверо вихованців дитячого будинку були поранені [ГДА МВС України, ф. 16, оп. 1, спр. 0625, арк. 188–189].

Досить часто директори дитячих будинків, завідувачі райвно, міськвно не повідомляли вищим організаціям про нещасні випадки, хвороби, опіки, травми, втечі, а намагалися приховати подібні факти. Так, наприклад, 26 листопада 1949 р. у Преславському дитячому будинку Запорізької області, внаслідок недбалого відношення до своїх службових обов'язків директора і вихователів, вихованець цього дитбудинку отримав сильні опіки. Хлопчик 42 дні перебував у лікарні, і 5 січня 1950 р. помер. Цей випадок директором дитбудинку, персональним лікарем та лікарем районної лікарні був прихований через те, що названі особи не надали своєчасну медичну допомогу дитині, що могло запобігти трагедії. Тільки після того, як виконком Облради депутатів трудящих організував перевірку на місці, директор дитячого будинку визнав цей факт [ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 8, спр. 2104, арк. 57-58].

Не зайвим буде зауважити, що більшість претендентів на вакантні посади у дитячих будинках зголошувались тут працювати не з альтруїстичних міркувань або за покликанням, а через відсутність кращого варіанту. Тож, значна частина цих працівників намагалася всіма доступними шляхами отримати для себе будь-яку додаткову вигоду від своєї вимушеної роботи. Тут слід зазначити, що перевірки у дитячих будинках проводилися вкрай рідко і здійснювалися лише після відповідної постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, а отже, створювалися доволі сприятливі умови для зловживань робітників цих дитячих установ.

Так, розповсюдженою практикою привласнення дитячого майна у законний спосіб було преміювання. Директори щедро виписували премії собі і персоналу дитячих будинків кожного разу, коли отримували, часом навіть мінімальну, матеріальну допомогу від шефів або держави. Наприклад, у 1946 р. адміністрація та педагогічний колектив Бучанського дитбудинку в якості премій отримали: 13 пар калош, 13,5 м вовни, 4,5 м бостону. Список премійованих очолював сам директор, який одержав відріз бостону на костюм. Крім того, директор не соромився спекулювати продуктами, одержаними для харчування дітей [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 243, арк. 416–417].

Матеріальне забезпечення дитячих будинків, особливо у повоєнний період, залишалося вкрай обмеженим. Окрім продуктів харчування та одягу, не вистачало ліжок, постільного приладдя, інших речей щоденного вжитку. Ситуація, коли вихованці спали по двоє на одному ліжку не викликала подиву. Однак, незважаючи на це, директори і обслуговуючий персонал дозволяли собі на постійній основі користуватися зазначеним інвентарем, що належав дитячим будинкам. Наприклад, у Смілянському дитбудинку № 2, з дозволу директора, у «тимчасове» користування працівники отримали 9 суконь, 3 спідниці, 3 блузки і 2 пари штанів [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 945, арк. 416]. Працівники вже згадуваного Бучанського дитячого будинку, також не соромились користуватися дитячим м'яким інвентарем – у особистому користуванні

персоналу знаходилися 6 ковдр, 4 наволочки, 12 простирадл, 12 рушників і 5 подушок [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 945, арк. 417]. А у Руськоіванівському дитячому будинку Ізмаїльської області (нині Одеська – І.Б.) радіоприймач, придбаний для дитячого будинку, знаходився на квартирі директора, а патефон – у колишнього завуча [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 529, арк. 185].

Але у більшості випадків директори і персонал дитячих будинків банально крали майно, продукти і кошти, які призначалися вихованцям. Для прикладу, Чайківський дитбудинок Київської області одержав від Київського Обкому КП(б)У матеріальну допомогу у вигляді 3000 м різних тканин, 120 шерстяних ковдр, 87 пар взуття, трикотаж. Під час розкредиту було вкрадено 44 м сукна і шевіоту, 53 м сатину і більше 100 м полотна, з яких директор пошив собі, своїй дружині та іншим родичам костюми. Решту ж мануфактури майже повністю було зіпсовано через бажання приховати нестачу за кількістю виробів. А отже, було пошито вузенькі і короткі штани для хлопчиків та незграбні сукні для дівчаток, які виявилися непридатними для використання [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 945, арк. 409]. Завідувачка Уманського дитбудинку №2 розтратила 14760 крб., розбазарила продукти, не забезпечила харчуванням вихованців, внаслідок чого з 93 дітей 43 виявилися хворими на цингу; завідувачка дитбудинком м. Мерефи Харківської області вкрала продуктів на 10467 крб. і розтратила 15300 крб. Обидві завідувачки були заарештовані [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 243, арк. 123]. За матеріалами 1951 р., бухгалтер Рокитнянського дитбудинку Київської області шляхом підробки підписів на документах привласнила 2700 крб. Директор Бучанського спеціального дитячого будинку незаконно витратив 19,5 тис. крб. та привласнив 3,4 тис. крб., навмисно заплутав облік товароматеріальних цінностей та був причетним до розбазарювання врожаю з підсобного господарства дитячого будинку та продуктів харчування [ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 1392, арк. 294].

Іноді навіть траплялись випадки зговору адміністрації дитбудинків з більш високим керівництвом, яке також не гребувало майном, що призначалося сиротам. Для прикладу можна навести наступну історію. 9 січня 1948 р. у м. Суми на базарі при спробі продати 6 кг манної крупи органами міліції було затримано комірника Сумського дитячого будинку. Розслідування встановило, що комірник разом із директором і бухгалтером зазначеного дитбудинку систематично розкрадали продукти, що призначалися для харчування вихованців. Ці продукти списувалися за документами, як видані на кухню для приготування. Таким чином протягом 7 місяців цими особами було вкрадено 103 кг цукру, 57 кг вершкового масла, 104 кг ковбаси, 50 кг круп і інших продуктів. Директор і бухгалтер визнали себе винними, але заявили, що значну частину вкраденого вони віддавали завідувачу обласним відділом народної освіти і завідувачу сектором дитячих будинків обласного відділу освіти. 9 лютого 1948 р. завідувачий сектором дитячих будинків, закінчив життя самогубством – повісився у коморі власного будинку [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 504, арк. 160]. Зважаючи на те, що цукор і вершкове масло належали до тих продуктів, які завжди перераховувались у звітних документах того періоду, як такі, що майже не потрапляють на дитячий стіл, а ковбаса у цих звітах навіть не фігурувала, можна припустити, що більш впливові посадовці у цій схемі «виписували» ці дефіцитні продукти для дитбудинків, а персонал дитячого будинку займався безпосередньо списанням і реалізацією вкраденого.

Крім того, подекуди представники адміністрації дитячих будинків розглядали вихованок як об'єкти для своїх сексуальних задоволень і, користуючись службовим становищем, дозволяли собі неетичні дії щодо неповнолітніх дівчат. Так, наприклад, директор Львівського дитячого будинку № 4 систематично розбещував підлітків. Зрештою, його було засуджено за співжиття з неповнолітніми вихованками [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 79].

У 1948 р. в процесі ознайомлення з роботою комсомольської і піонерської організацій з'ясувалося, що директор Київського дитячого будинку № 3 неприпустимо поводить себе з дівчатами. Під час бесіди з однією з вихованок, вона розповіла про нещодавній похід в кіно, організований для вихованців цього дитячого будинку. Сидячи поруч з нею, директор протягом усього сеансу потискав їй руку. Інша дівчинка декілька разів виходила з кабінету директору в сльозах. Виявилось, що директор періодично викликав її до себе, обіймав, цілував, кілька разів давав гроші. А ще одній, 14-річній вихованці, він пропонував вивчити польську мову, щоб потім виїхати з ним до Польщі [ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 6, спр. 1806, арк. 107-108].

Користувалися своїм службовим становищем не лише директори дитячих будинків. Так, у 1950 р. до Ново-Краснянського спецдитбудинку районним відділом народної освіти було призначено нового піонервожатога. Він працював погано, систематично займався розбещенням неповнолітніх вихованок дитбудинку. Це тривало протягом 2 років, і лише в 1952 р. цей факт було розкрито, і піонервожатога було заарештовано [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 649, арк. 63].

Також нерідко вихованки дитячих будинків, з дозволу директорів, закріплювалися за приватними особами в якості хатніх робітниць. Окрім того, що така практика була поза законом, також це була, певною мірою, лотерея для неповнолітніх дівчат, які часто залишалися в чужому помешканні сам-на-сам з працедавцем. Так, 12-річна вихованка Терсанівського дитячого

.....
будинку Запорізької області була такою хатньою робітницею у вчительки семирічної школи. До вчительки часто приїздив її брат – перший секретар Новомиколаївського РК ЛКСМУ, який в один із своїх приїздів, у липні 1949 р., зґвалтував неповнолітню дівчину. Обкомом КП(б)У тільки через 5 місяців – 18 листопада 1949 р. – було розглянуто це питання, після чого першого секретаря було звільнено з посади і притягнуто до кримінальної відповідальності [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 634, арк. 122].

Слід зазначити, що влада, все ж таки, реагувала на такі дії і, відповідно, карала за них. Передбачувалося, з найбільшою строгістю карали за розкрадання державного майна і фінансів. За це притягали до кримінальної відповідальності і позбавляли волі на термін до 8 років. За побиття дітей і неетичне ставлення до вихованок зазвичай обмежувались звільненням з посади. А за недбале відношення до своїх обов'язків – оголошували догану, в деяких випадках – звільняли з посади. Так, у 1947 р. за розбазарювання й розкрадання матеріальних цінностей дитячих будинків Міністерством освіти УРСР і обласними відділами народної освіти було знято з роботи 96 працівників дитячих будинків, 17 з них було передано слідчим органам [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 596, арк. 12]. У 1948 р. директор Турутинського дитячого будинку Ізмаїльської області притягнена до кримінальної відповідальності за службовий злочин – у їдальні дитбудинку за рахунок вихованців харчувалося 27 чоловік обслуговуючого персоналу, крім того директор лупцювала дітей і забороняла відвідувати школу (тут слід зауважити, що головним злочином, все ж, зазначено розкрадання продуктів, злочинне ставлення до дітей подається більше як обтяжливий обставини). Директор Красно-Хутірського дитячого будинку Чернігівської області притягнена до кримінальної відповідальності за антисанітарний стан дитбудинку, 80 % дітей виявились завошивленими і хворими на коросту, в результаті чого 17 дітей втекло. Були притягнуті до суду директор і комірник Житомирського дитячого будинку за розкрадання і розбазарювання продуктових фондів на суму 63000 крб. За розбазарювання призначених для дітей продуктів харчування була засуджена до 8 років позбавлення волі директор дитбудинку м. Мукачеве. Директор дитбудинку Яготинського району за розбазарювання матеріальних цінностей на суму 6000 крб. був засуджений до 5 років позбавлення волі [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 529, арк. 43].

Тож, якщо підсумувати все викладене, нема нічого дивного в тому, що діти не витримували подібного існування в дитячих будинках і воліли за краще жити на вулиці, аніж переносити побої та знущання, не кажучи вже про нестерпні матеріальні умови. Як наслідок, постійною проблемою, яка не додавала балів на користь дитячих будинків, як центрам піклування держави про сиріт, були постійні втечі дітей з цих закладів. Так, у 1945 р. із дитячих будинків лише Київської області було зафіксовано 220 втеч вихованців. Щоправда, під час голоду 1946–1947 рр. кількість втікачів зменшилася, адже діти сподівалися, що в дитячому будинку вони одержуватимуть хоча б мінімальне харчування. Але щойно ситуація в республіці стабілізувалася, втечі поновилися, і вже у 1950 р. самовільно залишили дитячі будинки більше ніж 3550 вихованців [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 686, арк. 115], а за 7 місяців 1952/53 навчального року із дитбудинків Сталінської (зараз Донецька – І.Б.) області втекло 97 вихованців. Найбільшу кількість втеч здійснили діти з Камишевахського, Новгородського, Першотравневого, Сніжнянського № 2 і Добропільського спеціального дитячих будинків [ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 668, арк. 66]. У Тернопільській області в 1952-1953 роках відбулося 32 втечі дітей, а з дитячих будинків Станіславської [зараз Івано-Франківська – І.Б.] області за сім місяців того ж учбового року втекло 11 вихованців.

Втім, задля справедливості, треба зазначити, що часом, все ж таки, траплялися дитячі будинки з вихователями, які дійсно намагалися дати сиротам якомога краще виховання, увагу і розуміння. Так, В.К.Бобрик, яка виховувалась у Луцькому дитбудинку з 1947 по 1952 роки, згадувала: «...А які там добрі люди були, які вихователі! Завжди нас розуміли...» А її донька Оксана додавала: «Скільки мама розповідає про свій дитячий будинок! ... Для мами то був справжній дім! Як вихователі ставилися до сиріт! Навіть коли ті пішли вчитися, допомагали, чим могли. Завжди вихованці ходили туди, як додому» [Голод, 2019, С. 71]. Втім, таких дитячих закладів були одиниці, і вони були скоріше винятками, які лише підкреслювали основні тенденції.

Висновки. Отже, через те, що в досліджуваний період робота в дитячих будинках залишалася у категорії низькооплачуваних і неprestижних професій, тут завжди відчувалася гостра нестача не лише висококваліфікованих, а і працівників хоча б з відповідною освітою. Більшість претендентів погоджувались працювати в цих закладах не за покликом серця або з альтруїстичних міркувань, а лише через відсутність кращого варіанту. Нерідко на керівні посади в дитбудинки потрапляли люди, які не мали жодного стосунку до педагогіки і ніякого уявлення про роботу з дітьми. Це значно ускладнювало життя дітей-сиріт, а часом навіть загрожувало їх життю і здоров'ю, позаяк низькокваліфіковані вихователі не могли забезпечити відповідного догляду, що призводило до непоодиноких нещасних випадків, інколи смертельних.

Крім того, через те, що протягом всього досліджуваного періоду дитячі будинки залишались на периферії державного нагляду, створювались доволі сприятливі умови для різноманітних зловживань персоналом цих дитячих закладів. Більшість працівників цих закладів намагалися всіма доступними шляхами отримати для себе додаткову користь, починаючи з надмірного преміювання за будь-якої зручної нагоди і закінчуючи банальним розкраданням майна і коштів, призначених сиротам. Також непоодинокими були випадки, коли директори, а часом і піонервожаті, розглядали вихованок дитячих будинків як об'єкти для власних сексуальних задоволень і, користуючись своїм службовим положенням, домагалися, а подекуди майже відкрито починали співжиття з неповнолітніми дівчатами. Крім того, практикувалося використання праці неповнолітніх сиріт, які з дозволу директорів, закріплювалися за приватними особами в якості хатніх робітниць.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність співробітникам архівів за допомогу, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

ГДА МВС України – Галуzeвий державний архів Міністерства внутрішніх справ України.

ДАКО – Державний архів Київської області.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Добров, П.В., Грідіна, І.М., Касьянова, Н.М. (2011). Борьба с дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): Монографія. Донецьк. URL:

<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12324/Kasyanova%20N.%20Dutyacha%20bezprutylnist.pdf;jsessionid=A0AC2A23C9996FB355200E8E2BC640CA?sequence=3>

Лисиця, Л.Г. (2021). Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: монографія. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А. 252 с.

Марочко, В.І. (Упорядн.) Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять (2019). К.: Мельник М.Ю. 1176 с.

Проскура, О. (2016). Запізніла сповідь. Київ. 504 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

Iryna V. Bezliudna

Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
leading engineer (Ukraine)

Orphanages of the Ukrainian SSR: Educators vs Pupils (1945–1950s)

Abstract. The purpose of the article. To analyze the personnel, the interaction of educators with children, to highlight illegal actions and abuse of the staff of orphanages. **The methodology of the research.** The research uses complex and specific-historical approaches, general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction) and special-historical (historical-genetic, comparative-historical) research methods. **Scientific novelty** consists in a deeper, systematic analysis of the personnel of orphanages and their interaction with pupils. **Conclusions.** Due to the fact that during the researched period work in orphanages remained in the category of low-paid and unprestigious professions, there was always an acute shortage of not only highly qualified, but also workers with at least the appropriate education. Often, people who had no relation to pedagogy and had no idea about working with children got into management positions in orphanages. This greatly complicated the life of orphans, and sometimes even threatened their lives and health, because low-qualified educators could not provide proper care, which sometimes led to accidents, sometimes to death. In addition, due to the fact that children's homes remained on the periphery of state supervision, favorable conditions were created for various abuses by the staff of these children's institutions. Most of the workers tried to get additional benefits for themselves, starting with excessive bonuses at any convenient opportunity and ending with the theft of property and funds intended for orphans. There were also quite a few cases when directors, and sometimes pioneer leaders, considered pupils as objects for their own sexual pleasure. In addition, it was practiced to use the labor of minor orphans who, with the permission of the directors, were assigned to private individuals as domestic workers.

Keywords: children, orphans, orphanage, educators, social history, history of Ukraine, everyday life

References:

- DAKHO** – Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti [State archive of the Kharkiv region].
- DAKO** – Derzhavnyy arkhiv Kyivs'koyi oblasti [State archive of the Kyiv region].
- Dobrov, P.V., Hridina, I.M., Kas'yanova, N.M.** (2011). *Borot'ba z dytyachoyu bezprytul'nistyu ta bezdohlyadnistyu v pershi pislyavoyenni roky (na prykladi Donbasu)* [The fight against child homelessness and neglect in the first post-war years (on the example of Donbas)] Monohrafiya. Donets'k. [in Ukrainian]. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12324/Kasyanova%20N.%20Dutyacha%20bezprutylnist.pdf;jsessionid=A0AC2A23C9996FB355200E8E2BC640CA?sequence=3>
- HDA MVS Ukrayiny** – Haluzevy derzhavnyy arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrayiny. [Sectoral state archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.]
- Marochko, V.I.** (Comps.). (2019). *Holod 1946–1947 rr. v Ukrayini: kolektyvna pam'yat'* [Famine of 1946–1947 in Ukraine: Collective Memory]. Kyiv. 1176 s. [in Ukrainian].
- Lysytsya, L.H.** (2021). *Funktsionuvannya spetsial'nykh dytyachykh ustanov URSS u 1943–1950 rr.: [Functioning of special children's institutions of the Ukrainian SSR in 1943–1950] monohrafiya.* Cherkasy. [in Ukrainian].
- Proskura, O.** (2016). *Zapiznila spovid'. [Belated confession].* Kyiv. 504 s. [in Ukrainian].
- TSDAHOU** – Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]
- TSDAVOU** – Central'nyy derzhavnyy arkhiv vyshhykh orhaniv vlady i upravlinnja Ukrayiny. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].

Статтю надіслано до редколегії 01.11.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.12.2023 р.

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця (Україна)

e-mail: fotodonetsk@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/P-6983-2019>**«Неповерненці» перебудови: сценарії втечі та владний контроль в УРСР**

Анотація. *Мета цієї статті – аналіз практик втечі як нелегальних механізмів еміграції. Коло завдань окреслюється питаннями про пояснювальні схеми, якими користалися «втікачі», а також дослідженням реакції органів державної влади та репресивних органів на втечі. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні міждисциплінарних методів, зокрема критичного дискурс-аналізу, наративного аналізу, історико-порівняльного та історико-системного методів. Наукова новизна полягає у тому, що втечі та неповернення періоду перебудови ніколи не розглядалися як соціальне явище та соціальні практики, оскільки вони не були сценаріями, через які прокладався шлях реформ. Висновки. Втечі продовжували залишатися каналом еміграції увесь період так званої перебудови. Це були сплановані дії, включені як у практики легального перетину кордонів через іноземні відрядження, туризм, роботу на транспортних засобах, а так і у кримінальні практики, пов'язані із захопленням літаків. До втеч вдавалися різні за віком, національністю, професією, місцем проживання, сімейним статусом люди. Схожою рисою їхньої поведінки була настільки глибока недовіра до влади, що всі зміни та реформи вони не сприймали як можливі та реальні. Пояснювальні схеми, до яких вдавалися втікачі, залежали від того, чи вдалася, а чи не вдалася спроба нелегальної еміграції. Впродовж періоду, що вивчається, помітно змінювалась риторика та практика запобігання втечам з боку КДБ УРСР. Якщо на початку періоду перебудови відомості про втікачів, подані до ЦК КП(У) завершувалися обіцянкою докласти зусиль щодо їх повернення на батьківщину, то наприкінці – заявами про «роботу із з'ясування обставин та мотивів». Прикметою часу виявився й той факт, що образ втікача став формуватися не за лекалами «ворога народу», «зрадника – учасника шпигунської мережі», а за формулами знецінення та применшення соціальної ваги порушника. Втікачів описували як у офіційних зведеннях, так і у пресі, як дрібних кримінальних злочинців, шахраїв, алкоголиків, людей, які мали психічні розлади.*

Ключові слова: неповерненці, втеча, сценарії втечі, нелегальна еміграція, перебудова, КДБ

Постановка проблеми. Результати історичних процесів та реформ не завжди є очевидними для їхніх учасників. Для людей, які бачили себе радянськими (або радянськими українцями) зміни, започатковані у Москві генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, не були «своїми». Крім того, запроваджені Кремлем процеси, проходили із широким втіленням нових/старих політичних гасел (Максимов, 1992; Левашов, 1997; Rajewsky, 2000) («гласність», «прискорення», «перебудова», «нове мислення»), «що являли собою не дуже зрозумілі для пересічних громадян фрейми» (Маркозова, 2016).

Ці гасла для визначення реформ, як і попередні спроби позірних реформ, певний час сприймалися як «політичний спектакль», який завершиться так само, як закінчувалися всі решта: або нічим, або «відкатом» назад: «Ми були «за», а зараз ми «проти». І всі задоволені. Сьогодні одна задача, завтра будуть говорити те, що і раніше...» (ЦДАМЛМ України, Ф.655, оп 1, спр. 1853, арк.80). У 1990 році, відповідаючи на питання «які почуття ви відчуваєте у зв'язку із 28 з'їздом КПРС», 27% респондентів відповіли «сумніви», 18% – «безнадію», 15% – «байдужість» (Артемов, 2015, с.93). Безнадія та байдужість не були геть новими почуттями щодо дії влади, але вони вперше були промовлені та зафіксовані як частина соціальних настроїв.

Як справедливо зазначив Володимир Тарасов, питання «простору» перебудови, її локалізації, де «печерські пагорби є не репрезентативними без донецьких териконів або галицьких урвищ», потребує застосування специфічної оптики, тому числі в аналізі мікроісторичних процесів (Тарасов, 2016, с.13). Тож, поняття «локалізації» через призму мікроісторії дозволяє сформулювати проблему досвіду тих радянських людей, які, проживаючи «перебудову», не очікували від неї нічого доброго або просто не були готовими для участі у змінах через різні соціально-демографічні обставини та персональні психологічні характеристики.

Опинившись у ситуації невизначеності та неготовності підтримувати ідеї соціальних або національних змін, люди вдавалися до різних практик – від імітації соціальної активності до ескапізму та пошуку розради у «паралельних світах». Для декотрої частини радянських людей «перебудова» не відкрила нові можливості «ремонт» або кардинальних змін суспільства, а навпаки означила розрив із радянським як таким. Практичним втіленням цього розриву стала втеча за кордон.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історики, що аналізували ці процеси, довели, що втечі за кордон не були соціальною новацією перебудови. Попри закритість радянських кордонів, яка була частиною внутрішньої політики, орієнтованої на реальну та позірну воєнну загрозу, пошуки та призначення ворогів, шпигуноманію, автаркію, тотальний контроль над населенням тощо (Chandler, 1998), така форма розриву із радянським мала свою тривалу історію, а отже і історіографію, де у фокусі дослідників опинялися переважно так звані «перебіжчики» - люди, які втікали з Радянського Союзу, та ставали носіями інформації про нього (як публічної, так і секретної) (Krasnov, 2018; Riehle, 2020; Scott, 2023). Окрім терміну «перебіжчики», у радянській побутовій мові та почасти мові репресивних документів широко вживався й термін «неповерненці» (Кабаков, 1990), який позначав людей, які відмовилися повернутися в країну з легальних закордонних поїздок та відряджень. Історики звернули увагу, що до практик неповернення у пізньорадянський період вдавалися не лише відомі особистості, а й пересічні люди, що перетворювало втечі на специфічну форму еміграції та було виявом протесту (Salnikova, Gerasimova, 2016, p. 787-793).

Аналіз легальних практик виїзду з країни є важливою частиною історіографії проблеми «втечі». Попри те, що сама проблема не була у фокусі досліджень, історики та соціологи детально проаналізували канали виїзду - міжнародні відрядження (культурні, спортивні, економічні тощо), робота за кордоном (транспорт, гастролі, дипломатія) міжнародний туризм та приватні поїздки за запрошеннями близьких родичів, підготовку та організацію процесу виїзду, роль репресивних, партійних, профспілкових організацій, які виступали своєрідним «ситом», що могло пропустити, а могли й відмовити у поїздки пересічним громадянам, нагляд та контроль з боку представників органів КДБ у поїздках тощо (Гарбар, 2005, с. 68-73; Четырина, 2007, с. 348-355; Архипова, 2008, с. 36-43; Gorsuch, 2011; Raleigh, 2012, p. 373-399; Kozovoi, 2011, p. 221-237; Кизима М., Кизима С., 2018). Власне, втечі та неповернення періоду перебудови ніколи не розглядалися як соціальне явище та соціальні практики. Можливо, через те, що їх наявність йшла врозріз з бажанням істориків бачити та досліджувати «перебудову» як час реформ та важких змін.

Між тим, джерела доби дозволяють аналізувати процеси втечі, які не завершилися із проголошенням «перебудови». Джерельна база статті складається переважно з документів офіційного походження – довідок, звітів, повідомлень репресивних та партійних органів щодо втеч та еміграційних процесів, щоб зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України, документів радянського законодавства, а також матеріалів тогочасної преси та статистичних звітів.

Мета цієї статті – аналіз практик втечі як нелегальних механізмів еміграції. Коло завдань окреслюється питаннями про пояснювальні схеми, якими користалися «втікачі», а також дослідженням реакції органів державної влади та репресивних органів на втечі, про динаміку та зміни цієї реакції.

Виклад основного матеріалу.

«Канали виїзду»

Мовою співробітників КДБ процеси виїзду за кордон називалися «канал тимчасового виїзду радянських громадян за кордон» (Алидин, 1977, с.14). Наприкінці 1970-х років його оцінювали як «постійний, значний за кількістю, стабільний та такий, що набув певні сталі тенденції та закономірності»(Алидин, 1977, с.14).

Радянські громадяни могли тимчасово покинути країну у межах науково-технічного, торгово-економічного, культурного обмінів, по лінії міжнародного транспорту та цивільної авіації, туризму, приватних запрошень.

На момент проголошення «перебудови» було сформовано практики підготовки до виїзду за кордон, які передбачали, у першу чергу, отримання «виїзної візи» - тобто погодженого на багатьох рівнях (від профспілки, керівництва установи й до обкомів партії та КДБ) дозволу на тимчасове перебування за кордоном. На кожному шаблі процесу отримання «виїзної візи» громадяни проходили перевірку щодо моральних якостей, соціальної активності, трудових успіхів, політичної благонадійності, наявності попередніх виїздів за кордон тощо. На кожному з етапів заявник міг отримати відмову. Найбільш розповсюдженими причинами відмови за даними КДБ УРСР були: «наявність компрометуючих матеріалів (судимість того, хто оформлявся, та його родичів), аморальна поведінка в побуті, зловживання спиртними напоями, обізнаність у державних таємницях, політична незрілість, намір використати поїздку за кордон у корисливих

цілях, наявність зв'язків за кордоном, висловлювання зрадницьких намірів, порушення норм поведінки у минулих поїздках за кордон, недобросовісне ставлення до роботи, хвороби (шизофренія, епілепсія), інші» (ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр. 1002, арк. 267).

У 1979 році була затверджена остаточна редакція «Основних правил поведінки радянських громадян, що виїждять за кордон». Зокрема, у частині правил щодо поведінки у капіталістичних країнах та таких, що розвиваються, «радянський громадянин був зобов'язаний нести честь та гідність громадянина СРСР, суворо дотримуватися принципів морального кодексу будівельника комунізму, добросовісно виконувати свої службові обов'язки, неухильно захищати політичні, економічні та інші інтереси Радянського Союзу, суворо зберігати державну таємницю» (Лубянка-Старая Площадь, 2005). Після всіх перевірок та інструктажів люди, що виїздили за кордон, мали підписати спеціальний документ: своєрідну «клятву», якою зобов'язувалися «неухильно дотримуватися інтересів Радянської держави, суворо берегти державну таємницю, бути бездоганним у своїй особистій поведінці, високо нести честь і гідність громадянина СРСР» (Попов, 2009, с.293).

Попри всі перестороги, влада не довіряла радянським відвідувачам закордону. Тож у кожній туристичній групі, як і у кожному колективі, що виїздив за обміном, була присутня людина-представник(ця) КДБ, функції якої полягали у контролі поведінки та фіксації порушень. Часом функції контролю настроїв брали на себе і «свідомі» подорожуючі. Так, до КДБ УРСР про «неправильну поведінку за кордоном та намір відмовитися від радянського громадянства» повідомили 19 разів у 1985 році, 14 – у 1986 році (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 1282, арк. 59). Звіти після поїздок формували певну базу порушників, яким виїзд на найближчі роки було заборонено. Крім того, поведінку порушників обговорювали на підприємствах, які надавали характеристику та мали нести відповідальність за неякісну підготовку кадрів. Покарання залежали від міри провини. Найвища ж міра покарання могла очікувати на тих, хто вирішив приєднатися до сумнозвісних «неповерненців».

Згідно 56 статті КК УРСР «втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР» кваліфікувалися як державна зрада, що карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960). Злочинами також були «виїзд за кордон, в'їзд в СРСР або перехід кордону без встановленого паспорта чи дозволу належних властей» (ст75), а також приховування злочину (ст186) або недонесення про нього (ст187) (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960).

Слід зазначити, що «пильні» громадяни час від часу «сигналізували» в органи КДБ щодо «небажаності виїзду за кордон» тих чи інших осіб. За півроку 1987 року Управлінням КДБ УРСР по Кримській області було розглянуто 7 листів із проханням не давати дозвіл на поїздку (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1253, арк.209).

У квітні 1987 року Управління КДБ УРСР по Київській області розглянуло 3 таких листи, 3 листи було розглянуто також у травні, 1 у червні того ж року – із формулюванням «про ознаки зради батьківщини у формі втечі за кордон» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1251, арк.33, 125, 162). Аналіз документів дозволяє констатувати, що кожного місяця у обласні управління КДБ УРСР надходило від одного до чотирьох листів, в яких описувалися «зрадницькі наміри» кандидатів на поїздку за кордон. Ці листи перевіряли та заводили справи оперативної перевірки, у ході якої, як звітували працівники КДБ, «велася розробка як таких, що допускали антирадянські висловлювання та виношували плани втечі за кордон» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр. 1260, арк. 88).

Слід підкреслити, що поступово кількість «сигналів» про «виношування планів втечі» зменшувалася й у 1991 році зійшла нанівець. З одного боку, це ставало частиною загального тренду зменшення скаргового потоку до управлінь КДБ (через втрату авторитету останнього), з іншого – результатом лібералізації виїзного законодавства (Постановление Совета министров СССР от 27 сентября 1988 № 1119; Постановление Совета министров СССР от 16 августа 1989 г. № 661; Постановление Верховного Совета СССР от 20 мая 1991 г. № 2178). Спрощення процедур оформлення виїзних документів, дозвіл на прикордонний туризм, заміна закордонного паспорта та вкладиш для поїздок у сусідні країни – все це кардинально змінило картину виїздів радянських громадян за кордон. З елітарних та можливих лише для «обраних» такі поїздки стали масовими та доступними. У 1989 році на українському кордоні було відкрито та діяло 72 пункти пропуску, 21 митниця та 26 митних постів, у тому числі 25 спрощених переходів. У 1988 році через ці пункти прослідувало 5 млн. осіб. У 1989 – 11 млн. (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1284, арк.7).

Втім, однак, втечі із подальшим неповерненням продовжувалися весь період так званої перебудови.

Утечі та втікачі

Перша втеча, зафіксована після «історичного» квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 року, була викрита та зупинена через чотири дні після проголошення курсу на прискорення. 27 квітня

.....
1985 року прикордонники 6-ї застави 27-го прикордонного загону міста Ужгорода «виявили сліди ніг, які вели в бік кордону із ЧССР» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., 1225, арк.296). Того ж дня порушників було затримано чеськими прикордонниками у трьох кілометрах від кордону. Ними виявилися десятикласники, які приїхали до Ужгороду з Умані (Черкаська область) на канікули. Школярі пояснили, що зайшли до Чехословаччини, щоби «подивитися, як живуть за кордоном». У ході розслідування з'ясувалося, що й діти, й їхні батьки – цілком благонадійні радянські люди з позитивними характеристиками. Батько одного з порушників – комуніст та директор пивзаводу, мати – інспектор відділу кадрів відділу торгівлі міськвиконкому, інша – вчителька в школі (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., 1225, арк.296). У ході розслідування не було виявлено ані зрадницьких, ані шпигунських намірів, тож справу проти школярів не відкривали.

Цей перетин кордону, що залишив по собі «сліди ніг», був радше казусом, ніж реальної загрозою втечі з радянської України.

Інші ж випадки, зафіксовані КДБ, були краще підготовленими та більш неприємними у контексті наслідків для всіх учасників подій.

Варто зазначити, що втечі за кордон здійснювалися за тими самими напрямками, за якими здійснювалися дозволені контакти. Люди не поверталися з відряджень за обміном, туристичних поїздок та поїздок, які вони мали б самі обслуговувати як команда корабля.

22 липня 1985 року жителька Нікополя буфетниця судна «Максим Горький» Г.В. Лапій викинулася за борт корабля поблизу Норвегії. Через дві доби її підібрали в морі норвезькі прикордонники. Зустрічатися з представниками Радянського союзу та повертатися на батьківщину Г.В. Лапій відмовилася (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1228, арк.189). 26 березня 1986 року на борт судна «Михайло Ломоносов» не повернувся співробітник експедиції В.І. Халтурін. Сорока чотирирічний мешканець Севастополя вийшов під час відгулу в бразильському порту Белен у якості керівника групи. Разом із всіма відвідав магазин, проголосив «вільний час» та місце збору, однак сам до місця збору не з'явився (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1236, арк.193-194). У ніч на 5 вересня 1986 року в іспанському порту Ла-Корунья «самовільно» зійшов з борту судна «Вітер» інший помічник капітана, тридцяти трирічний мешканець Севастополя Ю.В. Озерець (ГДА СБУ, ф.16, оп. 1, спр.1245, арк. 105).

31 травня 1987 року «випадково випав за борт» моторист теплохода «Петро Томасевич», двадцяти чотирирічний мешканець Іллічівська (Одеська область). Інцидент стався поблизу узбережжя Індонезії (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1250, арк. 87-88). 5 жовтня 1987 року зникнення матроса А.І. Маковецького було виявлено у порту Монреалю (Канада). Двадцяти трирічний комсомолец, мешканець Білої Церкви зник вночі, перед самим відплиттям теплоходу «Суми» на батьківщину (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.166-167).

17 березня 1988 року у проливі Дора (Греція) з теплоходу «В. Боженко», що слідував з вантажем з Греції до СРСР, викинувся тридцяти одnorічний херсонець Н.Н. Запорожець. Заходи щодо його пошуків результатів не дали (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1261, арк.98-99).

15 вересня 1989 року, під час стоянки траулера «Апогей» у порту Лас-Пальмас (Іспанія), не повернувся з відгулу тридцяти семирічний матрос, комуніст В.П. Заремба. Від зустрічі із радянськими представниками він відмовився (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1279, арк.50). 19 вересня 1989 року не вернувся з відгулу в порту Бангкок (Таїланд) третій помічник капітана теплоходу «Октябрьская революція» А.Н. Педченко. Пошуки безпартійного тридцяти одnorічного одесита результатів не дали (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., 1273, арк.16).

Однією з найбільш скандальних з точки зору питань забезпечення безпеки силами КДБ було зникнення у водах Норвегії (450 миль до узбережжя) помічника капітана теплохода «Казахстан», офіцера дієвого резерву КДБ, мешканця Ізмаїлу (Одеська область) Станіслава Дейкуна. 19 липня 1988 року представники команди судна помітили відсутність тридцяти шестирічного майора, який пов'язав своє життя із Комітетом державної безпеки у 1979 році. «Пошукові заходи результатів не дали», - повідомили у довідці для ЦК КПУ (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1266, арк.1-2).

Згідно відомостей КДБ УРСР, матроси, які «зникали», «викидалися за борт» та не поверталися з відгулу були різними віком, місцем проживання, сімейним станом, належністю до комуністичної партії. Різними були й місця втечі – холодні та теплі моря, портові міста Європи, Азії. Єдине спільне полягало у тому, що втечі не відбувалися взимку, однак всі решта сезонів використовувалися для зникнення цілком рівномірно.

Перевага портових сполучень, якою володіла УРСР, відкривала можливості «морських втеч» не тільки для професійних моряків, а й для пересічних громадян з авантюричним складом розуму.

2 серпня 1986 року о 21 годині 30 хвилин в морі, в 130 км від берега, у районі Судака (Крим), екіпаж танкера «Гамаль Абдель Насер» виявив та підняв на борт резиновий надуваний човен, в якому знаходився мешканець Севастополя, сорока одnorічний Г.А. Кучер. Його було передано прикордонному кораблю. Під час обшуку човна було виявлено, що втікач мав при собі

упаковані у целофан особисті документи (паспорт, військовий квиток, диплом про закінчення Одеського вищого інженерно-морського училища), 1600 рублів, запаси води та їжі на чотири доби, компас, англо-руський словник. Пояснюючи своє знаходження у нейтральних водах затриманий заявив, що він був на рибалці, випив зайвого, і через це у «нетверезому вигляді був унесений у море». У ході слідства було виявлено, що у 1980 році він вже перевірявся за підозрою у намірі нелегально перейти кордон. Та, як сказано у документі, «був профілактований» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1245, арк.4-5). Судячи з повторної спроби втечі профілактики було недостатньо.

Схожа історія з повторною спробою втечі відбулася 6 березня 1987 року. Громадянин Краснобаєв нелегально проник на теплохід «Лев Толстой», що мав виконати рейс Одеса-Ялта-Одеса-Генуя. У «спеціально підібраному місці» Краснобаєв сховав особисті речі та документи, їжу та воду. При собі мав 1925 рублів. Під час догляду судна збирався сховатися за внутрішньою обшивкою корабля, а потім – у шлюпці. У момент прибуття в іноземний порт мав намір непомітно покинути теплохід.

Ситуація для органів безпеки погіршувалася тим, що у 1982 році Краснобаєв вже зробив спробу залишитися за кордоном: він не повернувся на теплохід «Леонід Собінов», опинився у таборі для переміщених осіб у Італії. Однак через п'ять днів звернувся до радянського посольства з проханням про повернення до СРСР. Однак найгіршим ударом по репутації СРСР та «обличчю» громадянина був той факт, що шістдесятирічний втікач був ветераном Великої Вітчизняної (у термінах радянського гранд-нарративу) війни. Для нього ж самого цей факт виявився рятівним. «З урахуванням того, що Краснобаєв розкався», – зазначається у довідці КДБ, – «й відповідно до Указу президії Верховної ради СРСР від 25 грудня 1972, йому вирішено було проголосити йому офіційне застереження», а кримінальну справу – не відкривати (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1249, арк.17-18).

Морськими круїзами як способами втечі користалися і радянські туристи. 21 вересня 1987 року львів'янин Володимир Нестеренко (1946 р.н.) не повернувся на борт теплохода «Константин Сімонов» після екскурсії по Гамбургу (ФРН). Заходи щодо його розшуку виявилися безрезультатними. Корабель повернувся до СРСР без втікача (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.148-149). До аналогічного способу втечі вдалася туристка, яка здійснювала круїз по Скандинавії, на тому ж самому теплоході, тижнем пізніше. 30 вересня 1987 року киянка Н.М. Валента (1955 р.н.) не повернулася на борт після екскурсії Стокгольмом (Швеція) (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.150-160). Розшуками у столиці Швеції до відходу корабля її не вдалося знайти.

Вивчені матеріали доводять, що втечі/зникнення з місць, пов'язаних із роботою або відрядженнями були частішими, ніж «неповернення до туристичних груп». Ті, хто втікали з відряджень, мали більше часу, щоби підготуватися та більшу свободу для маневру, оскільки не були обмежені суворими розкладами руху туристичних груп. Так само, як і у випадку із моряками, відряджені «зникали» у геть різних місцевостях та країнах. 13 травня 1986 року у Вісбадені (ФРН) під час гастролей Київського академічного театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка, що тривали з 7 по 17 травня, з готелю зник машиніст сцени, мешканець Києва А.Т. Рудницький (1939 р.н.). У номері було знайдено лише митну декларацію та в'їзний вкладиш. Паспорт знаходився у керівництва театру. А.Т. Рудницький забрав з кімнати лише особисті речі. У ході розшуків з'ясувалося, що він звернувся з проханням про надання політичного притулку, у зв'язку із незадоволенням життям в СРСР та був доправлений до табору біженців (ГДА СБУ, ф.16 оп.1, спр.1238, арк. 115). У липні 1986 року з території радянсько-болівійської астрономічної станції (м.Таріха, Болівія) зник інженер-конструктор Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР, киянин А.Л. Гуральчук (1953 р.н.). Він знаходився у відрядженні із листопада 1985 року. І, згідно розслідування, за допомогою «свого інтимного зв'язку – громадянки Болівії Т. Серруди, що мешкала у аргентинському місті Мендоса, виїхав до Аргентини». 21 липня 1986 року родичі Серруди передали болівійській владі записку, в якій Гуральчук просив передати всі його грошові накопичення дружині в СРСР (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1238, арк.296).

17 листопада 1987 року зник с місця проживання викладач російської мови. Мешканець Одеси С.Л. Дмитрашко (1960 р.н.) працював у місті Конакрі (Гвінея) з 1985 року. Комуніст, одружений, такий, що мав позитивні характеристики, він виїхав до бібліотеки у французькому культурному центрі, після чого не повернувся. Посольство СРСР в Гвінеї тривалий час продовжувало розшуки. Однак вони виявилися безрезультатними (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк.242-243).

За кордоном зникали не тільки пересічні, а й статусні відряджені, перевірки яких мали б бути значно ретельнішими, а відданість радянській державі – безсумнівною. Так, 4 липня 1989 року у Нью-Йорку не повернулися до місця свого постійного проживання співробітники представництва СРСР при ООН, кияни, подружжя Лисенків – чоловік, дружина та їхня

.....
восьмирічна донька. У розборі інциденту було з'ясовано, що громадянка Лисенко приїздила у відпустку до Києва, а після повернення до Нью-Йорка скаржилася на високий рівень радіації, погіршення економічних умов та радила всім колегам не поспішати із поверненням додому. Після зникнення родини, офіційні представники влади США заявили, що Лисенкам нічого не загрожує, вони знаходяться в безпеці, але де саме вони переховуються, не повідомили (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1274, арк. 106).

У цих втечах примітним є той факт, що всі вони здійснювалися геть різними людьми за схожих обставин. У тому числі, схожих тим, що люди слухали одні й ті самі новини – новини про зміни та реформи, були свідками реальних змін та соціальних зрушень, від яких не можна було відмахнутися чи не помітити. Однак зі всіх можливих способів дії вони обирали той, що був давно виношуваним планом – планом втечі за кордон та докорінної зміни життя. Зі всіх, хто висловлював перебудові недовіру, ці – нечисленні люди – були такими, що демонстрували її у найбільш екстремальний спосіб.

Контроль та методи повернення

Представники органів безпеки, як було зауважено вище, тримали на контролі людей та процеси, пов'язані із виїздом громадян за кордон. Отже, втеча була зоною їхньої безпосередньої відповідальності. А з тим, повернення втікачів мала б сприйматися як першочергова задача.

Варто визнати, що доводячи до ЦК КПУ відомості про порушників, одразу звітували не тільки про акт втечі, а й про наявність родичів, що проживають у межах радянського союзу, а також наявність та відсутність «компрометуючих матеріалів» на злочинця та, якщо такі були, на членів його родини. Коли у Будапешті, у серпні 1987 року «зникла» туристка, вчителька англійської мови з Івано-Франківська С.А. Гальцева (1956 р.н.), у довідці, поданій у ЦК КПУ, одразу було зазначено: «за місцем робота та мешкання характеризувалась позитивно. Проживала разом із матір'ю Завсян М.В (1927 р.н.), пенсіонеркою, та сином Олександром, 1977 року народження (її батько помер у 1983 році). УКДБ компрометуючих даних на Гальцеву та її родичів не має» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1256, арк. 73).

Власне наявність родичів (та/або «матеріалів» на них) була одним з механізмів, задіяних задля повернення «втікачів» до УРСР. Згадана вище буфетниця теплоходу «Максим Горький», яка залишилася у Норвегії, «була схилена до повернення застосованими через радянське консульство заходами». Співробітник консульства передав жінці листа від матері, якому та засуджувала вчинок доньки та намовляла її повернутися, обіцяючи розуміння та підтримку з боку радянської влади. Незважаючи на те, що Г.В. Лапай вже встигла до того часу передати інформацію про всіх, відомих їй співробітників КДБ, які працюють на суднах закордонного плавання та попросити політичного притулку, лист матері з обіцянками та умовляннями поділяв. 31 липня 1985 року втікачка прибула до Москви та відправлена на лікування (ГДА СБУ, ф.16, оп.1., спр.1230, арк.14).

Іноді – через добросовісну роботу представників КДБ у туристичних групах або завдяки пильності пересічних громадян – втечам вдавалося запобігти. У січні 1987 року, під час технічної стоянки рейсу Москва-Гавана у місті Гандере (Канада), органами КДБ була отримана інформація про намір подружжя Клейменових, харків'ян Володимира (1948 р.н.) та Людмили (1951 р.н.), просити про політичний притулок у канадської влади під час зворотного рейсу.

До перевірки цієї інформації були підключені «кубинські друзі» (так в тексті довідки – Авт.) Завдяки їхньому залученню до справи було отримано додаткові відомості, що підтверджували намір. З'ясувалося, що, перебуваючи у готельному номері на Кубі, Володимир Клейменов за англійським розмовником заучував англійські фрази, якими можна звернутися з проханням про притулок у Канаді. Також у власному номері подружжя обговорювало деталі майбутнього облаштування у Канаді, прихований провіз цінних речей та інше.

Власне «цінні речі», приховані від митного контролю, й стали причиною їхнього затримання у аеропорту Гавани перед самим вильотом. Після ретельного догляду багажу митники знайшли дві не задекларованих золотих каблучки із каменями, а також лист канадського громадянина із офіційним запрошенням на візит до Канади. Каблучки стали підґрунтям недопуску подружжя на рейс «Гавана-Москва», що мав слідувати через Гандере. Натомість, 10 лютого 1987 року, їх у супроводі співробітника радянського посольства було доправлено літаком до Праги, а звідти – до Москви.

Варто зазначити, що таке розв'язання ситуації було успішним, як для представників органів безпеки, які добре виконали свою роботу, так і для самого подружжя, яке не вчинило «зради батьківщини», а лише порушило митні правила. Тож в подальшому, родина з Харкова, що скрізь характеризувалася позитивно, мала бути лише «профілактованою» та перевіреною «щодо цілей та мотивів неповернення на батьківщину» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1262, арк. 38-39).

Заходи щодо повернення втікачів до УРСР здійснювались й через перемовини із чиновниками країн, де «неповерненці» намагалися залишитися. При цьому докладали зусиль не лише органи безпеки, а й представники радянських посольств та консульств. Часто вони давали бажані результати. Так, 16 травня 1986 року, передавши керівнику театральної трупи Київського театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка записку від згаданого вище Рудницького «живий, здоровий, нагодований, вдягнений, мене ніхто не тримає, мені нічим не погрожують», прем'єр-міністр землі Гесен (ФРН) заявив, що готовий сприяти поверненню втікача, якщо тільки радянська сторона гарантуватиме, що Рудницького не будуть переслідувати у судовому порядку. Саме над формулою гарантій спільно працювали посольство СРСР у ФРН та влада землі Гесен (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1238, арк.115-116).

Також втікачів вдавалося повернути силами колег, найчастіше – силами команди судна, з яких «зникали» неповерненці. Так, у результаті заходів, вжитих капітаном рефрижератора «Вітер», була організована пошукова команда, завданням якої було знайти другого помічника капітана, який самовільно зійшов на берег. Пошуки увінчалися успіхом: громадянина Ю.В. Озерця (1953 р.н., Севастополь) через три години після зникнення було знайдено сплячим в каюті західнонімецького судна «Варнезе». Оскільки пояснювати свій вчинок, як і повернутися на корабель Озерець відмовився, його привели туди примусово (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1245, арк.105).

Органи безпеки здійснювали й тривалий, систематичний контроль стосовно потенційних неповерненців. Чим вищим був їхній ранг, тим ретельнішим був й відповідний контроль. Під таким контролем увесь період, що вивчається, перебували співробітник відділу освіти Секретаріату ЮНЕСКО В.В. Коптілов та його дружина Н.Н. Бажан. Їхній контракт із ЮНЕСКО був розпочатий у 1981 році, через три роки КДБ УРСР отримала інформацію щодо намірів подружжя залишитися у Франції після завершення контракту у 1990 році. У зв'язку з цим, усі дії родини знаходилися під пильним наглядом та систематично потрапляли у відомості, які КДБ УРСР укладало для ЦК КПУ(б). З інформації виходило, що подружжя не збиралося слухати «окрики» з боку органів безпеки та продовжувало готуватися до переїзду на постійне місце проживання до Франції. У липні 1989 року до подружжя приїхав їх син Платон зі своєю бабусею А.П. Бажан, сестрою українського письменника Миколи Бажана. До ЦК КПУ було доведено, що В.В. Коптілов готує переведення свого сина до навчання у Сорбонну, клопоче про отримання пенсії від ЮНЕСКО та готується продавати дачу у с. Барішевка Київської області (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1279, арк.51-52). Інформації подавалася «до відома». У 1989 році рухів щодо «викриття» потенційного зрадника зроблено не було.

Примітно, що фіксуючи інциденти, пов'язані із втікачами, представники репресивних органів у пошуків винуватців часом виходили самі на себе. Зрозуміло, вони не були організаторами втечі, однак їхня робота щодо контролю та відсіювання «негідних кандидатів» з кожним роком велася все гірше. Згаданий вище інженер В. Нестеренко, який не повернувся з екскурсії у Гамбурзі, у ході перевірки виявився не зовсім тим, за кого себе видавав. Було з'ясовано, що значна кількість документів пошукача іноземного туризму була оформлена із порушеннями, приховуванням правдивих відомостей та наявною брехнею. Так, у медичній довідці не було відображено черепно-мозкову травму, які напередодні отримав Нестеренко, не було відомостей про розлучення, було невірно позначено посаду, яку той обіймав на виробництві. Крім того, було порушено й негласне правило: робити значну часову перерву між подорожами до капіталістичних країн. Як з'ясувалося, круїз, з якого втікач не повернувся, був третім, за відносно короткий проміжок часу, після круїзу по Середземному морю (1982) та країнам Південно-Східної Азії (1985) (ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.3211, арк. 20, 21, 32).

Більше того, у 1987 році вже було зафіксовано раніше неможливі випадки неповідомлення про надзвичайні ситуації, злочини різних типів, а також про втечі. У лютому 1987 року така ситуація склалася в Управлінні КДБ по Одеській області, яке не повідомило чергового по КДБ УРСР про зникнення з іноземного судна одного з членів екіпажа (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1260, арк.142).

Звертають на себе увагу словник та динаміка «репресивного письма». Якщо у 1985-1986 році довідки завершувалися реченнями «вживаються заходи щодо повернення на батьківщину», то з 1987 року – довідки завершувались формулюванням «з'ясовуються обставини зникнення» або «з'ясовуються мотиви неповернення».

Важливо зазначити, що з'ясування мотивів неповернення було не простим завданням. Для тих втікачів, яким вдалося залишитися за кордоном, пояснення, радше вигадували, ніж отримували, волюючи, здебільшого, пояснювати «прикрі випадки» психічними розладами, невлаштованістю особистого життя, а також потраплянням під вплив «західної пропаганди». Ті, кого вдавалося повернути, також часто-густо брали на озброєння «ворожі голоси», які загітували вчинити втечу, листування із іноземцями, які спокусили на «необдуманий вчинок». «Поверненці»

.....
наполягали й на тимчасовому помутнінні розсудку, провалах в пам'яті, зайвому алкоголі, випитому напередодні, на тому, що намагалися просто пожартувати.

Певною мірою, представники органів безпеки та партійних органів чим далі, тим дужче демонстрували готовність «спустити на гальмах» випадки втеч, які ще на початку 1980-тих років вважалися б небезпечним скандалом. Наприкінці періоду, що вивчається, пояснення обох сторін нагадували п'єсу, які розігрували за згодою. «Поверненець» каявся у тому, що не своєю волею «у нетверезому стані був віднесений у море» (ГДА СБУ, ф.16, оп 1, спр.1245, арк. 4), «потрапив під вплив антирадянських повідомлень західних радіостанцій» (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1249, арк.18) тощо, тому представники КДБ вважали ці пояснення вичерпними. Вони не вдавалися до більш ранніх практик віднаходження «ворожих зв'язків та ворожого оточення», «мережі шпигунів та зрадників», «неналежного соціального походження» втікачів. Невизначеність самих співробітників органів безпеки, їхнього статусу та завдань у політичній ситуації, що швидко змінювалася, зіграла на користь й тим неповерненим, яких не впіймали, й тим, кого вдалося у той чи інший спосіб повернути до СРСР. «Втікачів» не змальовували «ворогами народу» та не звинувачували у зраді батьківщини. За винятком лише таких, чиє зникнення спричинило міжнародні скандали та міжнародний розголос.

Одним з таких випадків, коли представники КДБ змушені були вдатися до усталених практик формування портрету ворога, було викрадення літака, яке здійснив у травні 1987 року мешканець Миколаєва Роман Свістунов. Гучний скандал розгорівся 27 травня, коли зарубіжні радіостанції повідомили, що радянський літак АН-2, на якому втікач перелетів на Захід, впав у Балтійське море, неподалік від острова Готланд. Пілот доплив до Швеції та попросив політичного притулку (Los Angeles Times, 1987).

З'ясовуючи мотиви «неповерненця», представники КДБ запропонували розглядати його не як політичного біженця, а як звичайного шахрая та дрібного бандита. До відома шведської влади та засобів масової інформації було доведено, що Свістунов у 1983-1985 роках працював у Миколаївському авіазагоні, був користолюбним та схильним до персонального збагачення шахраєм. Він взяв у борг у співробітників 10 тисяч рублів та, не розрахувавшись, звільнився за власним бажанням. Деякий час працював у радгоспі, вдавався до дрібних крадіжок, за що був звільнений, після чого жив на нетрудові доходи. Після рішення суду м. Миколаєва щодо відшкодування боргу, зник з України та опинився у Латвії. Там, користуючись дружбою з пілотами, заволодів ключами від літака та вилетів у бік Балтійського моря (ГДА СБУ, ф.16, оп.1, спр.1250, арк.68-69, 74-75).

Радянська сторона підкреслювала цілком кримінальний мотив в діях викрадача та наполягала на тому, що він втік через небажання виконувати рішення суду та віддавати борги. Шведська сторона прислухалася до заяви самого Свістунова, який мотивував своє рішення «розчаруванням у комунізмі». Його було засуджено на два роки за шведськими законами, однак не видано до СРСР.

В інших гучних історіях, пов'язаних із спробами викрадення літаків, мотиви викрадачів також не були змальовані як політичні.

20 січня 1989 року пасажир Ту-134 рейсу «Київ-Одеса», погрожуючи підірвати літак, вимагав доправити його до Бухаресту. Погодившись на дозаправку в Одесі, правопорушник був заарештований. Ним був колишній військовий льотчик Н. Коцюбан. Згідно із інформацією, розповсюдженою про злочинця силами КДБ, останній мав психіатричний діагноз та знаходився на обліку психіатричного диспансеру м. Ахтирка. Аналогічні «мотиви» було оприлюднено щодо ще одного «втікача», який 21 січня 1989 року намагався захопити літак в аеропорті Івано-Франківська. Погрожуючи підпалом, громадянин С. Земсков вимагав «летіти туди, куди він скаже». Його було затримано за допомогою пасажирів. Згідно пояснення, громадянин С. Земсков також знаходився на обліку у психоневрологічному диспансері (Дроздов, 2009, с.29-30).

Інцидент з літаком, «викраденим» у Ізмаїлі професійним пілотом Валерієм Лапіним та посадженим ним на пляжі у турецькому селищі Кефкеле у червні 1990 року, був кваліфікований як хуліганська витівка Лапіна (він сам здався турецькій владі та нічого не просив) та службова недбалість низки співробітників аеропорту, команди літака та охоронців (Лавренюк, 1990, с.4).

Львів'янина, випускника ПТУ, який змусив приземлити рейс літака Таллінн-Львів у Стокгольмі, 31 липня 1990 року видали радянській владі. 19-ти річний А. Михайленко пояснив, що хотів уникнути служби у радянській армії. Суд у Львові засудив його до трьох років умовно (Дроздов, 2009, с.29-30).

У жодній з цих соціально-небезпечних історій втеч КДБ УРСР не виявило будь-яких політичних мотивів. Можна припустити, що такого завдання більше перед представниками репресивних органів просто не ставилося.

Висновки. Зважаючи на той факт, що легальних механізмів виїхати з СРСР назавжди було обмаль, втечі були одним з варіантів нелегальної еміграції. Проаналізовані матеріали

дозволяють стверджувати, що втечі продовжували залишатися каналом еміграції упродовж усього періоду так званої перебудови. Як правило, це були сплановані дії, включені як у практики легального перетину кордонів через іноземні відрядження, туризм, роботу на транспортних засобах, так і в кримінальні практики, пов'язані із захопленням літаків.

До втеч вдавалися різні за віком, національністю, професією, місцем проживання, сімейним статусом люди. Схожою рисою їхньої поведінки була настільки глибока недовіра до влади, що всі зміни та реформи вони не сприймали як можливі та реальні.

Пояснювальні схеми, до яких вдавалися втікачі, залежали від того, чи вдалася, чи не вдалася спроба нелегальної еміграції. Якщо така спроба виявлялася успішною, то «неповерненці» давали пояснення представникам іноземної влади: мотиви зводилися до «неможливості жити у СРСР». Якщо втікачів вдавалося затримати, то вони уникали політичної риторики, посиляючись або на вплив «ворожих голосів», або на «тимчасові розлади розуму», пов'язані із персональними негараздами, вживанням алкоголю, побутовою невлаштованістю.

Впродовж періоду, що вивчається, помітно змінювалась риторика та практика запобігання втечам з боку КДБ УРСР. Наприкінці 1980-тих років, представники репресивних органів стали уникати слів «втеча», «злочинець», натомість використовуючи більш м'які: «зникнення», «випадіння за борт корабля», «неповернення», «громадянин». Крім того, якщо на початку періоду перебудови відомості про втікачів, подані до ЦК КП(У), завершувалися обіцянкою докласти зусиль щодо їх повернення на батьківщину, то наприкінці – заявами про «роботу із з'ясування обставин та мотивів». Значно зменшилася й активність анонімних помічників (та/або «секретних співробітників») органів КДБ: кількість «сигналів» щодо «виношування планів втечі та небажаності відпускати когось за кордон» від стабільної цифри – три-чотири листи на обласне управління на місяць у 1985-1987 роках, зійшла нанівець у 1990 році.

Прикметою часу виявився й той факт, що образ втікача став формуватися не за лекалами «ворога народу», «зрадника – учасника шпигунської мережі», а за формулами знецінення та применшення соціальної ваги порушника. Втікачів описували як в офіційних зведеннях, так і у пресі як дрібних кримінальних злочинців, шахраїв, алкоголіків, людей, які мали психічні розлади.

Лібералізація виїзного законодавства призвела до колосального зростання масштабів туризму та ділових й приватних поїздок за кордон. Якщо у 1985 році йшлося про тисячі відвідувачів іноземних країн, то з 1989 року їх кількість вираховувалась у мільйонах. Нову політику контролю силами КДБ та партійних органів вироблено не було. Варто зазначити однак, що декотрі радянські українці вчинили свої втечі (чи наміри втекти) вже тоді, коли виїхати легально було значно простіше.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті

Джерела та література:

- Chandler, A.** (1998). *Institutions of isolation: border controls in the Soviet Union and its successor states, 1917-1993*. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston London Buffalo, 222 p.
- Gorsuch, A.** (2011). *All This Is Your World: Soviet Tourist at Home and Abroad after Stalin*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 272 p.
- Kozovoi, A.** (2011). Eye to Eye with the «Main Enemy»: Soviet Youth Travel to the United States. *Ab Imperio*, 2, 221-237.
- Krasnov, V.** (2018). *Soviet Defector: The KGB Wanted List*. Hoover Press, 264 p.
- Rajewsky, A.** (2000). *Changes in the Russian Terminology of Economic Law since Perestroika*. Munchen, 208 p.
- Raleigh, D.** (2012). «On the Other Side of the Wall, Things Are Even Better». Travel and the Opening of the Soviet Union: The Oral Evidence. *Ab Imperio*, 4, 373-399.
- Riehle, K.** (2020). *Soviet Defectors: Revelations of Renegade Intelligence Officers, 1924-1954*. Edinburgh University Press, 336 c.;
- Salnikova, A., Gerasimova, E.** (2016). About some cases of "non-return" as a special form of emigration from the USSR during the period of "the coldwar". *Man in India*, 96 (3), 787-793.
- Scott, E.** (2023). *Defectors: How the illicit Fight of Soviet Citizens Built the Borders of the Cold War World*. Oxford University Press, 304 p.
- Soviet Farmer Flies to Sweden, Asks for Asylum.** (1987). *Los Angeles Times*, May 28. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1987-05-28-mn-3261-story.html>
- Алидин, В.** (1977). *Контрразведывательная работа на канале временного выезда советских граждан за границу*. Москва, 181 с.

- Артемов, А. (2015). Образ перестройки в 1990 году: противоречия восприятия (на материале социологического исследования). *Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки»*, 15 (2), 91-96
- Архипова, Е. (2008). Некоторые аспекты развития советского выездного туризма в 1980–1991 гг. (на примере туристского обмена с капиталистическими странами). *Современные проблемы сервиса и туризма*, 1, 36–43.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Гарбар, Г. (2005). Ідеологічний характер зарубіжного (виїзного) туризму в Миколаївській області 70-х - першої половини 80-х рр. *Гуманітарний журнал*, 5, 68–73;
- Дроздов, С. (2009). Воздушные пираты Страны Советов. *Авиация и время*, 3, 28–31.
- Кабаков, А. (1990). *Невозвращенец*. Москва, «Диалог культур», 128 с.
- Кизима, М., Кизима, С. (2018). *Особенности туризма и заграничных путешествий в Советском Союзе*. СОНАР-2050. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/turizm-v-sovetskom-soyuze/>
- Кримінальний кодекс УРСР. (1960). https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480572&ed=1960_12_28
- Лавренюк, В. (1990). Чи важко вкрати літак. *Чорноморська комуна*, 10 липня, 4.
- Левашов, Е. (Редактор). (1997). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы 80-х годов*. Санкт-Петербург, 904 с.
- Максимов, В. (Редактор). (1992). *Словарь перестройки*. Санкт-Петербург, 253 с.
- Маркова, О. (2016). Зміни у розумінні життєвого успіху особистості в період перебудови. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 1 (28), 69-77.
- Основные правила поведения советских граждан, выезжающих в капиталистические и развивающиеся страны; Основные правила поведения советских граждан, выезжающих в социалистические страны (2005). // *Лубянка — Старая площадь: Секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937—1990 годов в СССР*: Сб. документов. Москва: Посев, 240 с. http://krotov.info/lib_sec/12_lub/yanka.htm
- Попов, О. (2009). Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Харків*, 12, 290-295.
- Постановление Совета Министров СССР от 27 сентября 1988 г. № 1119 «О мерах, направленных на упрощение порядка выезда граждан СССР за границу» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11482.htm>;
- Постановление Верховного Совета СССР от 20 мая 1991 г. № 2178 «О введении в действие закона СССР "О порядке выезда из Союза Советских Социалистических республик и въезда в Союз Советских Социалистических республик граждан СССР» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10225.htm>
- Постановление Совета Министров СССР от 16 августа 1989 г. № 661 «О совершенствовании порядка выезда за границу по служебным делам» <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11237.htm>
- Тарасов, В. (2016) *Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації* / За ред. проф. Ольги Колястрок / Вид. 2-ге, допов. Харків: «Раритети України», 120 с.
- Ферро, М., Афанасьев, Ю. (Редакторы). (1989). *Опыт словаря нового политического мышления*. Москва, 560 с.
- ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.
- Четырина, Н. (2007). Заграничный туризм в советское время // *Миграции и туризм в России* / под ред. Ю.А. Полякова. Москва, 348–355.

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor (Ukraine)

**"Non-Returnees" of Perebudova: Escape Scenarios and Government Control
in the Ukrainian SSR**

Abstract. The purpose of this article is to analyse the practice of defection as an illegal emigration mechanism. The set of tasks is outlined by the questions about the explanatory schemes used by the "fugitives", as well as the study of the reaction of state authorities and repressive organs to fugitive practices. The research methodology is based on a combination of interdisciplinary

methods, including critical discourse analysis, narrative analysis, historical-comparative and historical-systemic methods. **The scientific novelty** of the study is that the defections and non-returns of the perestroika period have never been considered as a social phenomenon and social practices, as they were not scenarios through which the path of reforms was paved. **Conclusions.** The defections continued to be a channel of emigration throughout the period of so-called perestroika. These were planned actions included both in the practices of legal border crossing and in criminal practices related to the hijacking of aircraft. People of different ages, nationalities, professions, places of residence, and family status have resorted to defection. A common feature of their behaviour was a deep distrust of the authorities, such that they did not perceive any changes and reforms as possible or real. The explanatory schemes used by the fugitives depended on whether the attempt at illegal emigration was successful or unsuccessful. During the period under study, the KGB's rhetoric and practice of preventing defections from the Ukrainian SSR changed significantly. If at the beginning of perestroika, information on defectors submitted to the Central Committee of the CP(U) ended with a promise to make efforts to return them to their homeland, at the end of the period, they were reported as "working to clarify the circumstances and motives." Another sign of the times was the fact that the image of a defector began to be formed not according to the templates of an "enemy of the people", "traitor - member of a spy network", but according to formulas for devaluing the social importance of the offender. Fugitives were described in both official reports and the press as petty criminals, fraudsters, alcoholics, and people with mental disorders.

Keywords: non-returnees, defection, escape scenarios, illegal emigration, perebudova, KGB

References:

- Alidin, V. (1977). *Kontrrazvedyvatelnaya rabota na kanale vremennogo vyezda sovetskikh grazhdan za granitsu*. [Counter-intelligence work on the channel of temporary departure of Soviet citizens abroad]. Moskva. 181 s. [in Russian].
- Arkipova, E. (2008). Nekotorye aspekty razvitiya sovetskogo vyezdnoy turizma v 1980–1991 gg. (na primere turistetskogo obmena s kapitalisticheskimi stranami). [Some aspects of the development of Soviet outbound tourism in 1980–1991 (on the example of tourist exchange with capitalist countries)]. *Sovremennye problemy servisa i turizma*. 1. 36–43. [in Russian].
- Artemov, A. (2015). Obraz perestroiki v 1990 godu: protivorechiya vospriyatiya (na materiale sotsiologicheskogo issledovaniya). [The image of perestroika in 1990: contradictions of perception (on the material of sociological research)]. *Vestnik YuUrGU. Seriya «Sotsialno-gumanitarnye nauki»*. 15 (2). 91–96. [in Russian].
- Chandler, A. (1998). *Institutions of isolation: border controls in the Soviet Union and its successor states, 1917–1993*. McGill-Queen's University Press Montreal & Kingston London Buffalo, 222 p. [in English].
- Chetyrina, N. (2007). Zagranichnyy turizm v sovetskoe vremya [Foreign tourism in Soviet times]// *Migratsii i turizm v Rossii / pod red. Yu.A. Polyakova*. Moskva. 348–355. [in Russian].
- Drozdov, S. (2009). Vozdushnye piraty Strany Sovetov. [Air pirates of the Soviet country]. *Aviatsiya i vremya*, 3. 28–31. [in Russian].
- Ferro, M., Afanasev, Yu. (Redaktery). (1989). *Opyt slovary novogo politicheskogo myshleniya*. [Experiencing the vocabulary of new political thinking]. Moskva. 560 s. [in Russian].
- Gorsuch, A. (2011). *All This Is Your World: Soviet Tourist at Home and Abroad after Stalin*. N.Y.: Oxford Univ. Press, 272 p. [in English].
- HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine.]
- Harbar, H. (2005). Ideolohichni kharakter zarubizhnoho (vyiznoho) turyzmu v Mykolaivskii oblasti 70-kh - pershoi polovyny 80-kh rr. [The ideological background of foreign (outbound) tourism in the Mykolaiv region in the 1970s and first half of the 1980s.]. *Humanitarnyi zhurnal*, 5, 68–73. [in Ukrainian].
- Kabakov, A. (1990). *Nevozvrashchenets*. [A non-returnee]. Moskva. «Dialog kultur». 128 s. [in Russian].
- Kizima, M., Kizima, S. (2018). *Osobennosti turizma i zagranichnykh puteshestviy v Sovetskom Soyuze*. [The specific features of tourism and foreign travel in the Soviet Union]. SONAR-2050. URL: <https://www.sonar2050.org/publications/turizm-v-sovetskom-soyuze/> [in Russian].
- Kozovoi, A. (2011). Eye to Eye with the «Main Enemy»: Soviet Youth Travel to the United States. *Ab Imperio*, 2, 221–237. [in English].
- Krasnov, V. (2018). *Soviet Defector: The KGB Wanted List*. Hoover Press, 264 p. [in English].
- Kryminalnyi kodeks URSR. (1960). [The Criminal Code of the Ukrainian RSR]. https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480572&ed=1960_12_28 [in Ukrainian].
- Lavreniuk, V. (1990). Chy vazhko vkrasty litak. [Whether it is difficult to steal a plane]. *Chornomorska komuna*, 10 lypnia, 4. [in Ukrainian].

-
- Levashov, E.** (Redaktor). (1997). *Novye slova i znacheniya. Slovar-spravochnik po materialam pressy 80-kh godov*. [New words and meanings. Dictionary-guide based on the press materials of the 80s]. Sankt-Peterburg, 904 s. [in Russian].
- Maksimov, V.** (Redaktor). (1992). *Slovar perestroiki*. [A Dictionary of Perestroika]. Sankt-Peterburg, 253 s. [in Russian].
- Markozova, O.** (2016). Zminy u rozuminni zhyttievoho uspiyku osobystosti v period perebudovy. [Changes in the understanding of personal success during perestroika]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*, 1 (28), 69-77. [in Ukrainian].
- Osnovnye pravila povedeniya sovetских grazhdan.** vyezzhayushchikh v kapitalisticheskiye i razvivayushchiyesya strany; Osnovnye pravila povedeniya sovetских grazhdan. vyezzhayushchikh v sotsialisticheskiye strany (2005). [Basic rules of behaviour for Soviet citizens. travelling to capitalist and developing countries; Basic rules of behaviour for Soviet citizens. travelling to socialist countries]. / *Lubyanka — Staraya ploshchad: Sekretnye dokumenty TsK KPSS i KGB o repressiyakh 1937—1990 godov v SSSR: Sb. dokumentov*. Moskva: Posev. 240 s. http://krotov.info/lib_sec/12_lub/yanka.htm [in Russian].
- Popov, O.** (2009). Arkhivni dzherela z istorii vyiznogo turyzmu v SRSR (na prykladi Krymu). [The archival sources on the history of outbound tourism in the USSR (on the example of Crimea)]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoї istorii. Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv, 12, 290-295. [in Ukrainian].
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR** ot 16 avgusta 1989 g. № 661 «O sovershenstvovanii poryadka vyezda za granitsu po sluzhebnyim delam» ["On improving the procedure for travelling abroad on official business"] <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11237.htm> [in Russian].
- Postanovleniye Soveta Ministrov SSSR** ot 27 sentyabrya 1988 g. № 1119 «O merakh. napravlenykh na uproshcheniye poryadka vyezda grazhdan SSSR za granitsu» ["On Measures to Simplify the Procedure for the Departure of Citizens of the USSR Abroad"] <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11482.htm> [in Russian].
- Postanovleniye Verkhovnogo Soveta SSSR** ot 20 maya 1991 g. № 2178 «O vvedenii v deystviye zakona SSSR "O poryadke vyezda iz Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh respublik i vezda v Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh respublik grazhdan SSSR» ["On the Enactment of the Law of the USSR 'On the Procedure for the Departure from the Union of Soviet Socialist Republics and Entry into the Union of Soviet Socialist Republics of Citizens of the USSR'"] <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10225.htm> [in Russian].
- Rajewsky, A.** (2000). *Changes in the Russian Terminology of Economic Law since Perestroika*. Munchen, 208 p. [in English].
- Raleigh, D.** (2012). «On the Other Side of the Wall, Things Are Even Better». Travel and the Opening of the Soviet Union: The Oral Evidence. *Ab Imperio*, 4, 373-399. [in English].
- Riehle, K.** (2020). *Soviet Defectors: Revelations of Renegade Intelligence Officers, 1924-1954*. Edinburgh University Press, 336 p. [in English].
- Salnikova, A., Gerasimova, E.** (2016). About some cases of "non-return" as a special form of emigration from the USSR during the period of "the coldwar". *Man in India*, 96 (3), 787-793. [in English].
- Scott, E.** (2023). *Defectors: How the illicit Fight of Soviet Citizens Built the Borders of the Cold War World*. Oxford University Press, 304 p. [in English].
- Soviet Farmer Flies to Sweden, Asks for Asylum.** (1987). *Los Angeles Times*, May 28. <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1987-05-28-mn-3261-story.html> [in English].
- Tarasov, V.** (2016) *Obraz perebudovy (1985-1991) v suchasniy istoriografii: problema terminologii ta interpretatsii* [The image of perestroika (1985-1991) in modern historiography: the problem of terminology and interpretation] / Za red. prof. Olhy Koliastruk / Vyd. 2-he, dopov. Kharkiv: «Rarytety Ukrainy», 120 s. [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. [The Central State Archive of Public Organisations of Ukraine].
- TsDAMLMLM Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [The Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine].

Статтю надіслано до редколегії 10.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.11.2023 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 316.61:304.4(470+571)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-71-77>**Наталка Жмуд**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)e-mail: zmudnataлка@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>**Опозиція «свій-чужий» як парадигма конструювання
соціокультурної ідентичності: советсько-російські контексти**

Анотація. Метою статті є спроба проілюструвати, що опозиція «свій-чужий» є базовою парадигмою формування як советської, так і сучасної російської соціокультурної ідентичності, що особливо актуалізується на тлі повномасштабного російського вторгнення в Україну і посилення біполярних настроїв у світовій геополітиці. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукового та міждисциплінарного методичного інструментарію. Зокрема, спостереження, анкетування, наративне інтерв'ю, статистичний аналіз, контент-аналіз, крос-культурний та соціокультурний аналіз, теорія поколінь В. Штрауса і Н. Хоува, теорія постматеріалізму Р. Інґларта, примордіалістська, конструктивістська та інструменталістська концепція етнічності тощо. Йдеться, передусім, про необхідність звільнитися від дихотомічного теоретико-методологічного підходу, характерного для советського та почасти постсоветського суспільно-наукового дискурсу. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, щоби узагальнити наукові праці та результати багаторічних польових студій з цієї проблеми. І крізь призму порівняння особливостей конструювання советської і сучасної російської ідентичності у парадигмі «свого-чужого» осмислити потенційні ризики для подальшого формування української соціокультурної ідентичності. **Висновки.** Актуальність окресленої теми є важливою як у науковому, так і в суспільному дискурсах. Російська пропаганда на окупованих територіях прагне змінити соціокультурну ідентичність, передусім, молодого покоління, нав'язуючи їм біполярне світосприйняття. А для старших поколінь – реанімує уклад життя «по-советськи». Порівняльний аналіз советської і путінської ідеологічних систем увиразнить шляхи та інструменти протистояння російській інформаційно-психологічній операції.

Ключові слова: опозиція «свій-чужий», «руській мір», советський, соціокультурна ідентичність.

Постановка проблеми. Дихотомія «свій-чужий» є основною матрицею формування ідентичності. «Інший» завжди відігравав роль необхідного посередника і маркера увиразнення себе. Незважаючи на те, що «іншування» призводить до конструювання кордонів, появи стереотипів та створення соціальної дистанції, воно обов'язкове і природне для будь-якої конфігурації ідентичності (етнічної, національної, соціальної, релігійно-конфесійної тощо).

Наприклад, культурна «інакшість», яка формувалася на перетині західної і східної цивілізацій, лише додала риси самобутності українському культурному ландшафту. Загроза починається тільки тоді, коли «свій-чужий» як когнітивно-поведінкову парадигму нав'язують з метою створити безальтернативну систему, де «інший» безпеліційно перетворюється на «чужого», а згодом – «ворога». Тому цілком логічно, що конструювання своєї національної ідентичності незалежна Україна розпочала із звільнення від советського біполярного світогляду. Цей процес ускладнили як криза європейської цивілізації та ідентичності, так і російсько-українська війна, що оголили головні недоліки системи міжнародного правопорядку і виявили низку глобальних проблем. Однією із найважливіших стала небезпека біполяризації світу, до якої безпосередньо причетна советська ідеологія і політика путінської Росії як її правонаступниці.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На сьогодні в українській та зарубіжній історіографії маємо недостатню кількість компаративістських досліджень цих двох систем, оскільки ряд процесів та явищ ще тривають, тому давати їм об'єктивну неупереджену оцінку досить складно.

Зрозуміло, що більшість праць присвячено аналізу саме советської тоталітарної системи, яка припинила своє існування. Зазвичай, в історіографії ця проблематика розглядається крізь призму методології конструювання внутрішнього чи зовнішнього «образу ворога» як невід'ємного

.....
психологічного та ідеологічного складника суспільної свідомості (Гриневич, 2014); (Яковлєв, 2016), (Каганов, 2019) тощо.

Анексія Криму, окупація Сходу України і російське повномасштабне вторгнення прискорили порівняльні студії у цьому напрямку (Магда, 2015), (Ніколаєва, 2016), (Гай-Нижник, 2017), (Кулик, 2020), (Бодак, 2022), (Якубова, 2023). Важливий теоретико-методологічний внесок зробили наукові праці зарубіжних істориків, які, зазвичай, менш залежні від советського та постсоветського академічного дискурсу. У цьому контексті варто згадати американського історика Тімоті Снайдера, фахівця з історії Східної Європи, зокрема історій України, Польщі, Росії, дослідника націоналізму, тоталітаризму та Голокосту (Снайдер, 2023). Саме у праці «Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка» автор акцентує увагу на причинах та наслідках трансформацій в Росії, Україні, Європі та США від 2011 до 2016 року, препарує природу російського фашизму, аналізує загрози глобального поширення тоталітаризму, біполяризації світу та шлях України до свободи (Снайдер, 2020).

Мета статті полягає у спробі порівняти місце та роль біполярної світоглядної парадигми «свій-чужий» у советській та сучасній російській ідеології і увиразнити наслідки цього впливу на формування української соціокультурної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. В часи суспільних трансформацій завжди загострюється ставлення до «іншого» / «чужого», відтак посилюється пошук «винного» / «ворога», а часто – штучне його конструювання. Саме у цьому контексті, із здобуттям незалежності, в український інформаційний простір програмно й систематично почали вкидатися наративи про «дві України»: «Західну» і «Східну», «проєвропейську» і «проросійську», «україномовну» і «російськомовну» тощо.

Як свідчать результати багаторічних польових студій викладацько-студентського колективу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського («Локальна ідентичність вінничан» (2017 р.); «Донбас і Поділля очима людей», «Досвід переселення та адаптації у зв'язку із наявними військовими подіями» (2015 – 2017 рр.); «Культурний ландшафт крізь призму антропології простору», «Радянська ідентичність як складова культурного ландшафту», «Комеморативні практики у культурному ландшафті Вінниччини» (2018 – 2021 рр.); «Соціокультурна ідентичність подолян» (2020 – 2021 рр.), «Настрої українців під час повномасштабного російського вторгнення» (2022 – 2023 рр.)), «розхитування» українського суспільства шляхом насадження біполярного світогляду призвели спочатку до анексії Криму та окупації Сходу України, а згодом – до повномасштабного російського вторгнення (РФ ННЛІЕСхП ВДПУ).

Саме прагнення Росії як спадкоємиці Союзу швидко повернути політичний та ідеологічний вплив на постсоветський простір поглибили поділ українського суспільства на «свого-чужого» на різних рівнях соціокультурної ідентичності (національному, етнічному, регіональному, конфесійному, мовному) і посилили ціннісний розкол ідентичностей.

Будучи виразною дихотомічною системою, марксизм-ленінізм як стрижень советської ідеології сконструював вірцевий типаж тоталітарної системи – «совєцьку людину» або «homo sovieticus» – активного будівника комунізму, без власної позиції, безпринципного і некритичного. Патерналізм держави, атеїзм, класова боротьба, домінування колективу над індивідумом тощо культивувалися в якості «правильних» морально-етичних цінностей.

Така жорстка опозиційність призвела до гомогенності і обезличення соціуму, де «свої» як монолітний колектив протистояли «іншим» як потенційним «ворогам» – необхідній складовій осмислення світу. На різних історичних етапах такими «ворогами» були «петлюрівці», «соціал-демократи», «фашисти», «бандерівці», «західний капіталізм» тощо. Культивування «ворога» як перманентної загрози посилало потребу у конструюванні культу «героїв». Звичайна людина як така у цій системі просто розчинялась. Навіть, здавалось би, такі позитивні риси як енергійність, життєрадісність, цілеспрямованість тощо були контрольованими, маніпульованими, працювали в ідеологічному ключі, створюючи подвійні стандарти та амбівалентне світосприйняття. Найстрашнішим наслідком життя в біполярній системі було не стільки перелаштування суспільної свідомості на потрібний лад, скільки перетворення людини фактично на її інфантильного заручника. Йдеться не лише про постійну насильницьку зміну системи мислення людини, а про добровільне самоналаштування на такий формат взаємовідносин влади і людини, коли зникає суперечність і спротив. За таких обставин тотальний терор стає шляхом, інструментом і формою існування.

І хоча путінська доктрина справді перейняла багато чого від советської, передусім, таку ж біполярну когнітивно-поведінкову модель, вона все ж сформувалась як своєрідний політико-ідеологічний феномен – «русскій мір».

Опозиція «свого-чужого» почала активно насаджуватися в російський та український інформаційний простір відразу після розпаду Советського Союзу. Ворожий образ української влади конструювався шляхом різкого засудження будь-яких її дій, спрямованих на

євроінтеграцію та зближення з НАТО. Парламент Російської Федерації (далі – РФ) протягом 1990-х років ухвалив ряд нормативно-правових документів, в яких фактично відкрито йшлося про зазіхання на адміністративні кордони України, а українська державність трактувалася як політична випадковість (Якубова, 2023). Гостроти темі додало поширення ідеї «руського міра», яка претендувала не лише на статус російської внутрішньої доктрини, а й ревізійного інструмента щодо повернення домінування Росії у геополітиці, та вже у статусі неоімперії.

Дещо пригальмував реалізацію проєкту «руського міра» підписаний тодішнім президентом РФ Б. Єльциним 31 травня 1997 року договір про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Росією, де йшлося про взаємоповагу сторін щодо територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів. Хоча шовіністично налаштовані російські політичні кола схилили Єльцина не підписувати жодних договорів з «бандерівщиною», тому цей договір був ратифікований лише 1 квітня 1999 р.

Якщо на першому етапі (2000 – 2008 рр.) зовнішній вектор російської політики декларувався президентом В. Путіним як рух у бік цивілізаційного просування Росії, то вже на другому (2012 – 2023 рр.) він почав відкрито й активно позиціонувати Росію як правонаступницю Советського Союзу та наголошувати на необхідності його відродження.

Проєкт «руський мір» базується на «святій місії Росії» як нерозривній єдності церкви і держави; якщо місія держави – нищити ворога без будь-яких моральних терзань, то особлива місія церкви – освятити таке «виправдане» насильство; священна тріада, на якій все тримається, – «Бог, батьківщина і національний вождь» (за І. Ільїним) (Якубова, 2023, с. 111, 115). Такі ідеологи «руського міра» як О. Дугін та С. Переслегін додають до тлумачення ролі України епітет-конструкт «загроза» – як всій Європі загалом, так особливо саме для Росії зокрема.

В основу путінського проєкту «руський мір» покладено дихотомічний принцип, який виразно демонструє опозицію Заходу. Ця стратегія передбачає повернення до сфери політично-економічного домінування Росії на постсовєтському просторі; посилення впливу Росії в країнах з домінуючим російськомовним населенням; реконструкцію існуючої геополітичної конфігурації та формування нових геополітичних союзів шляхом дестабілізації західної цивілізації; домінування у новій конфігурації в якості новітньої ідеології як антитези лібералізму та демократії (Якубова, 2023, с. 138).

Ядром «руського міра» визначено Росію, Україну, Білорусь, внутрішньою сферою – постсовєтський простір, зовнішньою – країни з чисельною російською діаспорою та православні країни.

Базові меседжі цієї доктрини Путін озвучив ще у 2005 р. на резонансній Мюнхенській промові, у якій йшлося про «розпад Союзу як найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст.». Пізніше він оприлюднює наративи про «однополярність світу» (2007 р.), «квазідержавність України», «Україну як основний індикатор агресивних російських намірів» (2008 р.), «росіян та українців як один народ» (2021 р.).

Після провалу у 2014 р. проєкту «Новоросія» як концепції розколу України в український інформаційний простір через ЗМІ та літературу почали вкидатися наступні наративи: «Росія проти...», «Крим – ісконно рускій!», «ДНР», «ЛНР», «фашистський режим» тощо, «розгойдуючи» міф «холодної війни». З метою нівелювання української державності та національної ідентичності з'явилися підміни назви «Україна» альтернативними термінами: «Малоросія», «Слобожанщина», «Донбас», «південні й західні руські землі», «народи, що живуть на теренах сучасної України», «єдиний слов'янський народ», «наші брати», «православні» тощо.

Формуючи конотації українців і України як «чужих» / «ворогів» для внутрішнього споживача, російська влада застосувала концепцію так званої «мозаїчної культури» (автор – французький соціопсихолог Абраам Моль). Вона тісно пов'язана з роботою ЗМІ, розрахована на низький інтелектуальний рівень та байдужість до політики. Суть полягає у хаотичному неструктурованому сприйнятті різнопланової інформації, що спричиняє фактично автоматичний рівень засвоєння, а отже – створення плідної платформи для відволікання, внесення сум'яття, збивання з пантелику, викликання паніки, апатії, пасивності і параної за допомогою конструювання фейків, міфів, протиріч, моделювання та створення так званої «паралельної реальності». Її тактика орієнтована на дезорганізацію, деморалізацію та маніпуляцію опонента, тобто полягає у «забрудненні» інформаційного поля з метою створення тотальної недовіри до юдзь-кого чи будь-чого.

Більшість міфів спрямовані, передусім, на підміну причини – наслідком, дискредитацію історичної правди як такої («Русь – це Росія», «Голодомор вигадали», «Україну придумав Ленін», «Велику Вітчизняну війну виграла лише Росія», «українські фашисти бомбили Донбас», «української нації немає, але українці – націоналісти» тощо).

Як бачимо, попри те, що російський інструментарій пропаганди за своїм біполярним характером загалом схожий на совєтський, підхід є дещо іншим. Російська пропаганда

.....
використовує не стільки методи інформаційної війни, скільки дезінформаційної («інформаційно-психологічна операція» – ІПСО). Якщо метою советської пропаганди було переконати чи довести свою ідеологічну правоту протиставленням комуністичної та буржуазної ідеологій, то метою російської – підірвати довіру до будь-чого та дискредитувати.

Створюючи напруги різного характеру (історичні, регіональні, соціальні, етнічні, релігійні) та надаючи їм фейкового легітимного значення саме в тих регіонах, які є важливими для інтересів, передусім, США, інформаційна війна посилює ескалацію. Дієвою тактикою є створення так званих «сірих зон» вздовж кордонів територій, на яких суверенітет інших націй обмежений, а Росія нарощує домінуючий статус.

На сьогодні вищою стадією «руського міра», на думку багатьох дослідників, став рашизм. Він синтезував політичні, етичні, культурологічні та релігійні виміри, оскільки базується на цінностях сакральності влади, суверенності, месіанстві, патерналізмі. Це історично новий феномен, синкретична сутність якого робить неможливими прямі аналогії з нацизмом чи фашизмом, як часто йдеться в публічному дискурсі. Сучасні російські реалії занадто складні для однозначного тлумачення цього терміна. На думку дослідниці советської та путінської ідеологій Л. Якубової, рашизм – це чорносотенно-білогвардійсько-чекістська тоталітарна ідеологія і практика з низкою специфічних ознак, обумовлених гібридним характером російського політичного проекту і обставинами постмодерну (Якубова, 2023, с. 24-26).

Як і советське тлумачення світу, рашистське також має всі ознаки тоталітарної системи, спрямованої на формування антимодерністського, агресивного біполярного (де «своє» – єдино правильне, а «чуже» – потенційно вороже) та етатичного (патерналізм: нічого крім, нічого поза, нічого проти держави; беззаперечне визнання єдиного лідера-вождя) світогляду.

На зразок советської, путінська ідеологія в усьому будується на протиставленні західній цивілізації. Але, на відміну від советської (де конструювалась «homo sovieticus без виразних етнічних та релігійних ознак»), рашистська навпаки насаджує таку синкретичну ідентичність як етнонація (російська політична нація на основі російського етносу з нівелюванням інших етнічностей багатонаціональної Росії). Тут варто згадати запропонований Путіним у 2016 р. проект Закону про російську націю, у якому закладено одразу три глибоко тоталітарні ідеї – етноцид, уніфікацію ціннісних установок і нав'язливий контроль державно-суспільних інститутів щодо їхнього формування (фактично позбавляючи людей права вибору). Така назва деякими правниками була потрактована як загроза для «розмиття» етнічності, тому поки обійшлися обтічною назвою «Про основи державної національної політики», хоча ідея етнонації залишилася базовою.

Основою нової російської ідентичності рашистська самодержавно-православна доктрина визначає також особливу роль православ'я. Одним із ключових завдань фонду «Русскій мір» (2007 р.) стало тісне співробітництво з Російською православною церквою (далі – РПЦ) як провідним культуртрегером російської культури. Теза про «єдність» росіян, українців та білорусів спирається саме на традиційну тріаду культури-мови-віри. А роль РПЦ та її цінності трактується як захист російського суспільства та цивілізації від «прогнилого Заходу».

Хоча за змістом «політичне православ'я» є антитезою советській атеїстичній системі, але за формою і механізмами впливу дуже схоже з комуністичною ідеологією як фактично світською релігією. За аналогією просування ідеї про світову революцію воно нав'язує наративи про «богообраність» Росії та тотальне «оправославлювання» як єдиний шлях порятунку в аморальному світі».

Конструювання соціокультурної ідентичності в парадигмі «свого-чужого» підтверджує зациклення російської доктрини на двох історичних датах – 1945 р. (закінчення Великої Вітчизняної війни) та 1991 р. (розпад Советського Союзу). Занурення у «советськість» дозволяє відволікати від сучасних економічних та політичних проблем, а маніпуляція символами воєнних перемог штовхає в ілюзію та утопію, блокуючи доступ до усвідомлення звичайної, трагічної реальності війни.

Конструювання таких наративів як «денацифікація», «демілітаризація», «десатанізація» свідчать лише про посилення «ворожого» образу «фашистської України». Вони актуалізуються перед знаковими святами, що, зазвичай, походять із советської епохи, тому є досить міцними. Ритуалізація відбувається на тлі оприявлення манії величчя «руського міра», однією із форм якої є так зване «святобесіє» (суміш фанатизму з фарисейством, нарцисизмом, садизмом та «святою верой»). Наприклад, «Гагарінобесіє» (мурал з розіп'ятим Юрієм Гагаріним), «сталінобесіє» (у день смерті Сталіна), «путінобесіє» (носіння одягу чи атрибутів з портретами Путіна).

Апофеозом «святобесія» є «Победобесіє» як втілення міфу про Велику Перемогу (9 травня), що є несумісним з пам'яттю про злочини сталінізму і жертв советських репресій. Воно передбачає щорічні грандіозні паради з гаслами «Діди воєвали» або «Можемо повторити»: урочисту ходу «Безсмертного полка»; військово-воєнні реконструкції для різних вікових категорій (перформанси, флешмоби та інсталяції із «георгіївськими стрічками», дитячими візочками-

танками, символами Z та V, логотипом «Юнармії – орла у кількох відтінках червоного з білою (або срібною) п'ятикінечною зіркою» тощо).

Як бачимо, спільним між советською і російською ідеологіями залишається агресивний мілітаристський характер патріотизму антизахідницького спрямування та утопічні ідеї про «наддержаву» і «винятковість» російської нації.

З метою боротьби проти деструктивних дій російської пропаганди 22 травня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про заборону пропаганди неонацистського тоталітарного режиму Росії, агресії РФ проти України як терористичної держави, символіки збройних сил та інших структур РФ у війні проти України». 2 травня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила проект постанови № 9101 «Про визначення існуючого в Російській Федерації політичного режиму як рашизму та засудження його ідеологічних засад і суспільних практик як тоталітарних та людиноненависницьких», визначивши політичний режим в РФ як рашизм, засудивши його ідеологічні засади і суспільні практики як тоталітарні та людиноненависницькі. А 19 жовтня 2023 р. Верховна Рада ухвалила в першому читанні урядовий законопроект щодо заборони діяльності в Україні релігійних організацій, пов'язаних із РПЦ.

Висновки. Нав'язування тоталітарної біполярної світоглядної парадигми російськими ІПСО в умовах російського повномасштабного вторгнення є особливо небезпечним для подальшого формування соціокультурної ідентичності українців відразу на декількох рівнях – національному, етнічному, релігійно-конфесійному, мовному тощо. Це пов'язано з тим, що протягом тривалого періоду українське суспільство формувалося в площині «зіткнення» культурних традицій, а дихотомія «свій» / «чужий» була присутня у ціннісному просторі соціуму.

Ідеться, передусім, як про багатокультурність із варіантами регіональної свідомості (символами, міфами, конфесійними традиціями, діалектними особливостями, звичаями та обрядами тощо), так і майже століття перебування у советській біполярній системі життєдіяльності. Але як зазначалося вище, регіональна «інакшість» як така не може мати негативної конотації для цілісності української соціокультурної ідентичності, бо головним принципом їхньої взаємодії є «єдність у різноманітті». Та коли цю «інакшість» свідомо підкреслюють та «підігрують», гіперболізуючи в опозиційних координатах «свого-чужого», то консолідація соціуму ускладнюється.

У таких умовах існує ряд відкритих і прихованих ризиків для соціокультурної ідентичності. Зокрема, небезпека віктимізації суспільної свідомості, а значить – формування почуття меншовартості, інфантильності, амбівалентності, прагнення до патерналістських ціннісних орієнтацій. Для посилення протистояння часто можуть провокативно насаджуватися ідеї пріоритету прав етносу над правами особи (як це промовисто, скажімо, виглядає на прикладі російського тоталітарного конструкту «етнонація»). Результатом може бути активізація праворадикальних націоналістичних сил, гіпертрофоване прагнення яких до утвердження пріоритетів «своїх» здатне як зміцнювати наявні, так і множити нові «кордони» та «межі» в суспільстві.

Посиливши суспільно-політичну кризу, війна прискорила збільшення конфігурацій «своїх» / «чужих» / «інші» / «вороги». Швидка зміна ціннісних установок актуалізує порубіжний стан ідентифікаційних систем. Це диктує ряд проблем, пов'язаних з адекватною діагностикою та оцінкою сучасних явищ і процесів. Проблема «кордонів» сьогодні переросла прикладні межі та набула змісту парадигми.

Аби системно відстежувати динаміку конфігурацій «свого-іншого-чужого-ворога» в українському соціокультурному просторі, потрібні як повторні польові студії, так і верифікація методолого-методичного інструментарію для якісної інтерпретації зібраного матеріалу. Актуальним залишається активніше викорінення із масової свідомості «атавізмів» советської ідентичності як плідного ґрунту для насадження російських біполярних світоглядно-поведінкових установок, що «розхитують» українське суспільство як зовні, так і зсередини.

Для належного протистояння російській пропаганді необхідні чіткі і послідовні кроки щодо захисту інформаційного простору, створення і поширення україномовного контенту у світі про події в Україні та її самобутню культуру, висвітлення повсякденного життя українців і особливості протистояння ворогу на фронті та тилу, створення передумов для формування позитивного іміджу країни шляхом провадження ефективних реформ тощо.

Отже, сьогодні українцям потрібна своя модель соціокультурної ідентичності – однозначно у контексті культурно-історичної єдності з Європою, обов'язковим врахуванням регіонального «іншого», але із територіальною цілісністю і власним тяглим національним метанаративом.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність студентам та професорсько-викладацькому колективу історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського за допомогу у зборі польових матеріалів, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

.....
Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

- Бодак, В., Галів, М., Ільницький, В., Пантюк, М.** (2022). *Російсько-українська війна (2014–2022 рр.): історичні, політичні, культурно-освітні, релігійні, економічні та правові аспекти* : Наукова монографія. Рига, Латвія: «Baltija Publishing». 1421 с. URL: <https://dspu.edu.ua/news/z-yavylasya-kolektyvna-monografiya-rosijsko-ukrayinska-vijna-2014-2022-istorychni-politychni-kulturno-osvitni-religijni-ekonomichni-ta-yurydychni-aspekty>
- Гай-Нижник, П. П.** (2017). *Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення*. К.: «МП Леся», 332 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013294>
- Гриневич, Л. В.** (2014). Механізми масового народовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. К.: НТУУ «КПІ». Вип. 38. С. 47–64.
- Каганов, Ю.О.** (2019). *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 432 с. URL: [file:///D:/Downloads/%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA/%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/Konstruiuvannia radianskoj liu dyn 19531991 ukrainska versiia.pdf](file:///D:/Downloads/%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA/%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/Konstruiuvannia%20radianskoj%20liudy%201953-1991%20ukrainska%20versija.pdf)
- Кулик, В.** (2020). *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 328 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/Kulyk-et-al-Interpretations-of-Russian-Ukrainian-conflict-in-Western-publications-IPiEND-2020.pdf>
- Магда, Є.** (2015). *Гібридна війна: вижити і перемогти*. Харків: Віват, 320 с.
- Ніколаєва, Т. М.** (2016). Історичні паралелі в російсько-радянській пропаганді та їх ідеологокультурна двовимірність. *Історико-політичні студії*. № 2. С. 110-120. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2022_2_14
- РФ ННЛІЕСхП ВДПУ** – Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з історії та етнології Східного Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Снайдер, Тімоті.** (2023). *«Російська пропаганда працює не тільки проти України – вона працює і проти світу»*. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/opinion/timoti-snaider/>
- Снайдер, Тімоті.** (2020). *Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка*. Перекл. з англ. Г. Герасим. Львів: Човен, 392 с.
- Яковлев, А.** (2016). До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі. *Нові сторінки історії Донбасу*. № 25. *Донецький національний університет імені Василя Стуса*. С. 189-197. URL: <https://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5084>
- Якубова, Л.** (2023). *Рашизм: Звір з безодні*. Інститут історії України НАН України. Київ: Академперіодика, 318 с.

Natalia V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

The Opposition "Own-Alien" as a Paradigm for the Construction of Socio-Cultural Identity: Soviet-Russian Contexts

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to illustrate the opposition "own-alien" as the basic paradigm of the formation of both Soviet and modern Russian socio-cultural identity that especially become relevant against the background of the full-scale Russian incursion to Ukraine and the strengthening of bipolar attitudes in world geopolitics. The methodology of the research is based on the combination of general scientific and interdisciplinary methodological tools. In particular, observation, questionnaires, narrative interview, statistical analysis, content analysis, cross-cultural and sociocultural analysis, the theory of generations by V. Strauss and N. Houwa, the theory of post-materialism by R. Inglehart, the primordialist, constructivist and instrumentalist concept of ethnicity, etc. It is primarily about the need to free ourselves from the dichotomous theoretical-methodological approach characteristic of the Soviet and partly post-Soviet socio-scientific discourse. The scientific novelty of the work consists in summarizing scientific works and the results of multi-year field studies on this problem. Also, through the prism of comparing the peculiarities of the construction of Soviet and modern Russian identity in the paradigm of "self-alien" to consider the potential risks for the*

further formation of Ukrainian socio-cultural identity. **Conclusions.** The relevance of the outlined topic is important in both scientific and social discourses. Russian propaganda in the occupied territories seeks to change the socio-cultural identity, above all, of the young generation, imposing a bipolar worldview on them. And for the older generations - resuscitates the "Soviet" way of life. A comparative analysis of the Soviet and Putin's ideological systems will highlight the ways and tools of resistance to the Russian information and psychological operation.

Keywords: opposition "own-alien", "Russian peace", Soviet, sociocultural identity.

References:

- Bodak, V., Haliv, M., Ilnytskyi, V., Pantiuk, M.** (2022). *Rosiisko-ukrainska viina (2014–2022 rr.): istorychni, politychni, kulturno-osvitni, relihiini, ekonomichni ta pravovi aspekty : Naukova monohrafiia. [Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural and educational, religious, economic and legal aspects: Scientific monograph]*. Ryha, Latviia: «Baltija Publishing». 1421 s. URL: <https://dspu.edu.ua/news/z-yavylasya-kolektyvna-monografiya-rosijsko-ukrayinska-vijna-2014-2022-istorychni-politychni-kulturno-osvitni-relijijni-ekonomichni-ta-yurydychni-aspekty> [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. P.** (2017). *Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynannia ta sprobny znyshchennia. [Russia vs. Ukraine (1990–2016): From a policy of blackmail and coercion to a war of absorption and attempted annihilation]*. K.: «MP Lesia», 332 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013294> [in Ukrainian].
- Hrynevych, L. V.** (2014). Mekhanizmy masovoho narodovbyvstva: konstruiuvannia «obrazu voroha» v radianskii politychnii karykaturi (druha polovyna 1929 – pochatok 1930 rr.). [Mechanisms of mass genocide: construction of the «image of the enemy» in Soviet political caricature (second half of 1929 – beginning of 1930)]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. K.: NTUU «KPI». Vyp. 38. S. 47–64. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. O.** (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia. [Construction of the «Soviet man» (1953–1991): Ukrainian version]*. Zaporizhzhia: Inter-M, 432 s. URL: file:///D:/Downloads/%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/Konstruiuvannia_radianskoi_liudyny_19531991_ukrainska_versiia.pdf [in Ukrainian].
- Kulyk, V.** (2020). *Interpretatsii rosiisko-ukrainskoho konfliktu v zachidnykh naukovykh i ekspertno-analitychnykh pratsiakh. [Interpretations of the Russian-Ukrainian conflict in Western scientific and expert-analytical works]*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 328 s. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/Kulyk-et-al-Interpretations-of-Russian-Ukrainian-conflict-in-Western-publications-IPIEND-2020.pdf> [in Ukrainian].
- Mahda, Ye.** (2015). *Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty. [Hybrid warfare: survive and win]*. Kharkiv : Vivat, 320 s. [in Ukrainian].
- Nikolaieva, T. M.** (2016). Istorychni paraleli v rosiisko-radianskii propahandi ta yikh ideolohokulturna dvovymirnist. [Historical parallels in Russian-Soviet propaganda and their ideological and cultural two-dimensionality]. *Istoryko-politychni studii*. № 2. S. 110-120. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2022_2_14 [in Ukrainian].
- RF NNLESKhP VDP**U – Rukopysnyi fond navchalno-naukovoï laboratorii z istorii ta etnolohii Shkhidnoho Podillia Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. [Manuscript fund of the educational and scientific laboratory on history and ethnology of Eastern Podillia of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi]. [in Ukrainian].
- Snaider, Timoti.** (2023). «Rosiiska propahanda pratsiuie ne tilky proty Ukrainy – vona pratsiuie i proty svitu». [«Russian propaganda works not only against Ukraine – it also works against the world»]. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/opinion/timoti-snaider/> [in Ukrainian].
- Snaider, Timoti.** (2020). *Shliakh do nesvobody: Rosiia, Yevropa, Ameryka. [The road to unfreedom: Russia, Europe, America]*. Perekl. z anhl. H. Herasym. Lviv: Choven, 392 s. [in Ukrainian].
- Yakovliev, A.** (2016). Do pytannia obrazu voroha SRSR u suchasni naukovii literaturi. [On the issue of the image of the enemy of the USSR in modern scientific literature]. *Novi storinky istorii Donbasu*. № 25. *Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa*. S. 189-197. URL: <https://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5084> [in Ukrainian].
- Yakubova, L.** (2023). *Rashyzm: Zvir z bezodni. [Racism: The Beast from the Abyss]*. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka, 318 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.11.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.12.2023 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(438):929Дуда:355.48((470+571):477)“2022/...”

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-78-85>

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: neprytskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Станіслав Кавецький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

аспірант (Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9761-9244>

e-mail: stas.kavetskyi@icloud.com

Facebook-сторінка Анджея Дуди та імідж Польщі у період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну

Анотація. Мета статті – дослідити образ Президента та національного бренду Республіки Польща під час повномасштабного вторгнення російських військ в Україну через призму інформаційного контенту сторінки Анджея Дуди в мережі Facebook. **Методологія дослідження** полягала у проведенні контент-аналізу офіційної сторінки Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook щодо вміщення інформації, яка стосується російсько-української війни та кореляції з образом Анджея Дуди і загальним іміджем Польщі на міжнародній арені до та під час повномасштабної російсько-української війни. **Наукова новизна** полягає у проведенні аналізу повідомлень на офіційній сторінці Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook щодо вміщення в них інформації, яка стосується України та західних партнерів по антиросійській коаліції й кореляції з образом Анджея Дуди і загальним іміджем Польщі на міжнародній арені до повномасштабного вторгнення російських військ в Україну і після нього. Досліджено як команда Президента Республіки Польщі Анджея Дуди інтенсивно використовувала соціальну мережу Facebook для досягнення поставлених політичних та електоральних цілей, орієнтуючись як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію. **Висновки.** Контент-аналіз офіційної сторінки Президента Республіки Польщі Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook показав, що у період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну команда очільника польської держави продовжувала активне використання ресурсу як важливого каналу внутрішньополітичної комунікації та формування взаємин із зовнішніми партнерами. Простежується зсув пріоритетності від згуртування внутрішнього правого традиціоналістського католицького електорату в бік формування міжнародної антиросійської коаліції. Якщо оцінювати короткотермінові наслідки зміщення акцентів на міжнародну консолідацію, то вони негативні для «Права і Справедливості», адже партія Анджея Дуди програла парламентські вибори восени 2023 року. Проте, мислячи категоріями польських державницьких інтересів, захисту демократії, європейської безпеки і стійкості західної цивілізації, Анжей Дуда досягнув позитивних результатів у міжнародній діяльності.

Ключові слова: Польща, репутація, образ, імідж, Анжей Дуда, Європейський Союз, Facebook-сторінка.

Постановка проблеми. Використання цифрових технологій отримало значне поширення у діяльності політичних партій, громадських діячів та державних інституцій на початку 21 століття. Соціальні мережі активно використовувалися для формування образу окремих діячів, громадських об'єднань, політичних партій та іміджу країн і народів на міжнародній арені. Команда Президента (з 2015 року) Республіки Польщі Анджея Дуди інтенсивно використовувала соціальну мережу Facebook для досягнення поставлених політичних та електоральних цілей, орієнтуючись як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію, поєднуючи завдання мобілізації електорату та ведення міжнародної діяльності. Інформаційні повідомлення на сторінці Президента відгравали невід'ємну роль у просуванні елементів іміджу країни. Проте, не було проведено контент аналізу офіційної сторінки Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook щодо вміщення інформації, яка стосується російсько-української війни та кореляції з образом Анджея Дуди і загальним іміджем Польщі на міжнародній арені.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Президент – очільник польської держави і його імідж є органічною складовою загального образу Польщі в світі. Вивчення іміджу Президента

Анджея Дуди знайшло своє відображення в публіцистиці (Zuchowicz, 2023) та наукових працях (Leśniczak, 2023; Kołodziej, 2017; Wrześniewska, 2016). Анджей Дуда мав консервативний імідж, пов'язаний з традиційними цінностями, охороною інституту гетеросексуальної сім'ї, католицизмом тощо.

У період виборчих кампаній та перебування чинного польського Президента при владі дослідники відзначали надзвичайну активність команди Анджея Дуди в цифровому інформаційному просторі, зокрема, у мережі Facebook (Olczyk, 2015; Mejer, 2016). А в ряді випадків, навіть звинувачували Президента, що він був обраний завдяки використанню механізмів роботи соціальної платформи (Kazimierzczuk, Kowalczyk, 2018). Ці звинувачення не отримали ні підтвердження, ні заперечення, але можна впевнено сказати, що Анджей Дуда та його офіс ефективно використовували можливості цифрових технологій для комунікації з аудиторією. Тема російсько-української війни після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну стала одним із провідних напрямків публічної риторики Анджея Дуди, у тому числі в цифровому просторі (Andrzej Duda, 2023), і це знайшло своє відображення в фахових оцінках його діяльності (Specjalista, 2023).

Мета статті. Метою статті є дослідити образ Президента та національного бренду Республіки Польща під час повномасштабного вторгнення російських військ в Україну через призму інформаційного контенту сторінки Анджея Дуди в мережі Facebook.

Виклад основного матеріалу. Образ Президента Республіки Польщі був однією із важливих складових загального образу країни на міжнародній арені. Серед президентів європейських країн, профілі яких ведуться в мережі Facebook, Анджей Дуда в рік свого обрання на посаду займав четверте місце за кількістю підписників (за даними агентства «Burson-Marsteller») (Mejer, 2016). В дослідженні «World Leaders on Facebook» («Світові лідери на Facebook») проаналізовано сторінки 512 європейських політиків, що займають найбільш високі посади. Сторінка Президента Анджея Дуди мала в 2015 році 464 тисячі підписників. На сторінці протягом року було розміщено 694 повідомлення, які зібрали два мільйони вподобайок та 197 тисяч коментарів і були поширені 262 тисячі раз. За кількістю підписників сторінку Анджея Дуди на той час випередили в Європі лише ресурси Президента Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана (8 млн.), Президента Румунії Клауса Йоганніса (1,8 млн.) і Президента Франції Франсуа Олланда (772 тис.) (Mejer, 2016).

Станом на дату написання статті (листопад 2023 року) сторінка Анджея Дуди мала 820 тисяч підписників, Реджепа Тайіпа Ердогана – 10 млн., Клауса Йоганніса – 1,8 млн., Франсуа Олланд зупинився на 920 тисячах підписників, а чинний Президент Франції Емманюель Макрон має 4,7 млн. підписників. В українського Президента Володимира Зеленського на сторінці зафіксовано цифру в 3,2 млн. підписників. Цифри прихильників на сторінці Анджея Дуди менші, ніж у наведених вище європейських лідерів, але це один із найбільших показників у Європі і він достатньо високий, щоб масштабно використовувати соціальну мережу в політичній комунікації з населенням.

В 2018 році було опубліковано серію розслідувань діяльності британської компанії «Cambridge Analytica», яку звинувачували у використанні технологій глибинного аналізу даних (у тому числі отриманих з персональної інформації користувачів соціальної мережі Facebook) для розробки стратегічних комунікацій під час реалізації виборчих кампаній онлайн в мережі Internet. Автором алгоритму обробки персональних даних був науковець польського походження, співробітник Кембриджського університету і Стенфордської вищої школи бізнесу Міхал Косинський. Одним із фігурантів з понад 40 виборчих кампаній, у які втручалась «Cambridge Analytica», був кандидат на пост Президента Республіки Польщі Анджей Дуда (Kazimierzczuk, Kowalczyk, 2018).

Британська газета «The Guardian» писала, що в розділі «Історії успіху», описуючи вибори в Польщі 2015 року, Facebook хвалився, що «був невід'ємною частиною виборчої кампанії Анджея Дуди. Дякуючи інструментам Facebook, команда Анджея Дуди перетворила його сторінку в головний канал комунікації з виборцями». Але «як мова так і твердження, що містяться в описі, шалено схожі на ті, що використовувалися «Cambridge Analytica», – продовжує далі газета (Kazimierzczuk, Kowalczyk, 2018).

Президент Анджей Дуда прокоментував публікацію «The Guardian» на прес-конференції в Ковальові Поморським 20 березня 2018 року: «Ніколи раніше не чув про таку фірму». Президент зазначив, що також нічого не знає про те, щоб його штаб під час виборчої кампанії 2015 року співпрацював з якою-небудь іноземною компанією. «Ми використовували Facebook лише в якості соціального медіа», – сказав Анджей Дуда, охарактеризувавши дану новину як фейкову (Prezydent, 2018).

Ні до цього звинувачення, ні після, використання інструментів Facebook з метою політичної реклами в Республіці Польщі повністю врегульовано не було. За результатами виборчих кампаній на парламентських перегонах 2023 року одна з провідних польських газет

«Rzeczpospolita» констатує факт, що «Кандидати платять за рекламу в Інтернеті, оминаючи виборчі комітети. Це робиться нелегально, однак шанси це припинити – нікчемні» (Ferfecki, 2023).

Довести нелегальне використання персональних даних виборців і механізмів Facebook для досягнення політичних цілей на даний час не можливо. Але навіть погодившись із твердженням Анджея Дуди про використання соціальної мережі в якості соціального медіа, очевидним є вплив, який здійснювала інформація розміщена на його офіційній сторінці на громадську та експертну думку в Польщі і за кордоном.

Персональний образ Анджея Дуди, що створювався у традиційних ЗМІ та в соціальних медіа і міжнародний імідж Республіки Польщі дуже чітко корелювалися між собою. З 2015 року, після приходу до влади Анджея Дуди і перемоги на парламентських виборах політичної партії «Право і Справедливість» (PiS), відзначається різка зміна позиції польського Президента, уряду та парламенту, що йшла всупереч із політикою західноєвропейських держав, та, зрозуміло, викликала їх роздратування і перекреслювала попередні зусилля спрямовані на формування образу Польщі як сучасної відкритої демократичної країни, що стрімко розвиває економіку. Із приходом до влади партії PiS, Польщі закидали згортання демократії, відхід від політики толерантності та повернення до «консервативного, католицького світогляду» (Неприцький, 2017). Формуючи образ Анджея Дуди, команда постійно акцентувала його родинність, патріотизм (який подекуди викликав звинувачення в націоналізмі), католицизм (що, на думку опонентів, межував з фанатизмом) та прихильність до консервативних цінностей. Але при цьому, Анджей Дуда позиціонувався як сучасний політик, представник інтересів всіх поляків, відкрита до безпосереднього спілкування людина (наживо і онлайн) (Leśniczak, 2023; Kołodziej, 2017; Wrześniewska, 2016; Modrzejewska, 2016). Поява його сторінки в мережі Facebook в 2010 році, коли соціальний сервіс тільки виходив на польський медіаринок, ще раз підтверджувала тезу про сучасність і відкритість до нових технологій. Зрештою, за роки президенства Анджея Дуди Польща (як і її Президент) мала імідж сильної, але складної для співпраці в рамках ЄС країни, яка конфліктувала з домінуючими ліберальними цінностями Заходу. («М'який світський Захід не для Польщі», – писала TVP24 на основі публікації в Financial Times (Jak, 2016)).

Із початком повномасштабного вторгнення російських військ в Україну Польща, через географічне розташування та політичні цілі й пріоритети, стала однією із ключових держав формування західної антиросійської коаліції. Це потягнуло за собою зміни у політиці Анджея Дуди і відобразилося на його Facebook-сторінці. Вже на початку квітня 2022 року журнал «Newsweek» писав: «Анджей Дуда вирішив використати війну в Україні, щоб змінити імідж. Хоче залишитись в пам'яті як виважений політик і прихильник євроатлантичних відносин» (Grochal, 2022). В лютому 2023 року польське видання wPityse, цитуючи фахівця з формування іміджу Мирослава Очкаса пише: «Анджей Дуда зміцнів як Президент. У період війни в Україні він став виглядати сильнішим» (Specjalista, 2023). Важко одразу підтвердити або спростувати такі думки про зміни іміджу польського Президента.

У рамках означеного дослідження ми проаналізували контент офіційної сторінки Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook за період з початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року до 10 листопада 2023 року (дати написання статті).

Таблиця 1

Кількість повідомлень на сторінці Анджея Дуди (Andrzej Duda, 2023)

Кількість повідомлень з 24 лютого 2022 року до 10 листопада 2023 року		Кількість повідомлень зі згадками про ЄС, НАТО, партнерів із Західного світу				Кількість повідомлень зі згадками про Україну			
Кількість	%	Кількість		%		Кількість		%	
586	100%	47		8		39		6,7	
		Позитивних (підтримка, дружба, єдність тощо)		Негативних (критика, звинувачення, негативний контекст тощо)		Позитивних (підтримка, дружба, єдність тощо)		Негативних (критика, звинувачення тощо)	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
		45	95.7	3	6.3	39	100	0	0

Таким чином, загальна кількість повідомлень за вказаний період становила 586. Із них – 47 повідомлень стосувалися відносин із західними партнерами – Північноатлантичним альянсом, Європейським Союзом, Сполученими Штатами Америки, окремими країнами Європи.

Це становило 8% від всіх повідомлень, що були розміщені на офіційній сторінці. Кількість повідомлень, присвячених українській тематиці, була дещо меншою, але не набагато. Загальна кількість становила 39, що у відсотках дорівнювало 6,7%. Тобто, різниця між кількістю повідомлень, присвячених західним союзникам і Україні становила 1,3%, що вказує на важливу роль, яку відігравала Україна в діяльності, а також у формуванні іміджу польського Президента.

Із 47 повідомлень, в яких згадуються західні партнери, 45 – мали позитивну конотацію, що становило 95,6% від загальної кількості повідомлень про НАТО, ЄС, США та країни Європи. І лише у трьох випадках, що становило 6,3%, була негативна конотація: в одному повідомленні в негативній конотації згадувалася ООН, в якій Росія успадкувала місце Радянського Союзу; в другому – містилася поблажлива критика західних партнерів за уповільнене прийняття рішень; в третьому – йшлося про напад нацистської Німеччини на Польщу в 1939 році. Останній випадок можна було проігнорувати, оскільки згадка була про «нацистську Німеччину», а не ФРН, проте ми внесли цей пост у таблицю, з тієї причини, що, по-перше, було вжито назву Німеччина (з наві'язуванням до національності), а не Німецька імперія, Третій Рейх чи Великонімецький рейх (за акцентом на політичний режим зазначеного історичного періоду). По-друге, в повідомленні, присвяченому 80-й річниці Волинської трагедії, йдеться про віддання шани вбитим полякам, але замовчується національна приналежність тих фігурантів подій, хто спричинив їх смерть – українців (що раніше акцентувалося у політичній риториці ПіС). Україна, загалом, фігурувала у 39 повідомленнях, і у всіх без виключення із позитивною конотацією.

Починаючи із першого дня повномасштабного вторгнення російських військ в Україну на сторінці Анджея Дуди розмістили обкладинку, на якій містився двоколірний жовто-синій напис «Солідарні з Україною» і традиційний логотип «RP Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej». Обкладинка залишалася незмінною до 7 листопада 2023 року. Фактично, понад півтора роки тема підтримки українського народу у боротьбі з російською агресією залишалася ключовою, і нагадування про єдність з Україною незмінно першим потрапляло на очі всім відвідувачам офіційної сторінки очільника польської держави.

Показовою зміною патріотичної риторики Анджея Дуди, як вже згадували вище, стало висвітлення відзначення 80-ї річниці Волинської трагедії (в українській історичній термінології) / Волинської різни (у польській національній традиції). З 2016 року парламентом Польщі було офіційно запроваджено свято «Національний день пам'яті жертв вбивства громадян II Польської Республіки, вчиненого українськими націоналістами» (Uchwała Senatu, 2016), яке відзначається щорічно 11 липня. Це давало додатковий поштовх для правих сил в черговий раз загострити увагу на історичних польсько-українських конфліктах, підтримати націоналістичні настрої у польському суспільстві та консолідувати патріотично налаштований електорат під егідою пам'яті про боротьбу з українським націоналізмом.

9 липня 2023 року, напередодні відзначення ювілейної 80-ї річниці, на офіційній сторінці Президента Анджея Дуди було розміщено два повідомлення. Одне містило відео і текст польською мовою: «В Луцьку на Волині, у річницю Кривавої Неділі, разом з Президентом Володимиром Зеленським вшанували пам'ять вбитих поляків». А друге повідомлення було написане англійською і адресувалося явно не польським громадянам, а міжнародному співтовариству: «Сьогодні в Луцьку (Україна) зустрілися з Президентом Володимиром Зеленським, щоб засвідчити нашу дружбу перед обличчям непростой історії, а також провести заключні консультації перед самітом НАТО у Вільнюсі, котрий розпочнеться через два дні. Ефективна підтримка України в прагненні набуті членство в Альянсі дуже важлива для Польщі [ємоджі польський і український прапор, а між ними дві руки потискають одна одну] #РазомСильніші».

Така позиція Президента не була однозначно сприйнята польським суспільством. Особливо складною для розуміння вона була для традиційного правого електорату «Права і Справедливості» та Анджея Дуди. Польські засоби масової інформації закидали Дуді недостатню активність у вшануванні жертв і навіть писали, що це «дипломатична поразка» Президента (Jurasz, 2023). Але польський Президент, певне, мав іншу думку на цю тему. Він був настільки переконаний, що робить правильно, не акцентуючи увагу на україно-польському кровопролитті, що навіть різко розкритикував католицького священника, який активно виступав з ультраправої позиції у справі подій на Волині, заявивши в радіоефірі: «Я б попри все хотів, щоб ксьондз Ісакович-Залеські не займався політикою, а лише тим, чим повинен займатися ксьондз» (Sikora, 2023). Знаючи позиціонування Анджея Дуди як католика і, розуміючи значення медійної підтримки католицької церкви, (у католицьких засобах масової інформації у період виборчої кампанії будь-який інший кандидат навіть не мав жодних шансів потрапити на шпальти видань, щоб виборець отримав про нього хоч яку-небудь інформацію (Wrześniewska, 2016, с.62), ми бачимо наскільки йому важлива роль консолідатора західного світу й України в протистоянні з Росією, якщо він був готовий так змінити імідж, який приніс йому перемогу протягом двох виборчих президентських кампаній.

Насамкінець, варто приділити увагу ще двом показовим зверненням Президента та їх висвітленню на офіційній сторінці Анджея Дуди. Перше звернення – 23 лютого 2023 року (до річниці російського вторгнення до України), а друге – 6 червня 2023 року (до 20-ї річниці польського референдуму щодо вступу до ЄС). У першому зверненні підкреслюється польсько-українська єдність, а в другому співпраця Польщі із західними партнерами в рамках ЄС і НАТО.

Відеозапис першого звернення Президента розміщено на офіційній сторінці Анджея Дуди, він супроводжувався текстом: «Коли світ сподівався, що Київ впаде за три дні, а вся Україна за тиждень, ми в Польщі знали, що так не буде. Бо те, що нас єднає, поляків і українців – це велика любов до свободи. Настільки велика, що можна віддати за неї життя.» Ідея польсько-української єдності у боротьбі з російським імперіалізмом проходить лейтмотивом максимально у всіх інформаційних повідомленнях, що стосуються польської зовнішньої політики і впливала на формування внутрішньої політики. І якщо тут логіка цілком зрозуміла, то з приводу другого звернення очікування поляків були іншими. Наприкінці весни і на початку літа 2023 року у внутрішній політиці Польщі активно обговорювали створення Комісії з розслідування російського впливу на внутрішню політику Польщі протягом 2007-2022 років. Опозиція стверджувала, що цей закон спрямований проти їх лідера Дональда Туска, який займав посаду прем'єр-міністра Польщі в 2007-2014 роках, і назвала його «Lex Tusk». Громадськість чекала, що в анонсованому виступі Президента буде йтися про обґрунтування діяльності Комісії, а натомість отримала звернення про майбутнє (через півтора року) президентство Польщі в Європейському Союзі. Текст на офіційній Facebook-сторінці, що був винесений у супровід відеозапису звернення, містив інформацію, про три цілі майбутнього польського президентства: «поглиблення трансатлантичної співпраці; подальше розширення ЄС на Україну, Молдову і Західні Балкани, а в майбутньому також інші країни, що бажають вступити; зміцнення енергетичної безпеки Європи». Таке звернення польські ЗМІ назвали «дивним» і «зненацьким» та визначили як «спробу порятунку іміджу Президента» (Zuchowicz, 2023) з допомогою активної зовнішньополітичної діяльності, щоб компенсувати провали у внутрішній політиці.

Висновки. Контент-аналіз офіційної сторінки Президента Республіки Польщі Анджея Дуди в соціальній мережі Facebook показав, що в період повномасштабного вторгнення російських військ в Україну команда очільника польської держави продовжувала активне використання ресурсу як важливого каналу внутрішньополітичної комунікації та формування взаємин із зовнішніми партнерами. Простежується зсув пріоритетності від згуртування внутрішнього правого традиціоналістського католицького електорату в бік формування міжнародної антиросійської коаліції. Якщо оцінювати короткотермінові наслідки зміщення акцентів на міжнародну консолідацію, то вони негативні для «Права і Справедливості», адже партія Анджея Дуди програла парламентські вибори восени 2023 року. Проте, мислячи категоріями польських державницьких інтересів, захисту демократії, європейської безпеки і стійкості західної цивілізації, Анджей Дуда досягнув позитивних результатів у міжнародній діяльності.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Andrzej Duda.** (2023) *Facebook*. Режим доступу: <https://www.facebook.com/andrzejduda>
- Duda, A.** (2023) *Orędzie Prezydenta RP Andrzeja Dudy w rocznicę rosyjskiej agresji na Ukrainę. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej.* 27 lutego. Режим доступу: <https://www.gov.pl/web/meksyk/orędzie-prezydenta-rp-andrzeja-dudy-w-rocznicę-rosyjskiej-agresji-na-ukrainę>
- Grochal, R.** (2022) *PiS potrzebuje prezydenta bardziej niż prezydent PiS? „Prezes wie, że dziś to na Dudę pada słońce”.* *Newsweek.* 03 kwietnia. Режим доступу: <https://www.newsweek.pl/swiat/polityka/andrzej-duda-zmienia-wizerunek-czy-prezydentowi-wystarczy-chęci-i-charakteru/ep5yrrd>
- Jak gaśnie gwiazda, czyli "nieszczęśliwe konsekwencje" decyzji PiS. #PisząPolsce** (2016) *TVN24.* 19 lipca. Режим доступу: <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/piszaopolsce-pis-niszczy-wizerunek-polski,662018.html>
- Jurasz, W.** (2023) *Rzeź wołyńska. Klęska dyplomatyczna i moralna Andrzeja Dudy.* *Onet Wiadomości.* 9 lipca. Режим доступу: <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/rzez-wozynska-klęska-dyplomatyczna-i-moralna-andrzeja-dudy/dztlx3>
- Kazimierczuk, A., Kowalczyk, M.** (2018) *"The Guardian": Duda wygrał dzięki narzędziom Facebooka?* *Rzeczpospolita.* 20 marca. Режим доступу: <https://www.rp.pl/polityka/art2055651-the-guardian-duda-wygrał-dzięki-narzędziom-facebook>
- Kołodziej, Sz.** (2017) *Wizerunek polityczny Andrzeja Dudy. Polskie wybory 2014–2015. Kontekst krajowy i międzynarodowy - przebieg rywalizacji - konsekwencje polityczne. T. 1.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 103-121.

- Leśniczak, R.** (2023) *Wizerunek prezydenta Andrzeja Dudy na łamach „Tygodnika Powszechnego” (2015–2020)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 304 s.
- Mejer, J.** (2016) Prezydent Andrzej Duda na Facebooku ustępuje niewielu prezydentom. *Press*. 19 stycznia. Режим доступу: <https://www.press.pl/tresc/42496,prezydent-andrzej-duda-na-facebooku-ustepuje-niewielu-prezydentom>
- Modrzejewska, E.** (2016) Ile twarzy Andrzeja Dudy? O retoryce wizerunku medialnego z okładek tygodników. *Retoryka wizerunku medialnego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Retoryczne. 107–153.
- Olczyk, T.** (2015) Facebook w kampanii prezydenckiej 2015 roku – analiza zawartości profili Andrzeja Dudy i Bronisława Komorowskiego. *e-politikon*. № 16. 57–85.
- Prezydent pytany o Cambridge Analytica: nie słyszałem nigdy wcześniej o tej firmie.** (2018) *Polska Agencja Prasowa*. 20 marca. Режим доступу: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1337299%2Cprezydent-pytany-o-cambridge-analytica-nie-slyszalem-nigdy-wczesniej-o-tej-firmie.html>
- Sikora, K.** (2023) Kamil Sikora: Dlaczego prezydent Andrzej Duda nic nie zrobił w sprawie Wołynia. *Rzeczpospolita*. 10 lipca. Режим доступу: <https://www.rp.pl/publicystyka/art38718451-kamil-sikora-dlaczego-prezydent-andrzej-duda-nic-nie-zrobil-w-sprawie-wolynia>
- Specjalista ds. wizerunku w "Fakcie": Andrzej Duda okrzepł jako prezydent. Od czasu wojny na Ukrainie wygląda na silniejszego.** (2023) *wPolityce.pl* 8 lutego. Режим доступу: <https://wpolityce.pl/polityka/633334-specjalista-ds-wizerunku-duda-wyglada-na-silniejszego>
- Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1945.** (2016) *Monitor Polski*. Poz. 638. 11 lipca. 1.
- Wrześniewska, M.** (2016) Wizerunek prezydenta Andrzeja Dudy na łamach Tygodnika Katolickiego „Niedziela” w roku 2015. *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*. Białystok: Wydawnictwo HUMANICA Instytut Studiów Kobiety. 51–62.
- Zuchowicz, K.** (2023) "Ktoś rozumie, o co mu chodzi?". Czyli jak Andrzej Duda próbuje ratować wizerunek. *na:Temat*. 09 czerwca. Режим доступу: <https://natemat.pl/491891,prezydent-duda-ratuje-swoj-wizerunek-fala-krytyki-po-oredziu-o-co-chodzi>
- Неприцький, О.А.** (2017) Міжнародний імідж Польщі після приходу до влади партії Право і Справедливість у 2015 році. *Вісник інституту історії, етнології і права*. Випуск 15. 99–101.

Oleksandr A. Nepriyskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Stanislav V. Kavetskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD Student (Ukraine)

Facebook page of Andrzej Duda and Image of Poland during Full-Scale Invasion of the Russian Troops into Ukraine

Abstract. The aim of the article is to study the image of the President and the national brand of the Republic of Poland during the full-scale invasion of Russian troops into Ukraine through the prism of the informational content of Andrzej Duda's page on Facebook. **Methodology of the research** lies in conducting content-analysis of Andrzej Duda's Facebook page concerning the information related to the Russian-Ukrainian war and correlating it with the image of Andrzej Duda as well as with the overall image of Poland on the international arena before and during the full-scale Russian-Ukrainian war. **The scientific novelty** lies in conducting the analysis of posts on Andrzej Duda's official Facebook page to study whether they contain information on Ukraine and Western partners of the anti-Russian coalition as well as correlating them with the image of Andrzej Duda and the overall image of Poland on the international arena before and after the full-scale invasion of the Russian troops into Ukraine. The article studies as the team of President of Poland Andrzej Duda extensively used Facebook social network to achieve the set political and electoral goals, focusing both on the internal and external audience. **Conclusions.** Content analysis of President of Poland Andrzej Duda's Facebook page has shown that during full-scale invasion of the Russian troops into Ukraine the Presidents' team continued to actively exploit this resource as an important channel for internal political communication as well as for establishing relations with foreign partners. The study observes a priority shift from cohesion of internal traditionalist catholic electorate to shaping an international anti-

Russian coalition. Looking at short-term consequences of this priority shift, it may be considered negative for "Law and Justice" as Andrej Duda's party has lost at the Parliamentary elections in autumn 2023. However, when analyzing the situation from the perspective of Polish state interests, protection of democracy, European security and sustainability of Western civilization, Andrzej Duda achieved positive results in his international activities.

Keywords: Poland, reputation, image, the European Union, Andrzej Duda, Facebook-page

References:

- Andrzej Duda.** (2023) Facebook. Режим доступу: <https://www.facebook.com/andrzejduda>
- Duda, A.** (2023) Orędzie Prezydenta RP Andrzeja Dudy w rocznicę rosyjskiej agresji na Ukrainę. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. 27 lutego. Режим доступу: <https://www.gov.pl/web/meksyk/oredzie-prezydenta-rp-andrzeja-dudy-w-rocznice-rosyjskiej-agresji-na-ukraine> [In Polish]
- Grochal, R.** (2022) PiS potrzebuje prezydenta bardziej niż prezydent PiS? „Prezes wie, że dziś to na Dudę pada słońce”. *Newsweek*. 03 kwietnia. Режим доступу: <https://www.newsweek.pl/swiat/polityka/andrzej-duda-zmienia-wizerunek-czy-prezydentowi-wystarczy-checi-i-charakteru/ep5yrdd> [In Polish]
- Jak gaśnie gwiazda, czyli "nieszcześnie konsekwencje" decyzji PiS. #PiszaPolsce** (2016) TVN24. 19 lipca. Режим доступу: <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiate,2/piszaopolsce-pis-niszczy-wizerunek-polski,662018.html> [In Polish]
- Jurasz, W.** (2023) Rzeź wołyńska. Klęska dyplomatyczna i moralna Andrzeja Dudy. *Onet Wiadomości*. 9 lipca. Режим доступу: <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/rzez-woylenska-kleska-dyplomatyczna-i-moralna-andrzeja-dudy/dtztlx3> [In Polish]
- Kazimierczuk, A., Kowalczyk, M.** (2018) "The Guardian": Duda wygrał dzięki narzędziom Facebooka? *Rzeczpospolita*. 20 marca. Режим доступу: <https://www.rp.pl/polityka/art2055651-the-guardian-duda-wygral-dzieki-narzedziom-facebook> [In Polish]
- Kołodziej, Sz.** (2017) Wizerunek polityczny Andrzeja Dudy. *Polskie wybory 2014–2015. Kontekst krajowy i międzynarodowy - przebieg rywalizacji - konsekwencje polityczne. T. 1*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 103–121. [In Polish]
- Leśniczak, R.** (2023) Wizerunek prezydenta Andrzeja Dudy na łamach „Tygodnika Powszechnego” (2015–2020). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW, 304 s. [In Polish]
- Mejer, J.** (2016) Prezydent Andrzej Duda na Facebooku ustępuje niewielu prezydentom. *Press*. 19 stycznia. Режим доступу: <https://www.press.pl/tresc/42496,prezydent-andrzeja-duda-na-facebooku-ustepuje-niewielu-prezydentom> [In Polish]
- Modrzejewska, E.** (2016) Ile twarzy Andrzeja Dudy? O retoryce wizerunku medialnego z okładek tygodników. *Retoryka wizerunku medialnego*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Retoryczne. 107–153. [In Polish]
- Nepriytskyi, O.A.** (2017) Mizhnarodnyi imidzh Polshchi pislia prykhodu do wladly partii Pravo i Spravedlyvist u 2015 rotsi. [International image of Poland after the party Law and Justice came to power in 2015.] *Visnyk instytutu istorii, etnologii i prava. Vypusk 15. [Bulletin of the Institute of History, Ethnology and Law. №15]* 99–101. [In Ukrainian]
- Olczyk, T.** (2015) Facebook w kampanii prezydenckiej 2015 roku – analiza zawartości profili Andrzeja Dudy i Bronisława Komorowskiego. *e-politikon*. № 16. 57–85. [In Polish]
- Prezydent pytany o Cambridge Analytica: nie słyszałem nigdy wcześniej o tej firmie.** (2018) *Polska Agencja Prasowa*. 20 marca. Режим доступу: <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1337299%2Cprezydent-pytany-o-cambridge-analytica-nie-slyszalem-nigdy-wczesniej-o-tej-firmie.html> [In Polish]
- Sikora, K.** (2023) Kamil Sikora: Dlaczego prezydent Andrzej Duda nic nie zrobił w sprawie Wołynia. *Rzeczpospolita*. 10 lipca. Режим доступу: <https://www.rp.pl/publicystyka/art38718451-kamil-sikora-dlaczego-prezydent-andrzej-duda-nic-nie-zrobil-w-sprawie-woylnia> [In Polish]
- Specjalista ds. wizerunku w "Fakcie": Andrzej Duda okrzepł jako prezydent. Od czasu wojny na Ukrainie wygląda na silniejszego.** (2023) *wPolityce.pl* 8 lutego. Режим доступу: <https://wpolityce.pl/polityka/633334-specjalista-ds-wizerunku-duda-wyglada-na-silniejszego> [In Polish]
- Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945.** (2016) *Monitor Polski*. Poz. 638. 11 lipca. 1. [In Polish]
- Wrześniewska, M.** (2016) Wizerunek prezydenta Andrzeja Dudy na łamach Tygodnika Katolickiego „Niedziela” w roku 2015. *Polityka i politycy w prasie XX i XXI wieku*. Białystok: Wydawnictwo HUMANICA Instytut Studiów Kobiety. 51–62. [In Polish]

Zuchowicz, K. (2023) "Ktoś rozumie, o co mu chodzi?". Czyli jak Andrzej Duda próbuje ratować wizerunek. *na:Temat*. 09 czerwca. Режим доступу: <https://natemat.pl/491891,prezydent-duda-ratuje-swoj-wizerunek-fala-krytyki-po-oredziu-o-co-chodzi> [In Polish]

Статтю надіслано до редколегії 07.11.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.12.2023 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.2(477):070.48(477.83)"1918/1919"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-86-93>

Микола Галів

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
e-mail: halivm@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7068-3124>
ResearcherID: F-3855-2018
Scopus-Author ID: 57212151942

Тарас Батюк

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: tbatyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>
ResearcherID: C-1506-2019

Дмитро Шукітка

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
здобувач кафедри історії України та правознавства (Україна)
e-mail: dshykitka@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2418-4591>

Діяльність українських громадських організацій Дрогобищини в умовах відродження української державності (1918–1919): за матеріалами газети «Дрогобицький Листок»

Анотація. Мета – на основі аналізу матеріалів газети «Дрогобицький Листок» розкрити діяльність громадських організацій Дрогобищини у листопаді 1919 – травні 1919 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на фронтально-евристичний метод опрацювання пресових видань і методи внутрішньої критики історичних джерел. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше розкрито громадське життя українського населення Дрогобицького повіту Західно-Української Народної Республіки. **Висновки.** Газета «Дрогобицький Листок» містить багату, подекуди унікальну інформацію про події на Дрогобищині в роки будівництва української державності. Саме з неї дізнаємося про діяльність громадських організацій: «Просвіта», «Сільський Господар», «Жіноча Громада», «Товариство опіки над українським жовніром», «Загально-Заводовий Робітничий Союз» та ін. Ці українські організації підтримували державні органи влади, з якими тісно співпрацювали. Чільні діячі українських громадських організацій (Г. Кузів, В. Дидинський, Р. Скібінський, І. Ліщинський та ін.) входили до складу органів влади різного рівня. Тож спостерігалася певна синергія у діяльності українських властей і громадськості, що зумовлювалося, з одного боку, потребою влади обіпертися на українську громадськість (особливо у Дрогобичі і Бориславі, значний відсоток населення яких складали поляки та євреї), з іншого – природнім процесом залучення активних кадрів з громадських організацій до владних установ, особливо на початковому етапі державного будівництва. На жаль, у газеті «Дрогобицький Листок» не має інформації щодо інших громадських організацій повіту, про існування яких дізнаємося з інших джерел (наприклад, про осередок Товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів»).

Ключові слова: Дрогобицький повіт, ЗУНР, газета «Дрогобицький Листок», громадські організації, українське державотворення.

Постановка проблеми. Цьогоріч виповнилося 105 років з часу проголошення Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР). Безумовно, ця подія займає одне з ключових місць в історії українського державотворення ХХ ст. Попри тривале дослідження різних аспектів існування української державності на західних землях України після Першої світової війни й появу значної кількості наукових праць з історії ЗУНР, залишаються нез'ясованими деякі питання повсякденного життя населення новоствореної держави. Передусім йдеться про локальні виміри історії: налагодження політико-адміністративного, громадського, економічного,

культурно-освітнього життя у повітах, містах і селах країни. У цьому контексті не є винятком й Дрогобицький повіт ЗУНР, громадське життя якого потребує більш ретельного вивчення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Політичні, військові, культурно-освітні процеси на Дрогобищині в умовах незалежності ЗУНР (кінець 1918 – перша половина 1919 рр.) потрапляли у фокус наукової уваги Т. Батюка (Батюк, 1997), М. Сеньків та Л. Тимошенка (Тимошенко, 2009, с. 141–145), І. Райківського (Райківський, 2017), М. Галіва і К. Дубини (Галів, Дубина, 2021), Б. Лазорака, Т. Лазорак і Б. Скварек (Лазорак, 2021; Lazorak, Lazorak, & Skwarek, 2022) та ін. Дослідники оперували різного роду джерелами, найбільш помітне місце серед яких займали спогади та матеріали місцевої газети «Дрогобицький Листок» – друкованого органу повітової управи Української Національної Ради в Дрогобичі (відповідальний редактор – Іван Калинович), яка видавалася з 12 листопада 1918 до 7 травня 1919 рр. Однак, за нашими спостереженнями, українське громадське життя Дрогобищини (репрезентоване насамперед громадськими організаціями) окресленого періоду у науковій літературі висвітлено недостатньо.

Мета статті – на основі аналізу матеріалів газети «Дрогобицький Листок» розкрити діяльність громадських організацій Дрогобищини у листопаді 1919 – травні 1919 рр.

Виклад основного матеріалу. 2 листопада 1918 р. українські військово-політичні сили, які мали тісні зв'язки з Українською Національною Радою у Львові, перебрали владу у Дрогобичі і повіті. Уже наступного дня відбулося перше засідання Української Національної Ради в Дрогобичі (далі – УНРада), президентом якої став Семен Вітик. Відтак Дрогобищину також охопила реалізація українського державницького проєкту, яка залежала від чинників як суб'єктивних (особистісних рис і можливостей місцевих українських діячів, їхніх взаємин з центральною українською владою та місцевими представниками нацменшин), так і об'єктивних, серед яких ключове значення мала українсько-польська війна. Поруч із формуванням українських органів влади у різних сферах суспільного життя, активізувалася й діяльність українських громадських організацій на Дрогобищині.

Безумовно, громадське життя Дрогобищини потрапляло у поле зору редакції газети «Дрогобицький Листок», яка стежила за громадськими ініціативами українців повіту. Певна увага присвячувалася діяльності традиційних і досвідчених українських організацій: «Просвіта» і «Сільський Господар». З газети відомо, що 19 січня 1919 р. у Рихтичах відбулися загальні збори читальні «Просвіта». Делегат з Дрогобича Г. Кузів виголосив реферат про світову війну, її причини, перебіг, стан українського народу у війні, про знущання поляків над українцями (зокрема про діяльність «австрійсько-польських» судів) та представив наслідки війни, а саме самовизначення народів і демократизацію публічного життя у всіх його царинах. Згадав доповідач і про необхідність аграрної реформи та окреслив позицію в цьому питанні повітової УНРади в Дрогобичі. Відтак виступав місцевий парох о. Микола Іванусів, який закликав місцеву громаду сплачувати податки і давати рекрутів до українського війська. Зрештою відбувся звіт Виділу читальні, яка нараховувала 79 членів, а потім вибір нового Виділу, головою якого обрано Івана Стасика (З Дрогобищини, 1919b, с. 4). 2 лютого 1919 р. відбулися загальні збори читальні «Просвіти» у с. Модрич. Знову ж був присутній делегат з Дрогобича Г. Кузів. Вирішено відбудувати будинок читальні, який було знищено під час війни. Крім того, вибрано новий Виділ (З Дрогобищини, 1919d, с. 4). Відзначимо, що Г. Кузів був членом УНРади в Дрогобичі і його виступи перед просвітянами у селах повіту можна трактувати ще й як прагнення української повітової влади донести до місцевого населення свою позицію з різних актуальних питань національно-державного будівництва.

Продовжувала діяльність філія «Сільського Господаря» в Дрогобичі, яка 4 березня 1919 р. провела загальні збори. У результаті було утворено новий Виділ філії у складі: Володимир Дидинський – голова, Іван Кобилецький – заступник голови, Василь Михасевич – скарбник, Євген Рудий – секретар, Панько Сливич – контролер, Михайло Ґавдяк і Олекса Кобільник – виділові. На заступників обрано Івана Стеціва з Добрівлян, Олексу Сусюка з Лішні, Оніфра Лялюка з Гаїв Верхніх. У газетній публікації про цю подію також наголошувалося, що в Дрогобицькому повіті діють усі гуртки, які мають подати свої звіти, проте серед них є такі, що вже не скликали збори понад рік (Дидинський, 1919, с. 3–4). Наступні загальні збори дрогобицької філії «Сільського Господаря» були заплановані на 31 березня 1919 р. у Народному Домі (З Дрогобищини, 1919j, с. 4), однак цього разу про їхній перебіг у газеті «Дрогобицький Листок» не повідомлялося. У квітні 1919 р. з'явилися оголошення за підписом Михайла Дуцяка про видачу насіння городних і пашних культур для сільських осередків «Сільського Господаря», яке можна було отримати в канцелярії філії цього товариства (адреса: будинок повітової ради, партер) (Оголошення, 1919c, с. 4; Оголошення, 1919d, с. 8). Відомо, що філія брала участь у збиранні матеріальної допомоги для УГА: до 16 березня 1919 р. вона зібрала 10 тис. крон (Оголошення, 1919a, с. 4).

Задовго до Першої світової війни українська громадськість Дрогобича утворила харитативну організацію «Руська Захоронка», яка діяла під опікою місцевого василіанського

.....
монастиря (Гавришук, 1973, с. 480). В умовах ЗУНР товариство змінило назву, котра відтепер чіткіше вказувала на модерну національну ідентичність його організаторів. Згідно з матеріалами газети «Дрогобицький Листок», на 12 лютого 1919 р. було заплановано (і, вочевидь, проведено) «попис» дітей-вихованців «захоронки», який відбувся у залі місцевого «Сокола» (З Дрогобиччини, 1919d, с. 4). 25 лютого 1919 р. в залі Народного Дому в Дрогобичі відбулися загальні збори Товариства «Українська Захоронка». Збори відкрила М. Нижанківська як голова товариства, склала звіт про діяльність від попередніх зборів до 1 січня 1919 р. Зі звіту випливало, що маєтковий стан товариства досить добрий: сплачено всі борги, є значні заощадження. Сироти в захоронці розвиваються духовно і фізично, доказом чого був нещодавній «попис» в залі «Сокола». Відтак збори обрали контрольну комісію, яка перевірила книги і маєтний стан товариства та знайшла все у збірцевому порядку. С. Нижанківська склала особливу подяку о. ігумену Онуфрію Бурдюку, який щиро опікувався захоронкою і котрому переважно слід було завдячувати гарний маєтковий стан товариства. Головою обрано одногосно С. Нижанківську, в новий склад Виділу увійшли: Ольга Попель – заступниця голови, Витвицька – секретарка, Затик – касир та ін. (З Дрогобиччини, 1919i, с. 4).

Товариство «Жіноча Громада» у Дрогобичі також виникло ще до Першої світової війни. Воно займалося благодійною діяльністю, організовуючи різні заходи. У газеті «Дрогобицький Листок» згадувалося про організоване цим товариством на початку січня 1919 р. свято «Маланки» за «староукраїнським звичаєм». На той час в Дрогобичі перебувала делегація уряду УНР з Києва у складі представника міністерства торгівлі та промислу інженера Юрія Борисова та працівника міністерства шляхів Волосенка (ім'я не вказувалося). Очевидно, їх цікавили можливості нафтовидобутку та нафтопереробки в Дрогобицькому краю, оскільки вони навідалися до Державного нафтового комісаріату на чолі з С. Вітиком. Попри піднесені пасажі про дружнє братання киян з «дрогобицькою Україною», у часописі «Дрогобицький Листок» повідомлялося й про відзначення «Маланки», котре полягало у проведенні «Жіночою Громадою» чайного вечора, на якому були присутні делегати з Києва, місцева українська інтелігенція та військові старшини. При цьому редакція газети оголосила себе «противником забав», але виправдала проведення чайного вечора потребою єднання українців у боротьбі проти спільного ворога та для захисту народних інтересів (З Дрогобиччини, 1919a, с. 4).

У складі «Жіночої Громади» діяв музично-драматичний гурток, який, згідно з повідомленням газети «Дрогобицький Листок», 16 лютого 1919 р. організував виставу «Наталка Полтавка». Думка редакції часопису з приводу вистави була такою: «Те, що музично-драматичний кружок рішив заінавгурувати свою діяльність п'єсою Івана Котляревського, вказує, що він бажає вести свою корисну і потрібну працю після певної програми і обдуманого плану. Вибір вистави був щасливий і відповідний до сучасної хвилі. Ми переживаємо часи політичного і соціального перевороту, а Іван Котляревський є представником анальоґічного перевороту в українській літературі» (З Дрогобиччини, 1919f, с. 4). Хоча не обійшлося без критики – редакція навела цитату відомого літературознавця С. Єфремова про твір І. Котляревського, і зазначила, що вистава виявила непорозуміння між ідеєю автора, текстом твору і грою деяких аматорів. Музичну сторону виставив вів о. Антін Рудницький, який доклав значних зусиль для того, щоб оркестр «тримався назагал бездоганно» (З Дрогобиччини, 1919f, с. 4).

Серед громадських ініціатив українців Дрогобиччини аналізований часопис зафіксував харитативні організації для допомоги українським воякам. Ще наприкінці грудня 1918 р. у Дрогобичі утворився «Комітет різдвяних дарунків», який збирав гроші, тютюн, білизну, теплий одяг для вояків в Дрогобичі і «в полі». Грошові внески приймала Повітова військова команда на вул. Міцкевича, ігумен василіанського монастиря о. О. Бурдяк та Повітовий комісаріат (староство). Інші пожертви (одяг і продукти) приймало товариство «Народний Дім» на вул. Стрийській. Головою комітету був о. О. Бурдяк, а секретарем – А. Модрицька (Дорогі Браття й Сестри, 1919, с. 4).

На початку 1919 р. в Дрогобичі виник «Жіночий комітет опіки над українським жовніром», завданням якого була допомога воякам, передовсім пораненим, щодо одягу білизни, взуття, книжок. До керівництва цього комітету увійшли Єфрозина Кузів – голова, Євгенія Никоракова – заступниця голови, Ольга Крисько – секретарка, шкільний інспектор І. Ліщинський – касир, Марія Войтович та Ольга Коцко – контролери. Комітет заснував бюро правничої допомоги (д-р Г. Кузів) для родин тих осіб, які служили у війську. Крім того, комітет звернувся за допомогою до «патріотичного загалу». Однак редакція газети «Дрогобицький Листок», повідомляючи про цю подію, поставила питання: навіщо було утворювати новий жіночий комітет, коли в Дрогобичі діє «Жіноча Громада», що займається такою ж діяльністю, зокрема веде харчівні для «мужви» і офіцерів (давня і нинішня офіцерські харчівні в Дрогобичі, харчівня для «мужви» в Депо у Тустановичах, офіцерська харчівня в Бориславі, горожанська кухня), збирає бандажі, харчі та напої для поранених вояків. На думку редакції, в нашій державі якнайскоріше повинна постати офіційна організація «Червоного Хреста» з відділом у Дрогобичі (З Дрогобиччини, 1919c, с. 4).

Немов відгукнувшись на цю думку, товариство «Жіноча Громада» (точніше його музично-драматичний гурток), організувавши, як мовилося вище, виставу оперети «Наталка Полтавка» І. Котляревського, призначила чистий дохід від цього заходу на «Червоний Хрест» (а 10 % збору – на убогих м. Дрогобича) (З Дрогобиччини, 1919е, с. 4).

Припускаємо, що незабаром відбулося переформатування «Жіночого комітету опіки над українським жовніром» в більш широку організацію – без гендерних акцентів. Власне, 15 лютого 1919 р. відбулися збори «Товариства опіки над українським жовніром», які проводив директор однієї з дрогобицьких шкіл Т. Кондрат. Інспектор І. Ліщинський заявив, що збори скликано за дорученням повітової УНРади, а товариство має негайно розпочати свою працю, поки в державі не почне діяльність «Червоний Хрест». Від представив організаційну структуру Товариства. Виділ мав складатися з 8 членів і працювати через секції: організаційну, збирання фондів, збирання речей, розподілу речей, відчитову (лекційну), локальної допомоги. Під час зборів вибрали Виділ, до якого увійшли о. Т. Попель – голова, І. Ліщинський – заступник голови, пані Никоракова, Козанкевичева, Ратальська, Варивода, Л. і М.Петрикевич. Відтак у часописі подавався перелік членів секцій, в яких були переважно жінки, зокрема і п. Витвицька (З Дрогобиччини, 1919f, с. 4) (напевно, дружина С. Витвицького, пізніше президента УНР в екзилі). Надалі газета часто публікувала результати грошових і продуктових збірок для українських вояків у Дрогобичі та повіті, які акумулювало «Товариства опіки над українським жовніром». Беручи до уваги ці повідомлення і провівши нескладні підрахунки, можемо стверджувати: цій організації на теренах Дрогобицького повіту до травня 1919 р. вдалося зібрати понад 100 тис. крон для українських воїнів.

Українська громадськість Дрогобича зуміла організувати урочистості, присвячені вшануванню пам'яті українського генія Тараса Шевченка. Згідно з повідомленням газети «Дрогобицький Листок», у неділю 9 березня 1919 р. в Дрогобичі відбувся концерт на честь Т. Шевченка, дохід з якого призначався на «Червоний Хрест». Розпочав врочистості заступник президента УНРади в Дрогобичі Володимир Бірчак, виголосивши доповідь, в якій, наві'язуючи до поезії «Було колись в Україні», підніс потребу солідарності, дисциплінованості, підкорення наказам провідників. Виступав чоловічий хор під керівництвом о. А. Рудницького. А. Модрицька виконала пісню «Ой не світи місяченьку». Декламатори патетично виголосили «Послання до живих і мертвих...», «Титар». Редакція газети висловила зауваження щодо непорядків при організації і поведінки частини публіки під час концерту (З Дрогобиччини, 1919h, с. 4).

Нові політичні умови активізували і профспілковий рух українського робітництва. Причому тепер окреслилася тенденція до об'єднання представників різних робітничих професійних організацій у загальноробітниче товариство. Як повідомляє газета «Дрогобицький Листок», у січні 1919 р. члени передвоєнних робітничих організацій проводили наради з національно-політичних та соціально-економічних («економічно-класових») питань. Зазначалося, що, українське робітництво, з одного боку, висловило розуміння важливості української держави, з іншого – було незадоволене дорожнечою, тривалістю робочого дня, зловживанням з боку роботодавців, які звільняли робітників, що працювали 8 год. на день, вимагаючи працювати 12 год. Зрештою, 26 січня 1919 р. у Дрогобичі відбулися загальні збори українських робітничих організацій повіту, де було оголошено про зміну їхніх статутів та заснування єдиного «Загально-Заводового Союзу Робітників». На цьому ж засіданні обрано Управу новоствореної профспілкової організації з осідком у Дрогобичі у складі: Рудольф Скибінський – голова, Володимир Малинка – секретар, Евстахій Лоїк (Лоек) – касир. Такі ж збори відбулися у Бориславі, де головою місцевої управи «Загально-Заводового Союзу Робітників» було обрано Петра Штігліяна, який також увійшов до складу центральної управи цієї організації. Члени центральної і місцевої управ повинні були провести юридичну ліквідацію попередніх робітничих організацій (Праця, 1919, с. 1).

Уже 14 лютого 1919 р. у газеті «Дрогобицький Листок» з'явилося повідомлення: повітовий «Загально-Заводовий Союз Робітників» у Дрогобичі запрошує вступати в члени організації робітників усіх категорій з Дрогобицького повіту: копальняних (робітників нафтових копалень), рафінерійних, салінарних, будівельних, торговельних та ін. Вказувалася й мета «Союзу» – надавати матеріальну допомогу членам організації, а також допомагати недужим, безробітним, старцям, інвалідам, вдовицям і сиротам робітників. Наголошувалося, що організація надаватиме грошові позички, засновуватиме «продукційно-консумційні» (виробничо-споживчі) кооперативи і займатиметься «національно-класовою» просвітою. Зголошуватися у члени товариства можна було в канцелярії «Союзу», яка містилася в будинку повітової Каси хорих в Дрогобичі (вул. Сільна) (З Дрогобиччини, 1919е, с. 4).

Тож у Дрогобичі постала українська робітнича організація, яка охоплювала робітників різних галузей промисловості і торгівлі краю, й за своїми завданнями виходила за межі діяльності звичайних профспілок, оскільки набувала певного політичного значення. Відомо, що на початку березня 1919 р. Державний Секретаріат Західної Облaсті УНР призначив делегацію

.....
для переговорів з робітниками Дрогобицького повіту щодо актуальних вимог робітництва, яке представляв саме «Загально-Заводовий Робітничий Союз». До складу делегації увійшли державний повітовий комісар Дрогобицького повіту А. Горбачевський та інженери Ксьонжек і Кулицький. Урядова делегація також мала провести зустріч з роботодавцями. При переговорах був присутній державний секретар публічних робіт Ю. Козаневич, який з цією метою приїхав до Дрогобича (З Дрогобиччини, 1919g, с. 3–4).

Вага цієї організації посилювалася, на нашу думку, завдяки тому, що голова «Загально-Заводового Союзу Робітників» адвокат Р. Скибінський був керівником харчового уряду у Дрогобичі, а відтак за посадою входив до складу повітової УНРади. 20 січня 1919 р. саме він відкривав багатотисячне віче у Дрогобичі, присвячене возз'єднанню («злуці») УНР і ЗУНР (Свято злуки, 1919, с. 2–3). 9 лютого 1919 р. на засіданні УНРади в Дрогобичі Р. Скибінський виголосив реферат про складне продовольче становище у повіті і запропонував конкретні кроки для розв'язання проблеми (М., 1919, с. 3–4). 28–29 березня 1919 р. він був серед доповідачів на конференції Української соціал-демократичної партії у Станіславові (разом з дрогобичанами Семеном Вітиком, Іваном Калиновичем) (Оголошення, 1919b, с. 4). На початку квітня 1919 р. Р. Скибінський брав участь у засіданнях найвищого законодавчого органу Західної Області УНР – УНРади в Станіславові. Він, зокрема, представив питання про запровадження 8-годинного робочого дня та запобігання безробіттю, а також питання вільної торгівлі в державі (IV Сесія, 1919, с. 4). Відомо також, що у відповідь на антидержавний заколот 14–15 квітня 1919 р. у Дрогобичі, представники українських властей та громадських організацій повіту виступили зі спільною відозвою, в якій засудили заколотників та закликали до єдності задля збереження держави. Серед підписантів відозви були і представники «Загально-Заводового Робітничого Союзу»: Рудольф Скибінський, Володимир Малинка, Василь Смиколіс (З Дрогобиччини, 1919k, с. 7–8).

Водночас припускаємо, що до складу «Загально-Заводового Робітничого Союзу» не увійшла місцева профспілкova організація залізничників. Згідно з повідомленням газети «Дрогобицький Листок», українські залізничники 1 лютого 1919 р. у Дрогобичі провели «довірочні збори», на які зібралося приблизно 400 осіб. Головою зборів вибрано інженера Барщівського, а робітників Надоху і Микиту, відповідно, заступником голови та секретарем («писарем»). Вступне слово виголосив інженер Барщівський, а звіт від Віділу організації склав робітник Самсон. Відтак було обрано новий Віділ профспілки у складі: Барщівський – голова, Веселий – заступник, Микита – касир, та ін. (З Дрогобиччини, 1919e, с. 4). Обрання нового правління (Віділу), власне, свідчить про те, що залізничники не збиралися ліквідовувати своєї організації задля об'єднання з «Загально-Заводовим Робітничим Союзом».

Одним із останніх повідомлень про громадське життя Дрогобиччини у газеті «Дрогобицький Листок» став допис про збори «трудової інтелігенції» в Дрогобичі, які відбулися 3 травня 1919 р. У них взяло участь приблизно 30 осіб. Головував на зборах державний повітовий комісар А. Горбачевський, який поінформував присутніх про зміст наради у Стрию в присутності генерала М. Омеляновича-Павленка, про питання боротьби з дезертирством в УГА. У дискусії взяли участь В. Бірчак (говорив про шкільництво), І. Ліщинський, о.Т. Попель, В. Пацлавський (про справу валюти), І. Калинович (про невідповідну поведінку наших старшин в заїплі, партійні незгоди і потребу консолідації української інтелігенції) та ін. (З Дрогобиччини, 1919m, с. 4).

На жаль, газета «Дрогобицький Листок» не описувала діяльність деяких інших громадських організацій повіту, про існування яких дізнаємося з інших джерел. Так, повз увагу реакції цього часопису пройшла активізація Товариства «Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів», яке опікувалося соціально-професійними інтересами народного вчителства. Вже 10 січня 1919 р. дрогобицький осередок цього Товариства, очолюваний учителем народної школи з с. Воля Якубова Костем Мацюком, надіслав до повітової УНРади в Дрогобичі розлогий лист із обґрунтуванням необхідності матеріально підтримати вчителів (ЦДІАУЛ, ф. 667, оп. 1, спр. 24, арк. 37–39). Можливо редакція «Дрогобицького Листка» залишила можливість висвітлити працю осередку цього Товариства колегам, які у березні 1919 р. започаткували місцеву учительську газету «Нова Школа».

Висновки. Отже, газета «Дрогобицький Листок» містить багату, подекуди унікальну інформацію про події на Дрогобиччині в роки будівництва української державності. Саме з цього історичного джерела дізнаємося про проведення громадських маніфестацій на підтримку Української держави, діяльність громадських організацій: «Просвіта», «Сільський Господар», «Жіноча Громада», «Товариство опіки над українським жовніром», «Загально-Заводовий Робітничий Союз» та ін. Ці українські організації підтримували державні органи влади, з якими тісно співпрацювали. Чільні діячі українських громадських організацій (Г. Кузів, В. Дидинський, Р. Скибінський, І. Ліщинський та ін.) входили до складу органів влади різного рівня. Тож спостерігалася певна синергія у діяльності українських властей і громадськості, що зумовлювалося, з одного боку, потребою влади обіпертися на українську громадськість

(особливо у Дрогобичі і Бориславі, значний відсоток населення яких складали поляки та євреї), з іншого – природнім процесом залучення активних кадрів з громадських організацій до владних установ, особливо на початковому етапі державного будівництва, коли необхідно було швидко «обсадити» важливі державні і самоврядні посади. На жаль, у газеті «Дрогобицький Листок» не має інформації щодо інших громадських організацій повіту, про існування яких дізнаємося з інших джерел (наприклад, осередок Товариства «Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів»). Недоліком вважаємо й те, що редакція часопису оминала увагою громадську активність інших національних громад краю.

Подяка. Автори висловлюють щирі вдячність всім членам редакційної колегії за консультації під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки на дослідження, авторство та/або публікацію цієї статті.

Джерела та література:

- Батюк, Т.** (1997). Шкільництво Дрогобиччини в роки Західноукраїнської Народної Республіки. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, II, 26–31.
- Гавришук, С.** (1973). «Українська Захоронка» в Дрогобичі. *Дрогобиччина – земля Івана Франка. Збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 480–485.
- Галів, М., Дубина, К.** (2021). Діяльність Дрогобицької державної гімназії у роки Західноукраїнської Народної Республіки (1918 – 1919). *Садиба Франка: науковий збірник заповідника «Нагуєвичі»*, II, 646–660.
- Дидинський, В.** (1919). З філії «Сільського Господаря» в Дрогобичі. *Дрогобицький Листок*, 25(33), 3–4.
- Дорогі Братя й Сестри.** (1919). Дорогі Братя й Сестри Українці! *Дрогобицький Листок*, 1, 4.
- З Дрогобиччини.** (1919a). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 5(13), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919b). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 11(19), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919c). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 13(21), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919d). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 14(22), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919e). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 16(24), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919f). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 18(26), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919g). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 22(30), 3–4.
- З Дрогобиччини.** (1919h). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 24(32), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919i). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 25(33), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919j). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 26(34), 4.
- З Дрогобиччини.** (1919k). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 38–39(46–47), 7–8.
- З Дрогобиччини.** (1919m). З Дрогобиччини. *Дрогобицький Листок*, 40(48), 4.
- Лазорак, Б.** (2021). Із чужим гаслом «PRO PATRIA» 1916 року чи «З Франкового духа печаттю...»? *Вісник музею «Дрогобиччина»*, 2, 108–150.
- М.** (1919). Засідання У.Н.Р. в Дрогобичі. *Дрогобицький Листок*, 17(25), 3–4.
- Оголошення.** (1919a). Оголошення. *Дрогобицький Листок*, 26(34), 4.
- Оголошення.** (1919b). Оголошення. *Дрогобицький Листок*, 27(35), 4.
- Оголошення.** (1919c). Оголошення. *Дрогобицький Листок*, 33(41), 4.
- Оголошення.** (1919d). Оголошення. *Дрогобицький Листок*, 34–35(42–43), 8.
- Праця.** (1919). Праця в робітничих організаціях. *Дрогобицький Листок*, 17(25), 1.
- Райківський, І.** (2017). Українська соціал-демократія на Дрогобиччині міжвоєнного періоду (1918–1939). *Дрогобицький краєзнавчий збірник, Спецвипуск III*, 150–170.
- Свято злуки.** (1919). Свято злуки в Дрогобичі. *Дрогобицький Листок*, 8(16), 2–3.
- Тимошенко, Л.** (ред.). (2009). *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.)*. Дрогобич: Коло, 320 с.
- ЦДІАУЛ** – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- IV Сесія.** (1919). IV Сесія Української Національної Ради. *Дрогобицький Листок*, 36–37(44–45), 4–6.
- Lazorak, B., Lazorak, T., & Skwarek, B.** (2022). *Drohobycz i ziemia drohobycka w latach 1914–1919. Studia z dziejów miasta i regionu*. Warszawa–Legnica–Drohobycz–Nagujewicze, 656 s.

Mykola D. Haliv

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Dr. (Education), Full Professor (Ukraine)

Taras V. Batyuk

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Dmytro M. Shykitka

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
External Postgraduate Student of the Department of Ukraine's History and Law (Ukraine)

Activities of Ukrainian Public Organizations in Drohobych County in the Conditions of the Revival of Ukrainian Statehood (1918–1919): According to the Materials of the Newspaper «Drohobyt'sky Lystok» («Drohobych Leaf»)

Abstract. The purpose of the article is to reveal the activities of public organizations in Drohobych region in November 1919 – May 1919, based on the analysis of the materials of the newspaper «Drohobych Leaf». The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, objectivity, as well as the frontal-heuristic method of processing press publications and methods of internal criticism of historical sources. **The scientific novelty** is that for the first time the public life of the Ukrainian population of the Drohobych District of the Western Ukrainian People's Republic has been revealed. **Conclusions.** The newspaper «Drohobych Leaf» contains rich, sometimes unique information about the events in Drohobych District during the years of the construction of Ukrainian statehood. It is from her that we learn about the activities of public organizations in the Drohobych District: «Prosvita», «Sil'skyi Hospodar», «Women's Community», «Society for the Guardianship of the Ukrainian Soldier», «General Trade Workers' Union» and others. These Ukrainian organizations supported state authorities and closely cooperated with them. Leading figures of Ukrainian public organizations (Hryhoriy Kuziv, Volodymyr Dydynskyi, Rudolph Skibinskyi, Ivan Lishchynskyi, etc.) were members of various levels of government. Therefore, a certain synergy was formed in the activities of the Ukrainian authorities and the public, which was caused, on the one hand, by the need of the authorities to rely on the Ukrainian public (especially in Drohobych and Boryslav, where a significant percentage of the population consisted of Poles and Jews), on the other hand, by the natural process of attracting active personnel from public organizations to government institutions, especially at the initial stage of state building. Unfortunately, the newspaper «Drohobych Leaf» does not have information about other public organizations of the county, the existence of which we learn from other sources (for example, about the local branch of the Society «Mutual Help of Galician and Bukovyna Teachers»).

Keywords: Drohobych District, Western Ukrainian People's Republic, newspaper «Drohobych Leaf», public organizations, Ukrainian state formation.

References:

- Batyuk, T.** (1997). Shkilnytstvo Drohobychchyny v roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky [Schooling in Drohobych County during the years of the West Ukrainian People's Republic]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobyt'sky local history collection*, II, 26–31. [in Ukrainian].
- Havryshchuk, S.** (1973). «Ukrainska Zakhoronka» v Drohobychi [«Ukrainian Orphanage» in Drohobych]. *Drohobychchyna – zemlia Ivana Franka – Drohobychchyna is the land of Ivan Franko*. Niu-York–Paryzh–Sydney–Toronto, 480–485. [in Ukrainian].
- Haliv, M., Dubyna, K.** (2021). Diialnist Drohobyt'skoi derzhavnoi himnazii u roky Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky (1918 – 1919) [Activities of the Drohobych State Gymnasium during the years of the West Ukrainian People's Republic (1918 – 1919)]. *Sadyba Franka: naukovyi zbirnyk zapovidnyka «Nahuievychi» – Franko's Homestead: Scientific Collection of the «Naguyevychi» Reserve*, II, 646–660. [in Ukrainian].
- Dydynskyi, V.** (1919). Z filii «Sil'skoho Hospodaria» v Drohobychy [From the branch of «Sil'sky Hospodar» («Farmer») in Drohobych]. *Drohobyt'skyi Lystok – Drohobych Leaf*, 25(33), 3–4. [in Ukrainian].
- Dorohi Bratia y Sestry.** (1919). Dorohi Bratia y Sestry Ukraintsi! [Dear Ukrainian Brothers and Sisters!]. *Drohobyt'skyi Lystok – Drohobych Leaf*, 1, 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919a). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobyt'skyi Lystok – Drohobych Leaf*, 5(13), 4. [in Ukrainian].

- Z Drohobychchyny.** (1919b). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 11(19), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919c). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 13(21), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919d). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 14(22), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919e). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 16(24), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919f). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 18(26), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919g). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 22(30), 3–4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919h). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 24(32), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919i). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 25(33), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919j). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 26(34), 4. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919k). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 38–39(46–47), 7–8. [in Ukrainian].
- Z Drohobychchyny.** (1919m). Z Drohobychchyny [From Drohobych County]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 40(48), 4. [in Ukrainian].
- Lazorak, B.** (2021). Iz chuzhym haslom «PRO PATRIA» 1916 roku chy «Z Frankovoho dukha pechattiu...»? [With someone else's slogan «PRO PATRIA» from 1916 or «With the stamp of the Frankish spirit...»?]. *Visnyk muzeiu «Drohobychchyna» – Bulletin of the Drohobych County Museum*, 2, 108–150. [in Ukrainian].
- M.** (1919). Zasedannia U.N.R. v Drohobychi [Meeting of the U.N.C. in Drohobych]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 17(25), 3–4. [in Ukrainian].
- Oholoshennia.** (1919a). Oholoshennia [Advertisement]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 26(34), 4. [in Ukrainian].
- Oholoshennia.** (1919b). Oholoshennia [Advertisement]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 27(35), 4. [in Ukrainian].
- Oholoshennia.** (1919c). Oholoshennia [Advertisement]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 33(41), 4. [in Ukrainian].
- Oholoshennia.** (1919d). Oholoshennia [Advertisement]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 34–35(42–43), 8. [in Ukrainian].
- Pratsia.** (1919). Pratsia v robitnychkh orhanizatsiiakh [Work in Labor Organizations]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 17(25), 1. [in Ukrainian].
- Raivskyi, I.** (2017). Ukrainska sotsial-demokratiia na Drohobychchyni mizhvoiennoho periodu (1918–1939) [Ukrainian social democracy in Drohobych region in the interwar period (1918–1939)]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobytsky local history collection, Special Issue III*, 150–170. [in Ukrainian].
- Sviato zluky.** (1919). Sviato zluky v Drohobychy [Unity Holiday in Drohobych]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 8(16), 2–3. [in Ukrainian].
- Tymoshenko, L.** (ed.). (2009). *Narysy z istorii Drohobycha (vid naidavnishykh chasiv do pochatku XXI st.)* [Essays on the History of Drohobych (from the earliest times to the beginning of the 21st century)]. Drohobych: Kolo, 320 s. [in Ukrainian].
- TsDIAUL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv]. [in Ukrainian].
- IV Sesiia.** (1919). IV Sesiia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady [IV Session of the Ukrainian National Council]. *Drohobytskyi Lystok – Drohobych Leaf*, 36–37(44–45), 4–6. [in Ukrainian].
- Lazorak, B., Lazorak, T., & Skwarek, B.** (2022). *Drohobycz i ziemia drohobycka w latach 1914–1919. Studia z dziejów miasta i regionu* [Drohobych and the Drohobych County in 1914–1919. Studies in the history of the city and the region]. Warszawa–Legnica–Drohobycz–Nagujewicze, 656 s. [in Polish].

Статтю надіслано до редколегії 20.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.11.2023 р.

Віталій Дмитренко

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: [vitodmitrenko1972@gmail.com](mailto:vitolodmitrenko1972@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3055-9812>

Scopus ID: 58118681000

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/30244290>

Соціум Гетьманщини 18 століття у світлі новітніх вітчизняних досліджень

Анотація. Метою статті є аналіз монографічних видань вітчизняних науковців, присвячених дослідженню соціуму Гетьманщини 18 століття. Виокремлено головні напрями розробки цієї тематики, з'ясовано методологію та окреслено подальші перспективи вивчення теми. **Методологія дослідження.** Аналізові підлягали монографічні видання, оприлюднені після 2010 року, що забезпечило новизну й дозволило простежити новітні тенденції та напрями дослідження українського ранньомодерного суспільства. При їх вивченні головну увагу зосереджено на тематиці, структурі досліджень та використаних у ній пошукових методах. Оглянуті видання розподілено на групи, залежно від опрацьованої в них тематики. Проведено співставлення запропонованих вітчизняними авторами концептів функціонування ранньомодерного соціуму з тими, що функціонують в західній історіографії. **Наукова новизна.** Встановлено, що головними напрямками вивчення соціуму Гетьманщини є: соціальні явища та процеси серед міської та сільської людності, аналіз вікових, професійних, станових груп, особливості функціонування соціальних інститутів і специфіка сприйняття тогочасним соціумом певних феноменів. Огляд методик, використаних у працях, уможливило твердження, що значна кількість науковців підходять до вивчення суспільства з історико-демографічних позицій, широко використовуючи квантитативні методи для демонстрації ситуації, котра склалася в соціумі та показу головні тенденції його розвитку. Водночас, під впливом західного напрямку «культурної історії соціального», значна увага в оглянутих дослідженнях приділена взаємозв'язкам соціального та культурного факторів. **Висновки.** Зауважено, що соціум Гетьманщини 18 століття потребує подальшого вивчення. Зокрема, окремі соціальні групи залишаються слабо дослідженими з позицій історичної демографії. Це утруднює написання узагальнювальних праць з соціальної історії Гетьманщини. Відзначаючи важливість праць з вивчення дитинства чи смерті в ранньомодерній Україні зазначаємо, що ще чимало вікових, гендерних, фізіологічних, культурних феноменів соціального життя лишаються недослідженими.

Ключові слова: Гетьманщина, історіографія, історична демографія, ранньомодерний час, соціальна історія.

Постановка проблеми. Гетьманщина 18 століття завжди перебувала в центрі наукових інтересів істориків. Отож, її історіографія налічує не один десяток монографій. Це зрозуміло, адже початок модерного націєтворення та державотворення в Україні пов'язують саме з нею. Проте, тривалий час увага дослідників концентрувалася на політичних і почасти економічних і культурних аспектах її історії. Лише в останні два десятиліття спостерігаємо зацікавлення до вивчення населення, що мешкало в цьому державному утворенні. Такі зміни відбулися внаслідок проникнення в українську історичну науку методик та ідей антропоорієнтованої західної гуманітаристики і бажанні побачити за політичними, церковними і культурними інституціями пересічну людину, котра жила в цей час.

Безсумнівно, для розвитку історичної науки необхідні нові джерела, методологічні інструменти чи концептуальні дороговкази. Утім, не менш важливо, час від часу робити історіографічні узагальнення, що дозволяють з'ясувати перспективи і напрями подальшого наукового пошуку. Саме тому виникає необхідність проаналізувати останні напрацювання в галузі соціальної історії аби встановити, що вже досліджено, які проблеми існують та куди рухатися далі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Узагальнювальних праць монографічного характеру, в яких би було проаналізовано новітні дослідження українського соціуму 18 століття на сьогодні не створено, що природно з огляду на стрімкий розвиток історичної науки. Маємо в розпорядженні розрізнені відгуки на видання, в яких проаналізовано доробок того чи іншого науковця та статті, в яких окреслені міркування доцільності використання західних методологій і

концептів на вітчизняному матеріалі. Серед останніх виокремимо публікації: Вадима Ададуrowa (Ададуrow, 2019), Мар'яни Долинської (Долинська, 2017), Віталія Дмитренка (Дмитренко, 2020), Євгена Ковальова (Ковальов, 2019), Володимира Маслійчука (Маслійчук, 2023) та інших.

Основним джерелом нашого дослідження стали монографічні видання вітчизняних істориків, що були оприлюднені після 2010 року. Таке хронологічне обмеження дозволить показати саме новітні напрацювання в галузі соціальної історії. Вибір же виключно узагальнювальних робіт зумовлений тим, що вони є квінтесенцією наукових пошуків і дозволяють простежити основні напрями дослідження українського суспільства, виокремити опрацьовані й ще не розроблені сюжети, проаналізувати методологічний інструментарій авторів.

Мета статті. Проаналізувати основні монографічні видання вітчизняних науковців, присвячені дослідженню соціуму Гетьманщини 18 століття, виокремити основні напрями розробки цієї тематики, наявні проблеми і перспективи.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо огляд із аналізу праць, присвячених дослідженню міського населення Гетьманщини. Передовсім, зупинимося на монографії Ігоря Сердюка «Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.» (Сердюк, 2011). У ній дослідник порівнює демографічні характеристики населення трьох полкових міст: Ніжина, Переяслава та Стародуба. Науковець з'ясовує чисельність міського соціуму, розглядає його соціальну та статевовікову структуру, вивчає демографічні показники народжуваності, шлюбності, смертності. При цьому демонструє на їхній основі наявність чи відсутності специфіки міського способу життя в Гетьманщині порівняно з її сільськими регіонами та містами Європи. Розбирає вчений і розмаїті феномени людського життя такі як: дитинство, вдівство, старість тощо. В роботі відображено окремі маргінальні групи містян: жебраки, учні, етнічні меншини.

Наступною відзначимо працю полтавського науковця Юрія Волошина, якого, справедливо, вважають засновником школи, що спеціалізується на вивченні історичної демографії та соціальної історії Гетьманщини 18 століття. У 2016 році побачила світ його монографія «Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.» (Волошин, 2016). У ній з'ясовано особливості залюднення міського простору, встановлено чисельність, соціальну, статеву, вікову й шлюбну структуру міського населення. Значна увага приділена аналізу специфіки функціонування в місті інститутів шлюбу та сім'ї, розібрано типологію і будову родин. Прикметно, що в роботі присутні компаративні порівняння демографічних показників українських міст із іншими городами Російської імперії та Речі Посполитої.

Водночас, розглянуто й соціокультурні питання функціонування полтавського соціуму. Приділено увагу рівню освіти, поширенню медичного обслуговування, інфраструктурі, взаємовідносинам, особливостям міського самоврядування, рівню злочинності серед полтавців. Підіймається в монографії й складне питання регіональної, станової ідентичності та ідентифікації осіб через дослідження імен і прізвищ, які використовували містяни.

Поряд із міським маємо й дослідження сільського населення. Тут виокремимо розділ із колективної монографії «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.», авторства Юрія Волошина та Олександра Сакала (Волошин, Сакало, 2018, с. 275–316). В ньому досліджено домогосподарства та родини представників основних мікрогруп міського й сільського соціуму Гетьманату. На основі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. (Румянцевський опис) та сповідних розписів вони визначили залюдненість дворів, частку домових спільнот, в яких проживали слуги й підсусідки, типологію родин і їхню структуру. Також у роботі з'ясовано статевий, віковий, професійний, релігійний етнічний склад суспільства.

Міське населення проаналізовано в ній на прикладі Полтави, Стародуба та Ніжина, сільське – на прикладі 15 типових сіл Лубенського козацького полку. Науковці стверджують, що міський і сільський соціуми відрізнялися за низкою демографічних показників. Зокрема, в сільських дворах проживало більше людей які здебільшого були родичами, серед містян переважали нуклеарні сім'ї в той час як у селах домінували мультифокальні домогосподарства, поміж городян було багато однаків (Волошин, Сакало, 2018, с. 304). Означені вище відмінності пояснено специфікою міського способу життя та економічними чинниками.

Аналіз авторами статевовікових показників сільського соціуму Гетьманщини дозволив їм дійти висновку, що воно відповідало показникам аграрного типу суспільства. Вони відзначили незначну перевагу чоловіків, невеликий відсоток людей похилого віку та прогресивний тип статевовікової піраміди населення, що свідчить про демографічну «молодість» досліджуваної спільноти (Волошин, Сакало, 2018, с. 316).

У 2023 році з'явилася монографія Юрія Волошина, котра присвячена населенню Пирятинської протопопії – церковно-адміністративної одиниці, що функціонувала у складі

.....
Київської митрополії на теренах Гетьманщини (Волошин, 2023). Вона складається з п'яти розділів, у котрих проаналізовано просторові межі та стан управління протопопією й з'ясовані демографічні показники населення. Найбільший обсяг книги (Розділ 5) присвячено саме демографії мешканців протопопії. Автор розглянув статевовікову й соціальну структуру жителів, антропоніміку, суспільно-економічні одиниці – домогосподарства та типологію й структуру родин представників різних соціальних груп. Чимало уваги приділено природному руху населення. Зокрема, детально простежено народжуваність, смертність та шлюбність мешканців Пирятинської протопопії (Волошин, 2023, с. 149–334). Він відзначає процес зростання кількості населення на цій території впродовж досліджуваного періоду. Дослідник вважає: «Жителі цього терену майже не зазнавали впливу міграційних процесів. Їхня чисельність змінювалася переважно природним чином – унаслідок народжень і смертей. Тобто це було населення закритого типу...» (Волошин, 2023, с. 24).

Наступний блок присвячено аналізу праць, в яких досліджено окремі соціальні групи ранньомодерного населення України. У ньому відзначимо дослідження Віктора Заруби «Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки» (Заруба, 2016). Воно подає просопографічний портрет козацької еліти 17–18 століть через реконструкцію біографій та родинних зв'язків. Автор ретельно реконструює генеалогічні дерева старшини, простежуючи тим самим ступінь спорідненості та процес утворення родових кланів.

Окрім козацької еліти, в центрі уваги дослідників українського соціуму перебуває й духовенство. Зокрема, реакцію київських владик і парафіяльних священиків на дисциплінування імперської влади простежує Максим Яременко (Яременко, 2017). Він наводить чисельні приклади, які дають підстави твердити, що київські ієрархи не лише «стежили за виконанням уніфікаційних положень, але деколи й диктували церковну політику» (Яременко, 2017, с. 21). На його думку козацька верхівка мала у своїх володіннях усю повноту влади над парохами, залишаючи за собою останнє слово при його призначенні й вважаючи за можливе диктувати священикові свою волю навіть у суто релігійних питаннях. Над рядовими мирянами парох теж не мав абсолютної влади, адже бути посередником між Богом і паствою він міг лише за їхньою згодою. Це відображалось в спеціальних угодах, які фінансово регламентували дії ієрея (Яременко, 2017, с. 85). Максим Яременко стверджує: «саме миряни стали тією силою, котра у 18 ст. зводила нанівець виконання на рівні «парафіяльної цивілізації» петербурзьких указів, покликаних упорядкувати й уніфікувати еклезіальне життя» (Яременко, 2017, с. 134).

Парафіяльне духовенство Пирятинської протопопії як локальна спільнота досліджена й у монографії Віталія Дмитренка (Дмитренко, 2023). У ній висвітлено соціальні та культурні явища й процеси у середовищі священиків протопопії в контексті дисциплінування та уніфікації, що їх зазнавала православна церква в Україні в цей час. З'ясована чисельність ієреїв, проаналізовані вікові характеристики, домогосподарства, родини. Встановлено географічне та соціальне походження панотців їх антропоніміка й рівень освіти.

Окрім соціальних, в орбіту зацікавлення науковців потрапили й представники окремих вікових груп суспільства. Передовсім відзначаємо тут працю Ігоря Сердюка «Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (Сердюк, 2018). Він фокусує увагу на дітях та уявленнях про дитинство в культурі Гетьманщини. Основні персонажі його твору – немовлята, наймити, школярі, сироти, учні ремісників, малолітні волоцюги, байстрюки, нащадки старшини, об'єднані під пером історика у загальний образ дитини того часу. Вчений, спираючись на численні приклади, критикує ідею «щасливого дитинства в козацькій Україні», популярну серед окремих дослідників. Услід за Філіпом Ар'есом, який уперше зауважив відсутність у домодерному соціумі дитинства, він стверджує, що власне «дитячого світу» тоді практично не існувало. Він підкреслює, що в тогочасній культурі дитяча праця розглядалася не як форма експлуатації, а як необхідна частина соціалізації дитини. Автор досліджує ряд ключових питань для розуміння культури соціуму того часу, таких як ставлення до народження та смерті дитини, уявлення про посмертну долю дитячої душі, розуміння поняття «багатодітність», вирішення проблем безпліддя, а також процеси дорослішання дитини.

Шлюб і родина, як важливі соціальні інститути розглянуті в монографії Олени Бороденко. На основі актової і статистичної документації, мемуарів, фольклорних і етнографічних матеріалів, авторка реконструює функціонування шлюбу та сім'ї серед селян та міщан православного віросповідання на теренах Лівобережної України (Бороденко, 2020). Дослідниця твердить: «шлюб у реаліях другої половини 18 – першої половини 19 ст. був життєвою необхідністю, особливо для жінок. Вижити самотній жінці в соціально-економічних умовах патріархального соціуму було доволі складно. Змалку соціалізація дівчат була спрямована на виконання головної жіночої функції – дітонародження. Залишатися поза межами шлюбу було непопулярним, девіантним явищем» (Бороденко, 2020, с. 454).

Монографія Олени Замури звертає увагу на малодосліджений аспект суспільного буття – відношення до смерті. Використовуючи історико-демографічні дані, богословські трактати та фольклор, вона стверджує, що часті зустрічі з «великим шаленцем» були типовим явищем в Гетьманщині й формували особливе світоглядне ставлення її мешканців до смерті. Дослідниця вважає, що велика смертність може пояснити багато аспектів побутової культури того часу (Замура, 2014).

Висновки. Таким чином, аналіз представлених монографій дозволив виокремити наступні напрями вивчення соціуму Гетьманщини 18 століття: розгляд соціальних явищ і процесів поміж міського та сільського населення, дослідження деяких вікових, професійних, станових груп, аналіз особливостей функціонування соціальних інститутів і специфіка сприйняття в тогочасному соціумі певних біологічних, фізіологічних чи культурних феноменів. Огляд методик, використаних у працях, уможлиблює твердження, що значна кількість згаданих вище науковців підходять до вивчення суспільства з історико-демографічних позицій. Широко використовують квантитативні методи для опису соціальних процесів і демонстрації головних тенденцій суспільного розвитку. Водночас, вочевидь під впливом західного напрямку «культурної історії соціального», значна увага в монографіях приділена вивченню культурного тла епохи, простеженню взаємовпливів соціального та культурного факторів один на одного. Відзначаючи вагомий здобуток оглянутих авторів, зауважимо, що суспільство Гетьманщини потребує подальшого розгляду. Зокрема, далеко не всі соціальні групи вивчено з позицій історичної демографії, а, отже, говорити про узагальнений демографічний портрет тогочасного населення зарано. Крім дитинства бажано б було розглянути ще й зрілість та старість. Потребують подальшого з'ясування гендерні питання. Тож розгляд багатьох аспектів соціальної історії Гетьманщини все ще чекає на дослідників.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті

Джерела та література:

- Ададуров, В.** (2019). Імпорт західних теорій і методів в українську історіографію: причини, шляхи, середовища, вплив, перспективи. *Наукові записки УКУ*, 3, 147–161.
- Бороденко, О. А.** (2020). *Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 622 с.
- Волошин, Ю.** (2016). *Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.* Київ: К.І.С., 356 с.
- Волошин, Ю.** (2023). *Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри)*. Львів: УКУ, 420 с.
- Дмитренко, В. А.** (2020). Культура ранньомодерної України в сучасних історичних студіях. *Література і культура Полісся*, 13, 238–246. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2020-13i-99-238-246>
- Дмитренко, В. А.** (2023). «А при тій церкві піп з попадею»: повсякдення ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 304 с.
- Долинська, М.** (2017). На маргінесі розділів книги Юрія Волошина. [Рец.:] Козаки і Посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с. *Соціум*, 13–14, 361–368.
- Замура, О.** (2014). *«Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: К.І.С., 240 с.
- Заруба, В. М.** (2016). *Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки*. Дніпропетровськ: Ліра, 932 с.
- Ковальов, Є.** (2019). Сердюк І. Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ : К.І.С., 2018. 456 с. *Київські історичні студії: науковий журнал*, 1, 116–117.
- Маслійчук, В.** (2023). Старе і нове в українському історіописанні. *Критика*, 5–6, 25–31.
- Сердюк, І.** (2011). *Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.* Полтава: АСМІ, 304 с.
- Сердюк, І.** (2018). *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: К.І.С., 456 с.
- Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.* в 2 кн. Кн. 2. (2018). Київ: Інститут історії України НАН України, 580 с.
- Яременко, М.** (2017). *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів: Видавництво УКУ, 272 с.

Vitaly A. Dmytrenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

**Society of the Hetmanate of the 18th Century
in the Light of the Latest Domestic Research**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the monographic publications of domestic scientists devoted to the study of the society of the Hetmanate of the 18th century. The main directions of the development of this topic are highlighted, the methodology is clarified, and further prospects for the study of the topic are outlined. Research methodology.* The monographic publications subject to analysis were published after 2010, which ensured novelty and made it possible to trace the latest trends and research directions of Ukrainian early modern society. When studying them, the main attention was focused on the topic, the structure of research and the search methods used in it. The reviewed editions were divided into groups depending on the subject covered in them. A comparison of the concepts of functioning of early modern society proposed by domestic authors with those that function in Western historiography is carried out. **Scientific novelty.** It has been established that the main areas of study of the Hetman region's society are: social phenomena and processes among the urban and rural population, analysis of age, professional, status groups, peculiarities of the functioning of social institutions, and the specifics of the perception of certain phenomena by the contemporary society. An overview of the methods used in the works makes it possible to state that a significant number of scientists approach the study of society from a historical-demographic perspective, widely using quantitative methods to demonstrate the situation that has developed in society and show the main trends of its development. At the same time, under the influence of the Western trend of "cultural history of the social", considerable attention is paid in the reviewed studies to the mutual influence of social and cultural factors. **Conclusions.** It is noted that the society of the Hetmanate of the 18th century needs further study. In particular, certain social groups remain poorly researched from the point of view of historical demography. This makes it difficult to write comprehensive works on the social history of the Hetmanate. Noting the importance of works on the study of childhood or death in early modern Ukraine, we note that many age, gender, physiological, and cultural phenomena of social life remain unexplored.

Keywords: Hetmanate, historiography, historical demography, early modern times, social history.

References:

- Adadurov, V. (2019). Import zakhidnykh teoriy i metodiv v ukrayins'ku istoriografiyu: prychny, shlyakhy, seredovyscha, vplyv, perspektyvy. [The import of Western theories and methods into Ukrainian historiography: reasons, ways, environments, influence, perspectives.]. *Naukovi zapysky UKU – Scientific notes of UKU*, 3, 147–161. [in Ukrainian].
- Borodenko, O. A. (2020). Shlyub i rodyna pravoslavnoho naselennya Livoberezhnoyi Ukrayiny druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolit': sotsial'no-demografichnyy aspekt. [Marriage and family of the Orthodox population of Left Bank Ukraine in the second half of the 18th - first half of the 19th centuries: socio-demographic aspect]. Odesa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka», 622 s. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Y. (2016). Kozaky i pospolyti: mis'ka spil'nota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. [Cossacks and commoners: the urban community of Poltava in the second half of the 18th century]. Kyiv: K.I.S., 356 s. [in Ukrainian].
- Voloshyn, Y. (2023). Parafiyal'na spil'nota. Pyryatyns'ka protopopiya druhoi polovyny XVIII st. (sotsial'no-istorychnyy ta istoryko-demografichnyy vymiry). [Parish community. Pyryatyn protopopia of the second half of the 18th century. (social-historical and historical-demographic dimensions)]. L'viv: UKU, 420 s. [in Ukrainian].
- Dmytrenko, V. A. (2020). Kul'tura rann'omodernoyi Ukrayiny v suchasnykh istorychnykh studiyakh. [Culture of early modern Ukraine in modern historical studies]. *Literatura i kul'tura Polissya – Literature and culture of Polissia*, 13, 238–246. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2020-13i-99-238-246>
- Dmytrenko, V. A. (2023). «A pry tyi tserkvi pip z popadeyu»: povsyakdennya iyereyiv Pyryatyns'koyi protopopiyi druhoi polovyny XVIII stolittya. [«And at that church there is a peep with a pope's wife»: the daily life of the priests of the Pyryatyn Protopopia of the second half of the 18th century]. Poltava : PNPU imeni V. H. Korolenka, 304 s. [in Ukrainian].
- Dolyns'ka, M. (2017). Na marhinesi rozdiliv knyhy Yuriya Voloshyna. [Rets.:] Kozaky i Pospolyti: mis'ka spil'nota Poltavy druhoi polovyny KHVIII st. [On the margins of the chapters of Yuriy Voloshin's book. [Rec.:] Cossacks and Polish-Lithuanian Commonwealth: the urban

- community of Poltava in the second half of the 18th century.]. Kyiv: K.I.S., 2016. 356 s. *Sotsium – Society*, 13–14, 361–368. [in Ukrainian].
- Zamurа, O.** (2014). «Velykyy shalenets»: smert' i smertnist' v Het'manshchyni XVIII st. [«The great madman»: death and mortality in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I.S., 240 s. [in Ukrainian].
- Zaruba, V. M.** (2016). *Kozats'ka starshyna Het'mans'koyi Ukrayiny (1648–1782): personal'nyy sklad ta rodyinni zv'yazky. [Cossack chieftain of Hetman Ukraine (1648–1782): personal composition and family ties]*. Dnipropetrovs'k: Lira, 932 s. [in Ukrainian].
- Koval'ov, Ye.** (2019). Serdyuk I. Malen'kyy doroslyy: dytyna y dytynstvo v Het'manshchyni XVIII st. Kyiv : K.I.S., 2018. 456 s. [Serdyuk I. Little adult: child and childhood in the Hetman region of the 18th century. Kyiv: K.I.S., 2018. 456 p.]. *Kyyivs'ki istorychni studiyyi: naukovyy zhurnal – Kyiv historical studies: scientific journal*, 1, 116–117. [in Ukrainian].
- Masliychuk, V.** (2023). Stare i nove v ukrayins'komu istoriopysanni [Old and new in Ukrainian historiography]. *Krytyka – Criticism*, 5–6, 25–31. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I.** (2018). *Malen'kyy doroslyy: Dytyna y dytynstvo v Het'manshchyni XVIII st. [Little adult: Child and childhood in the Hetman region of the 18th century]*. Kyiv: K.I.S., 456 s. [in Ukrainian].
- Serdyuk, I.** (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka mis'koho naselennya Het'manshchyny druhoi polovyny XVIII st. [Inhabitants of regimental towns: historical and demographic characteristics of the urban population of the Hetmanate in the second half of the 18th century]*. Poltava: ASMI, 304 s. [in Ukrainian].
- Ukrayins'kyi Het'manat: narysy istoriyi natsional'noho derzhavotvorennya XVII–XVIII st. v 2 kn. Kn. 2.** (2018). [Ukrainian Hetmanate: Essays on the History of National State Formation of the XVII–XVIII Centuries. in 2 books Book 2]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 580 s. [in Ukrainian].
- Yaremenko, M.** (2017). *Pered vyklykamy unifikatsiyi ta dystsyplinuvannya: Kyyivs'ka pravoslavna mytropoliya u XVIII stolitti. [Facing the challenges of unification and discipline: Kyiv Orthodox Metropolis in the 18th century]*. L'viv: Vydavnytstvo UKU, 272 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 12.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.11.2023 р.

Марина Панчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка

аспірантка (Україна)

e-mail: mari_0720@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6795-393X>

Культурна співпраця України та Польщі наприкінці 20 – у перших десятиліттях 21 ст. в контексті євроінтеграції: аспекти української історіографії

Анотація. *Мета статті* полягає в системному аналізі наявних праць українських науковців із досліджуваної проблематики за тематичними блоками для детальнішого висвітлення окремих аспектів та закономірних процесів українсько-польської культурної співпраці. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах, як от систематизації, узагальнення, аналізу й синтезу та спеціально-наукових методах, зокрема, історико-генетичному, історико-порівняльному, герменевтичному, а також принципах історизму, об'єктивності, науковості. **Науковою новизною** є висвітлення закономірних особливостей формування вітчизняної історіографічної думки щодо українсько-польських відносин, враховуючи євроінтеграційні процеси в обох державах, які безперечно впливали на побудову міждержавних культурних взаємин. Однак ці аспекти не були достатньою мірою представлені в працях сучасних українських істориків, що розкриває передумови для більш детального опрацювання окресленої проблематики. **Висновки.** Сучасні євроінтеграційні процеси, умови стрімкої глобалізації та спільний історичний шлях розвитку України та Польщі сприяють підвищенню актуальності тематики українсько-польської співпраці серед історичних досліджень. Перспективність цих досліджень безпосередньо впливає на зростання наукового інтересу серед українських істориків до аналізу тих чи інших сторін взаємодії України та Польщі на сучасному етапі, що можемо спостерігати, аналізуючи відповідний масив праць в історіографії. Автори нерідко схилиються до тематичного підходу й аналізу окремих складових культурної взаємодії обох держав, представляючи конкретні приклади проявів та характерні особливості міжнаціонального діалогу. Наявна кількість відповідних праць дозволяє оперувати також комплексними дослідженнями щодо стратегії та ретроспективи й динаміки українсько-польських відносин протягом останніх десятиліть. Проте відсутність праць, що розкривають взаємовпливи й взаємозалежності між євроінтеграцією та культурним діалогом України та Польщі становить значний потенціал наукових напрацювань в цій галузі в подальшому.

Ключові слова: євроінтеграція, культура, Польща, Україна, українська історіографія, міждержавна співпраця.

Постановка проблеми. Зі здобуттям Україною незалежності перед українськими істориками постали як нові можливості, у зв'язку із демократизацією наукового процесу, так і нові виклики, оскільки історична наука потребувала нових підходів та точок зору. Предметами зацікавлення ставали недосліджені й неоднозначні проблеми попередніх століть, а також закономірності, які знаменували собою новий етап розвитку української державності. Побудова зовнішньої політики на засадах добросусідства посприяла встановленню стійких українсько-польських зв'язків, що одразу викликало неабиякий науковий інтерес зі сторони українських істориків.

Сучасна історіографія польсько-українських відносин відзначена своєю строкатістю та різноплановістю. У даній статті подається аналіз праць лише українських науковців, з огляду на значну їх кількість та необхідність узагальнення. Чимало авторів зверталися до даної проблематики починаючи з 1990-х рр., коли українсько-польське співробітництво лише зароджувалося як явище та кристалізувалося, у тому числі й юридично. Тоді історики окреслювали вихідне положення та стратегічні напрямки побудови міждержавної взаємодії, культурної зокрема, посиляючись на актуальний історичний досвід обох народів.

Культурна співпраця обох держав не лишилася поза увагою науковців, а її опрацювання та послідовний ґрунтовний аналіз поступово сприяли оформленню відповідної історіографічної бази у вітчизняній науці. Однак контекст прямого впливу та взаємозалежності євроінтеграції обох держав, що знаходить відображення у особливостях культурного діалогу України та Польщі, не розкритий в історичній науці повною мірою.

Метою статті є системний аналіз наявної наукової літератури з досліджуваної проблеми за тематичними блоками для детальнішого висвітлення окремих аспектів українсько-польської культурної співпраці, а також подання структурованої характеристики тих тенденцій, які простежуються в українській історіографії й пошук місця євроінтеграційного культурного контексту в сфері інтересів сучасних вітчизняних істориків.

Виклад основного матеріалу. Наявний пласт історичних праць щодо становлення та розвитку культурної сфери співпраці України з Польщею з точки зору євроінтеграційного шляху обох держав, дозволяє умовно виокремити певні тематичні галузі напрацювань українських істориків. Значна частина науковців досліджувала співпрацю України та Польщі на сучасному етапі як частину шляху розвитку обох держав, особливо з огляду на великий стратегічний потенціал таких відносин.

Прикладами таких ґрунтовних праць є, зокрема, дослідження О. Знахоренко, що стосується питань стратегічного партнерства обох держав. Авторка сформулювала чотири основні чинники, які лежать в основі доцільного політичного співробітництва України та Польщі, спираючись на тезу про те, що держави мають спільні регіональні інтереси (економічні, військові, фінансові, гуманітарні) та тісний історичний досвід (Знахоренко, 2008). Питання безпеки у своїй статті розглядає також С. Бочаров. Науковець представляє та обґрунтовує ідею того, що питання співпраці Польщі та України на рубежі 20 – 21 ст. та у подальшій перспективі мали набагато більше значення ніж виключно міждержавні добросусідські взаємини. Встановлення продуктивних контактів зусиллями інтелектуалів та політиків безпосередньо задавало тон безпековій ситуації в межах Причорноморського регіону, що є досить вагомим показником (Бочаров, 2011). К. Мелекесцев подає характеристику історіографії та наводить аргументи, щодо пріоритетних напрямків дослідження двосторонніх відносин України та Польщі (Мелекесцев, 2016).

Загальні питання розвитку багатовекторних проявів співробітництва стали предметом дослідження Н. Свиначенко. Дослідниця комплексно підійшла до висвітлення, виділяючи при цьому окремі компоненти та вектори актуального налагодження комунікації між двома державами, посиляючись на значну кількість документальних джерел. Новітнє дослідження містить також інформацію про події, що відбулися у зв'язку із російською військовою агресією у 2022 р. у контексті того, що авторка наголошує на зміцненні відносин України та Польщі, особливо масштабно в гуманітарній сфері (Свиначенко, 2022).

Одним із чинників налагодження продуктивної та активної співпраці у гуманітарній сфері, починаючи з 1991 р., є також те, що в Україні проживає значна за чисельністю польська етнічна меншина, яка сприяє та долучається до встановлення стійких контактів між двома державами. Це відбувається, до прикладу, на рівні окремих освітніх фондаций, реалізації локальних ініціатив, гуманітарних програм та укладанні угод про наукове співробітництво інтелектуалів по обидва боки кордону. Ці фактори у динаміці їхнього розвитку окреслив О. Калакура (Калакура, 2011).

Що стосується більшою мірою євроінтеграційного контексту і його місця як важливого складника українсько-польських відносин, то знаходимо розкриття цієї проблематики у працях Н. Антонюк. Дослідниця представляє способи та прояви того, як Польська держава стає фактичним посередником між Україною та ЄС і сприяє інтеграції, особливо після 2004 р. Окрім цього у праці наведені також аргументи щодо взаємної вигоди такої співпраці та успішної інтеграції України до ЄС для обох держав (Антонюк, Мальський, 2015). Інша стаття Н. Антонюк у співавторстві із О. Краєвською містить низку тверджень та обґрунтованих висновків щодо того, що вище зазначена співпраця має також і модернізаційний вимір, сприяє зміцненню державності. Оскільки наведену тезу і про те, що відносини Польщі та України є тіснішими в силу культурних та історичних обставин ніж з іншими державами Східного Партнерства (Антонюк, Краєвська, 2012).

Оцінку українсько-польських відносин крізь призму процесу євроінтеграції надає О. Євсюкова. Дослідниця зауважує важливість польського досвіду на шляху до ЄС та зауважує певні законодавчі та нормотворчі кроки, які передбачали співпрацю на різних рівнях, у сфері культури зокрема. Відтак, вона приходять до висновку, що роль Польщі, як держави, є провідною у питанні подолання наявних в Україні проблем на шляху до вступу у ЄС (Євсюкова, 2013). М. Кришанович у свою чергу, зауважує зворотний зв'язок. Українсько-польське партнерство впливає на темпи руху України до Європейської спільноти, але в той же час євроінтеграція відкриває низку можливостей для поліпшення співпраці України й Польщі (Кришанович, 2021).

Українська історіографія містить праці, що розкривають окремі сторони культурної співпраці Польщі та України. Наукове співробітництво, як елемент євроінтеграційного шляху, розкрив у своїй публікації В. Стрільчук. Він, наводячи приклади конкретних наукових установ, які долучаються до налагодження українсько-польських зв'язків, формулює наступну думку. Окрім побудови стійких добросусідських відносин між Україною та Польщею, така діяльність є одним із

.....
кроків до інтеграції України і в європейський науковий простір. Автор наголошує й на тому, що науковці обох держав демонструють приклад комунікації, оминаючи гострі кути та вирішуючи проблемні питання історичного досвіду двох народів (Стрільчук, 2014).

О. Калакура окреслює євроінтеграційний процес України та роль Польщі у ньому як багаторівневе та комплексне явище. Акцентуючи увагу на локальному рівні у збереженні та набутті нових культурних міжнаціональних надбань, він наводить приклад Галичини. У цьому контексті автор аналізує значення Галичини як багатонаціонального краю у побудові якісної транскордонної співпраці, роль польської національної меншини у цьому процесі та актуальні перспективи подальших контактів в гуманітарній площині (Калакура, 2016).

Конкретизувала способи та шляхи українсько-польської співпраці в рамках української євроінтеграційної політики також і Є. Тихомирова. Так, було оцінено внесок громадських організацій, місцевих ініціатив, освітніх обмінів у формуванні мережі культурної співпраці як неурядового, так урядового рівнів. Авторка комплексно подає систему тих елементів, які доповнюють масштабний культурний діалог двох держав на сучасному етапі (Тихомирова, 2011).

О. Хаєцька у своєму дослідженні систематизує та подає характеристику ролі численних ефективних проєктів, які стали основою культурного співробітництва України та Польщі. Науковиця бере до уваги практику впровадження грантової допомоги на реалізацію культурних ініціатив, програми освітнього й мистецького обміну тощо (Хаєцька, 2021).

Питання культурної співпраці є дещо обширним, тому маємо праці, які конкретизують окремі аспекти даного процесу. Р. Милан подає детальний аналіз того, якими були характерні ознаки культурної дипломатії України по відношенню до Польщі на початку 21 ст. В контексті цього в дослідженні знаходимо опрацьовані документальні свідчення, які виступають базою інституційної розбудови тих культурних центрів, що сприяють активнішому міждержавному діалогу (Милан, 2014). В. Петрович, у свою чергу, розглядаючи значення інституційних складових культурної співпраці України та Польщі, приходить до висновку, що гуманітарні взаємини розкривають глобальний стратегічний потенціал для подальшого поглиблення діалогу двох держав та реалізації відповідних європейських програм (Петрович, 2017).

Проблематика окремих ініціатив на локальному рівні, що за ціль ставлять налагодження та формування спільного культурного простору України та Польщі, окреслена у дослідженні Н. Медведчук. Авторка не оминає роль окремих громадських організацій, асоціацій, освітніх закладів тощо у процесі встановлення культурного обміну обох держав наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (Медведчук, 2001).

О. Богородецька розглянула закономірності українсько-польського культурного діалогу крізь призму співпраці міст-побратимів двох держав. Увага у дослідженні концентрується на встановленні та аналізі певних тенденцій юридичного оформлення та декларування напрямків співпраці окремих міст, а також специфіку реалізації відповідних планів (Богородецька, 2014).

Наукову сторону українсько-польської співпраці протягом перших двох десятиліть з моменту здобуття Україною незалежності висвітлено у праці М. Литвина. Історик окреслив особливості дослідження суперечливих тем, які викликають неоднозначну суспільну реакцію, на рівні академій наук й університетів обох держав. Окрім цього автором було доведено важливість обміну досвідом в питаннях відновлення історичної пам'яті двох народів. У даному контексті в статті представлено відповідну широку й достовірну джерельну базу, а також провідні перспективні напрямки подальших досліджень на її основі (Литвин, 2016).

Основні напрямки розвитку та діяльності, зокрема Польської академії наук і мистецтв, розкрито автором В. Горбатенком. Суттєвим для української аудиторії є опрацювання ним її співпрацю з провідними українськими науковими й мистецькими установами задля обміну відповідним досвідом у форматі спільних конференцій, круглих столів, семінарів тощо (Горбатенко, Кукуруз, 2018).

Ю. Богуцький, будучи віце-президентом Національної академії мистецтв України, дослідив тематику потенціалу міжнародної культурної співпраці у вимірі українсько-польської взаємодії. Автор приділив достатньо уваги особливостям процесу глобалізації та визначив місце культурного поступу у ній (заходи щодо спільного збереження історичної пам'яті України та Польщі, переклади літературних творів, проведення мистецьких фестивалів тощо). У даному контексті охарактеризовано також закономірності долучення державних інституцій до міждержавної співпраці у сфері культури, проте з іншого боку, представлено проблему важливості збереження національної ідентичності в потоці стрімких глобалізаційних процесів (Богуцький, 2018).

Для євроінтеграційного процесу та загалом долучення України до Європейської спільноти важливим стало проведення «Євро 2012», а особливо підготовка до нього з урахуванням того, що це поглибило культурну взаємодію з Польською державою. Дане питання було окреслено Ю. Пачос із зауваженням того, що спортивна подія стала можливістю запустити численні

культурні українсько-польські заходи, фестивалі, літературні акції та ін. Це безумовно вплинуло на те, що як Україна, так і Польща відкрилися для світової спільноти з іншого боку (Пачос, 2013).

Окремою сторінкою української історіографії з питань українсько-польських відносин є праці, що присвячені дослідженню освітньо-наукової взаємодії двох держав. Серед тих авторів, які торкалися цієї проблематики, варто відзначити Т. Кочубей, яка розглядала освітні проблеми на прикладах Польщі та України (Кочубей, 2006). Питання рівнів співпраці у сфері вищої освіти протягом перших двох десятиліть незалежності України проаналізовано у праці О. Коваленко. Авторка подає матеріали про налагодження контактів між українськими та польськими закладами вищої освіти, а також про роль створення Європейського Колегіуму польських і українських університетів, діяльність якого свого часу відзначилася продуктивністю й прогресивністю (Коваленко, 2012).

Про спільні творчі пошуки у галузі педагогіки та модернізації освітньої системи була опублікована стаття О. Семеног у співавторстві із М. Вовк та О. Фаст. У статті знаходимо обґрунтування тези, що спільні українсько-польські зусилля дозволяють інтегрувати освітній простір до стандартів Європейської спільноти. Такому поступу, зокрема, сприяють спільні зусилля у форматі наукових форумів (Семеног, Вовк, Фаст, 2022). Т. Моїсєєва у своєму новітньому дослідженні від 2023 р. також актуалізує тематику перспективності налагодження співробітництва України та Польщі у сфері освіти на сучасному етапі, особливо із урахуванням тих викликів, які постали у зв'язку із російською військовою агресією (Моїсєєва, 2023).

Н. Ничкало теж наводить аргументи на користь важливості подібних міждержавних контактів для подальшого розвитку та удосконалення освітніх процесів, формування безпечного середовища, що буде стійким перед актуальними загрозами (Ничкало, 2022). У іншому своєму дослідженні Н. Ничкало спільно із Я. Лащиком подає матеріали з приводу ретроспективи та перспективи наукового співробітництва дослідників з України та Польщі, що трансформувалося в умовах війни. Автори, окрім аналізу наукових контактів, наголошують на багатогранності співпраці колег по обидва боки кордону, що включає в себе значний гуманітарний поступ у допомозі українцям через наслідки повномасштабного вторгнення (Ничкало, Лащик, 2023).

Характеристика саме наукового співробітництва наприкінці 20 – на початку 21 ст. відображена у статті П. Федорчака. Дослідник розкриває питання встановлення та розвитку наукових контактів, спільних напрацювань в межах конкретних наук, зокрема, історії. Автор описує чіткі академічні кроки обох держав на шляху до порозуміння щодо спільних невирішених конфліктів минулих століть (Федорчак, 2011).

Висвітлення мистецької співпраці України та Польщі становить собою окремий тематичний блок для дослідження й аналізу. М. Кучерепа та О. Чирук розкривають в своїй статті тематику актуальності мистецької взаємодії, культурних обмінів, гастрольних виступів культурних діячів, проведення фестивальної діяльності. Такі заходи, на думку авторів, розширюють уявлення як українців, так і поляків, щодо культурної самобутності сусіднього народу, а це, у свою чергу, покращує інтеграційні процеси не лише між двома державами, але і у європейському вимірі (Кучерепа, Чирук 2017).

В. Стрільчук звертає увагу на те, що якісна мистецька співпраця сприяє не лише культурному, але і загальному взаємозбагаченню націй, дозволяє глибше зрозуміти соціокультурну реальність та цінності держави-сусіда, а також встановити стійкі перспективні взаємини, що позитивно впливають на тіснішу інтеграцію у світову спільноту (Стрільчук, 2014). Одним із таких прикладів, за свідченням авторів Ю. Пачос та І. Романюка, є практика проведення українських фестивалів в Польщі, що є корисною у контексті зростання рівня ознайомлення польського народу із українськими національними цінностями і відповідно формування позитивного образу українців в Польщі, а також підтримці зав'язків з Батьківщиною українців в діаспорі (Романюк, Пачос, 2014).

Висновки. Тематика здобутків українсько-польських відносин упродовж багатьох десятиліть відзначалася певною табуованістю щодо будь-яких періодів, у першу чергу в роки існування радянської влади. Нині українські історики не оминають своєю увагою проблемних тем, пов'язаних із становленням, розвитком та перспективами культурного діалогу України й Польщі. Сучасні євроінтеграційні процеси, умови стрімкої глобалізації та спільний історичний шлях розвитку сприяють підвищенню актуальності цієї теми серед історичних досліджень.

Серед усіх праць та підходів українських істориків спостерігається тенденція до диференційованого дослідження культурного співробітництва. Автори нерідко схилиються до тематичного аналізу окремих складових культурної взаємодії, представляючи конкретні вияви та характерні особливості міжнаціонального діалогу. Наявна кількість відповідних праць дозволяє оперувати також комплексними дослідженнями щодо стратегії та ретроспективи й динаміки українсько-польських відносин. Проте відсутність праць, що розкривають взаємовплив й взаємозалежність євроінтеграції та культурного діалогу України та Польщі становить значний потенціал наукових напрацювань в цій галузі в подальшому.

.....
Подяка. Висловлюємо щирю вдячність співробітникам бібліотек за допомогу, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

- Антонюк, Н., Краєвська, Н.** (2012). Сучасні українсько-польські відносини: євроінтеграційний контекст. *Od Ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej. Від Гадяцької Угоди до Євросоюзу. Tom II. Reset czy kontynuacja?. Перезавантаження чи продовження?. Praca zbiorowa pod redakcją Adama Kulczyckiego, Iwony Sloty, Mirosława Rowickiego. Biblioteka Kuriera Galicyjskiego: Warszawa. T. II. – S. 137-145*
- Антонюк, Н., Мальський, М.** (2015). Актуальні проблеми українсько-польських відносин в сучасних геополітичних реаліях. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини.* Вип. 37(3). С. 3–16. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2015_37\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2015_37(3)_3)
- Богородецька, О.** (2014). Україна та Польща: тенденції співпраці міст-побратимів. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* Т. 27-28. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lppss_2014_27-28_25
- Богущий, Ю.** (2018). Потенціал міжнародної культурної співпраці в умовах глобалізації: українсько-польські кореляції. *Культурологічна думка.* № 13. С. 7-13. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2018_13_3
- Бочаров, С.** (2011). Польсько-українські стосунки в контексті безпеки Причорноморського регіону на рубежі XX – XXI ст. *Наука. Релігія. Суспільство.* № 4. С. 17-22. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2011_4_6
- Горбатенко, В., Кукуруз, О.** (2018). Польська академія наук і мистецтв: історія становлення, особливості функціонування, співпраця з Україною. *Правова держава.* Вип. 29. С. 354-362. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2018_29_47
- Грабович, Г.** (2003). Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи. У кн.: *До історії української літератури.* Київ: Критика. С. 129–156. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr07.htm>
- Євсюкова, О.** (2013). Україна та Польща: спільні стратегічні пріоритети в процесі історичних реформ. Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2013/18.pdf
- Знахоренко, О.** (2008). Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. — Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили.* Вип. 2. С. 90-98.
- Калакура, О.** (2011). Польська меншина як чинник україно-польської співпраці на сучасному етапі. *Історичний архів.* Вип. 6. С. 73-79. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lans_2011_6_15
- Калакура, О.** (2016). Цивілізаційний вимір українсько-польської співпраці на тлі євроінтеграційних процесів (досвід Галичини). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 2. С. 283-295. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_2_15
- Коваленко, О.** (2012). Українсько-польська співпраця в галузі вищої освіти (1991-2010 рр.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки.* Вип. 9. С. 258-263. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpi_6_2012_9_44
- Кочубей, Т.** (2006). Україна і Польща у форматі освітніх проблем. *Пам'ять століть.* № 5. С. 32-35.
- Криштанович, М.** (2021). Українсько-польські міжнародні відносини в контексті євроінтеграції та євроатлантичного вибору. *Економіка та суспільство,* (24). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-44>
- Кучерепа, М., Чирук, О.** (2017). Основні напрями та форми українсько-польської культурної співпраці в сучасних умовах. *Українсько-польське партнерство: сьогодні та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2017 р., м. Луцьк – Світязь. М-во освіти і науки України, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки.* Луцьк: Вежа-Друк. С. 63–67.
- Лашик, Я., Ничкало, Н.** (2023). Єднання польських і українських науковців-педагогів у творчій співпраці в умовах війни. *Вісник Національної академії педагогічних наук України,* 5(1), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5146>
- Литвин, М.** (2016). Українсько-польські наукові зв'язки у гуманітарній сфері (1991-2016 рр.). *Проблеми всесвітньої історії.* № 2. С. 203-218. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prwh_2016_2_15

- Медведчук, Н.** (2001). Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 11. С. 33–37. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_11_9
- Мелекєсцев, К.** (2016). Сучасні польсько-українські відносини: історіографічний аналіз. *Історичні і політологічні дослідження*. № 1. С. 121-132. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2016_1_13.
- Милян, Р.** (2014). Інституційне забезпечення розвитку українсько-польського співробітництва в сфері культури. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Вип. 2. С. 218-223. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu_2014_2_25.
- Моїсєва, Т.** (2023). Українсько-польське співробітництво в сфері освіти. *Сучасні методи та форми організації освітнього процесу у закладах вищої освіти: збірник матеріалів всеукраїнської науково-методичної конференції*. Одеса: Університет Ушинського. С. 60-63.
- Ничкало, Н.** (2022). Традиції і нові тенденції у співпраці вчених-педагогів України і Польщі. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4147>
- Пачос, Ю.** (2013). Культурна співпраця України та Польщі в рамках підготовки та проведення "Євро 2012". *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 21. С. 235-239. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2013_21_56
- Петрович, В.** (2017). Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва. *Українсько-польське партнерство: сьогодення та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 черв. 2017 р., м. Луцьк – Світязь / М-во освіти і науки України, Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк: Вежа-Друк. С. 67–71.
- Романюк, І., Пачос, Ю.** (2014). Фестивалі української культури в Польщі як елемент мистецької українсько-польської співпраці початку ХХІ ст. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 19. С. 206-213. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2014_19_15.
- Свинаренко, Н.** (2022). Польсько-українська співпраця на основі освітніх, культурних, економічних здобутків: проблеми і перспективи. *Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: Scientific monograph*. Riga: «Baltija Publishing». Р. 302–315. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-232-6-23>
- Семенов, О., Вовк, М., Фаст, О.** (2022). Українсько-Польське партнерство в галузі освіти: академічний дискурс. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. С. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.3.15>
- Стрільчук, В.** (2014). Культурно-мистецька співпраця в сучасних українсько-польських відносинах. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Т. 27-28. С. 267-272. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lppss_2014_27-28_51
- Стрільчук, В.** (2014). Українсько-польське наукове співробітництво як засіб європейської інтеграції. *Питання історії України*. Т. 17. С. 225-231. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2014_17_39.
- Тихомирова, Є.** (2011). Українсько-польські проекти співробітництва у контексті європейської інтеграції. *Studia politologica Ucraino-Polona*. Вип. 1. С. 129-135. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2011_1_20.
- Федорчак, П.** (2011). Розвиток українсько-польського наукового співробітництва на рубежі ХХ–ХХІ ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 19. С. 75-80. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_ist_2011_19_13
- Хаєцька, О.** (2021). Перспективні напрями українсько-польських відносин в контексті загальноєвропейського розвитку. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини, філософія: Збірник матеріалів III Міжнародної наукової конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» за ред. Ю. Т. Темірова*. Вип. 6. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. С. 192-196.

Maryna S. Panchuk

Zhytomyr Ivan Franko state University
Postgraduate student (Ukraine)

Cultural Cooperation of Ukraine And Poland at the End of the XX – in the First Decades of the XXI Century in the Context of European Integration: Aspects of Ukrainian Historiography

Abstract. *The purpose of the article is a systematic analysis of the available works of Ukrainian scientists on the studied issues by thematic blocks for a more detailed coverage of individual aspects and regular processes of Ukrainian-Polish cultural cooperation. The research methodology is based on general scientific methods, such as systematization, generalization, analysis and synthesis, and special scientific methods, in particular, historical-genetic, historical-comparative, hermeneutic, as well as the principles of historicism, objectivity, and scientificity. The scientific novelty lies in highlighting the patterns of the formation of the national historiographical opinion on Ukrainian-Polish relations, taking into account the European integration processes in both states, which undoubtedly influenced the construction of interstate cultural relations. However, these aspects are not sufficiently represented in the writings of modern Ukrainian historians, which reveals the prerequisites for a more detailed study of the outlined issues. Conclusions.* Modern European integration processes, conditions of rapid globalization and the common historical path of development of Ukraine and Poland contribute to increasing the relevance of the subject of Ukrainian-Polish cooperation among historical studies. The perspective of these studies directly affects the growth of scientific interest among Ukrainian historians in the analysis of certain aspects of the interaction between Ukraine and Poland at the current stage, which we can observe by analyzing the relevant array of works in historiography. The authors often lean towards a thematic approach and analysis of individual components of cultural interaction of both states, presenting concrete examples of manifestations and characteristic features of inter-ethnic dialogue. The available number of relevant works allows for comprehensive studies of the strategy and retrospective and dynamics of Ukrainian-Polish relations during the last decades. However, the lack of works that reveal mutual influences and interdependencies between European integration and the cultural dialogue of Ukraine and Poland represents a significant potential for scientific development in this field in the future.

Keywords: European integration, culture, Poland, Ukraine, Ukrainian historiography, interstate cooperation.

References:

- Antoniuk, N., Kraievska, N.** (2012). Suchasni ukraïnsko-polski vidnosyny: yevrointehratsiïnyi kontekst. Od Ugody Hadiatskiei do Unii Europejskiei. Vid Hadiatskoi Uhody do Yevrosoiuzu [Modern Ukrainian-Polish relations: European integration context. From the Hadiac Agreement to the European Union]. Tom II. Reset czy kontynuacja?. Perezavantazhennia chy prodovzhennia?. Praca zbiorowa pod redakcja Adama Kulczyckiego, Iwony Sloty, Mirosława Rowickiego. Biblioteka Kuriera Galicyjskiego: Warszawa. T. II. – S. 137-145. [in Ukrainian]
- Antoniuk, N., Malskyi, M.** (2015). Aktualni problemy ukraïnsko-polskykh vidnosyn v suchasnykh heopolitychnykh realiakh [Actual problems of Ukrainian-Polish relations in modern geopolitical realities]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny - Bulletin of Lviv University. Series: International relations*. Vyp. 37(3). S. 3–16. Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2015_37\(3\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2015_37(3)_3) [in Ukrainian]
- Bocharov, S.** (2011). Polsko-ukraïnski stosunki v konteksti bezpeky Prychornomorskoho rehionu na rubezhi XX – XXI st. [Polish-Ukrainian relations in the context of the security of the Black Sea region at the turn of the 20th – 21 centuries]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo - Science. Religion. Society*. № 4. S. 17-22. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2011_4_6. [in Ukrainian]
- Bohorodetska, O.** (2014). Ukraina ta Polshcha: tendentsii spivpratsi mist-pobratymiv [Ukraine and Poland: trends in cooperation between sister cities]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu - Historical and political problems of the modern world*. T. 27-28. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lppss_2014_27-28_25 [in Ukrainian]
- Bohutskyi, Yu.** (2018). Potentsial mizhnarodnoi kulturnoi spivpratsi v umovakh hlobalizatsii: ukraïnsko-polski koreliatsii [The potential of international cultural cooperation in the conditions of globalization: Ukrainian-Polish correlations]. *Kulturolohichna dumka - Cultural thought*. № 13. S. 7-13. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2018_13_3. [in Ukrainian]
- Fedorchak, P.** (2011). Rozvytok ukraïnsko-polskoho naukovooho spivrobitnytstva na rubezhi XX–XXI st. [The development of Ukrainian-Polish scientific cooperation at the turn of the XX–XXI centuries]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia - Bulletin of the Carpathian University*.

- History..* Vyp. 19. S. 75-80. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu Ist 2011 19 13> [in Ukrainian]
- Horbatenko, V., Kukuruz, O.** (2018). Polska akademiia nauk i mystetstv: istoriia stanovlennia, osoblyvosti funktsionuvannia, spivpratsia z Ukrainoiu [The Polish Academy of Sciences and Arts: history of formation, features of functioning, cooperation with Ukraine]. *Pravova derzhava - Constitutional state*. Vyp. 29. S. 354-362. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe 2018 29 47>. [in Ukrainian]
- Hrabovych, H.** (2003). Polsko-ukrainski literaturni vzaiemyny: pytannia kulturnoi perspektyvy [Polish-Ukrainian literary relations: issues of cultural perspective]. U kn.: *Do istorii ukrainskoi literatury*. Kyiv: Krytyka. S. 129–156. Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr07.htm> [in Ukrainian]
- Kalakura, O.** (2011). Polska menshyna yak chynnyk ukraino-polskoi spivpratsi na suchasnomu etapi [The Polish minority as a factor of Ukrainian-Polish cooperation at the current stage.]. *Istorychnyi arkhiv - Historical archive*. Vyp. 6. S. 73-79. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/lans 2011 6 15> [in Ukrainian]
- Kalakura, O.** (2016). Tsyvilizatsiinyi vymir ukrainsko-polskoi spivpratsi na tli yevro intehtratsiinykh protsesiv (dosvid Halychyny) [The civilizational dimension of Ukrainian-Polish cooperation against the background of European integration processes (the experience of Galicia)]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy - Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*. Vyp. 2. S. 283-295. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nziptend 2016 2 15>. [in Ukrainian]
- Khaietska, O.** (2021). Perspektyvni napriamy ukrainsko-polskykh vidnosyn v konteksti zahalnoievropeiskoho rozvytku [Prospective directions of Ukrainian-Polish relations in the context of pan-European development]. *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny, filosofiia: Zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh «Travnevi studii 2021: istoriia, mizhnarodni vidnosyny, filosofiia» za red. Yu. T. Temirova - May studies: history, international relations, philosophy: Collection of materials of the III International scientific conference of students and young scientists "May studies 2021: history, international relations, philosophy" edited by Yu. T. Temirov*. Vyp. 6. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. S. 192-196. [in Ukrainian]
- Kochubei, T.** (2006). Ukraina i Polshcha u formati osvitykh problem [Ukraine and Poland in the format of educational problems]. *Pamiat stolit - Memory of centuries*. № 5. S. 32-35. [in Ukrainian]
- Kovalenko, O.** (2012). Ukrainsko-polska spivpratsia v haluzi vyshchoi osvity (1991-2010 rr.) [Ukrainian-Polish cooperation in the field of higher education (1991-2010)]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky - Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU. Series 6: Historical sciences*. Vyp. 9. S. 258-263. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu 6 2012 9 44>. [in Ukrainian]
- Kryshtanovych, M.** (2021). Ukrainsko-polski mizhnarodni vidnosyny v konteksti yevroatlantychnoho vyboru [Ukrainian-Polish international relations in the context of European integration and the Euro-Atlantic choice]. *Ekonomika ta suspilstvo - Economy and society*, (24). DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-44> [in Ukrainian]
- Kucherepa, M., Chyruk, O.** (2017). Osnovni napriamy ta formy ukrainsko-polskoi kulturnoi spivpratsi v suchasnykh umovakh [The main directions and forms of Ukrainian-Polish cultural cooperation in modern conditions]. *Ukrainsko-polske partnerstvo: sohodennia ta perspektyvy : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 26–27 cherv. 2017 r., m. Lutsk – Svitiaz. M-vo osvity i nauky Ukrainy, Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky - Ukrainian-Polish partnership: present and prospects: materials of the International science and practice conference, June 26–27 2017, Lutsk - Svityaz. Ministry of Education and Science of Ukraine, Eastern Europe. national University named after Lesya Ukrainka*. Lutsk: Vezha-Druk. S. 63–67. [in Ukrainian]
- Lashchuk, Ya., Nychkalo, N.** (2023). Yednannia polskykh i ukrainskykh naukovtsiv-pedahohiv u tvorchii spivpratsi v umovakh viiny [The unity of Polish and Ukrainian scientists-pedagogues in creative cooperation in the conditions of war]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 5(1), 1-18. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5146> [in Ukrainian]
- Lytvyn, M.** (2016). Ukrainsko-polski naukovy zviazky u humanitarnii sferi (1991-2016 rr.) [Ukrainian-Polish scientific relations in the humanitarian sphere (1991-2016)]. *Problemy vsesvitnoi istorii - Problems of world history*. № 2. S. 203-218. Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/prwh 2016 2 15>. [in Ukrainian]
- Medvedchuk, N.** (2001). Uchast hromadskykh orhanizatsii v ukrainsko-polskykh kulturnykh stosunkakh: istoriia i suchasnist [Participation of public organizations in Ukrainian-Polish cultural relations: history and modernity]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy - Ethnic history of*

- the peoples of Europe.. Vyp. 11. S. 33–37. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_11_9 [in Ukrainian]
- Mieliekiestsev, K.** (2016). Suchasni polsko-ukrainski vidnosyny: istoriohrafichniy analiz [Modern Polish-Ukrainian relations: a historiographical analysis]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia - Historical and political studies*. № 1. S. 121-132. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lipd_2016_1_13. [in Ukrainian]
- Moiseieva, T.** (2023). Ukrainsko-polske spivrobitnytstvo v sferi osvity [Ukrainian-Polish cooperation in the field of education]. *Suchasni metody ta formy orhanizatsii osvithnoho protsesu u zakladykh vyshchoi osvity: zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii*. Odesa: Universytet Ushynskoho - Modern methods and forms of organization of the educational process in institutions of higher education: a collection of materials of the All-Ukrainian scientific and methodological conference. Odesa: Ushynsky University. S. 60-63. [in Ukrainian]
- Mylian, R.** (2014). Instytutsiine zabezpechennia rozvytku ukrainsko-polskoho spivrobitnytstva v sferi kultury [Institutional support for the development of Ukrainian-Polish cooperation in the field of culture]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy - Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*. Vyp. 2. S. 218-223. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu_2014_2_25. [in Ukrainian]
- Nychkalo, N.** (2022). Tradytsii i novi tendentsii u spivpratsi vchenykh-pedahohiv Ukrainy i Polshchi [Traditions and new trends in the cooperation of scientists-pedagogues of Ukraine and Poland]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy - Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 4(1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4147> [in Ukrainian]
- Pachos, Yu.** (2013). Kulturna spivpratsia Ukrainy ta Polshchi v ramkakh pidhotovky ta provedennia "Ievro 2012" [Cultural cooperation between Ukraine and Poland in the framework of preparation and holding of "Euro 2012"]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia - Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi. Series: History*. Vyp. 21. S. 235-239. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2013_21_56 [in Ukrainian]
- Petrovych, V.** (2017). Instytutsiini skladovi ukrainsko-polskykh humanitarnykh vzaiemyn i spivrobitnytstva [Institutional components of Ukrainian-Polish humanitarian relations and cooperation]. *Ukrainsko-polske partnerstvo: sohodennia ta perspektyvy : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 26–27 cherv. 2017 r., m. Lutsk – Svitiaz / M-vo osvity i nauky Ukrainy, Shkhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky - Ukrainian-Polish partnership: present and prospects: materials of the International science and practice conference, June 26–27 2017, Lutsk - Svitiaz. Ministry of Education and Science of Ukraine, Eastern Europe. national University named after Lesya Ukrainka*. Lutsk: Vezha-Druk. S. 67–71. [in Ukrainian]
- Romaniuk, I., Pachos, Yu.** (2014). Festyvali ukrainskoi kultury v Polshchi yak element mystetskoi ukrainsko-polskoi spivpratsi pochatku XXI st. [Festivals of Ukrainian culture in Poland as an element of Ukrainian-Polish artistic cooperation at the beginning of the 21 century]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka - Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics*. Vyp. 19. S. 206-213. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uxxs_2014_19_15. [in Ukrainian]
- Semenoh, O., Vovk, M., Fast, O.** (2022). Ukrainsko-Polske partnerstvo v haluzi osvity: akademichnyi dyskurs [Ukrainian-Polish partnership in the field of education: academic discourse]. *Akademichni studii. Seriya «Pedahohika» - Academic studies. "Pedagogy" series*. S. 100–111. DOI: <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.3.15> [in Ukrainian]
- Strilchuk, V.** (2014). Kulturno-mystetska spivpratsia v suchasnykh ukrainsko-polskykh vidnosynakh [Cultural and artistic cooperation in modern Ukrainian-Polish relations]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu - Historical and political problems of the modern world*. T. 27-28. S. 267-272. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lppss_2014_27-28_51 [in Ukrainian]
- Strilchuk, V.** (2014). Ukrainsko-polske naukovе spivrobitnytstvo yak zasib yevropeiskoi intehtatsii [Ukrainian-Polish scientific cooperation as a means of European integration]. *Pytannia istorii Ukrainy - Issues of the history of Ukraine*. T. 17. S. 225-231. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Piu_2014_17_39. [in Ukrainian]
- Svynarenko, N.** (2022). Polsko-ukrainska spivpratsia na osnovi osvitnikh, kulturnykh, ekonomichnykh zdobutkiv: problemy i perspektyvy [Polish-Ukrainian cooperation based on educational, cultural, economic achievements: problems and prospects]. Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects: Scientific monograph. Riga: «Baltija Publishing». R. 302–315. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-232-6-23> [in Ukrainian]
- Tykhomyrova, Ye.** (2011). Ukrainsko-polski proekty spivrobitnytstva u konteksti yevropeiskoi intehtatsii [Ukrainian-Polish cooperation projects in the context of European integration].

Studia politologica Ucraino-Polona. Vyp. 1. S. 129-135. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2011_1_20. [in Ukrainian]

Yevsiukova, O. (2013). Ukraina ta Polshcha: spilni stratehichni priorytety v protsesi istorychnykh reform [Ukraine and Poland: common strategic priorities in the process of historical reforms]. Rezhym dostupu: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2013/18.pdf [in Ukrainian]

Znakhorenko, O. (2008). Stratehichne partnerstvo v ukrainsko-polskykh vidnosynakh [Strategic partnership in Ukrainian-Polish relations]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. — Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly - Historical archive. Scientific research: Collection of scientific papers - Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly*. Vyp. 2. S. 90-98. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 03.11.2023 р.

Статтю рекомендовано до друку 18.12.2023 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(438)(092)(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-110-113>

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: romir1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>

Дурка Я. Януш Радзивілл (1880–1967): Політична біографія / Переклад з польської А. Бондаря. Тернопіль : Видавництво «Крок», 2023. 552 с.

Анотація. У статті проаналізовано монографію польського історика Ярослава Дурки «Януш Радзивілл (1880–1967). Політична біографія», перекладену українською мовою з польського видання, яке побачило світ у Варшаві в 2011 р. Я. Дурка – доктор історичних наук (доктор габ.), науковий співробітник Каліської академії ім. Президента Станіслава Войцеховського, автор багатьох публікацій, які стосуються родини Радзивіллів.

Книга висвітлює політичну біографію одного з яскравих постатей польського консерватизму, парламентаря Другої Речі Посполитої, аристократа, особистості, життя якої увібрало усі значимі події суспільно-політичного життя Європи кінця 19 ст.–1960-х рр. – князя Януша Радзивілла. Монографія підготовлена на основі широкої джерельної бази, яка включає документи Архіву актів нових, Архіву давніх актів та Центрального військового архіву (Варшава), державних воєводських архівів, зокрема, Ченстохови, Каліша, Катовіце, Кракова, Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, ін. У дослідженні використані публікації міжвоєнної періодики, усні свідчення, зібрані безпосередньо автором, мемуари, опубліковані документи тощо. Автор монографії висвітлює родинні традиції Радзивіллів, формування світогляду і становлення політичної кар'єри Януша Радзивілла, приділяє увагу його діяльності у роки Першої світової війни, акцентує увагу на громадській і благодійницькій діяльності Януша Радзивілла у міжвоєнній Польщі, життю останнього ординатора містечка Олика в роки Другої світової війни. Один з розділів книги присвячений останньому періоду життя й діяльності Януша Радзивілла, який він провів під наглядом спецслужб Польської Народної Республіки практично поза політикою. Перекладена українською мовою, монографія Я. Дурки розкриває маловивчені сторінки історії Польщі та України кінця 19 – першої половини і середини 20 ст., спонукає дослідників до нових наукових студій у царині історичної біографістики.

Ключові слова: Януш Радзивілл, політична біографія, містечко Олика на Волині, Олицька ординація, Друга Річ Посполита.

В українській історіографії періоду незалежності чітко окреслився тренд на поглиблене вивчення діяльності персоналій, пов'язаних з різними етапами вітчизняної історії і дослідження життєпису яких зрозумілим чином не «віталося» комуністичною владою у другій половині ХХ ст. Тому рецензована праця, видана у Варшаві у 2011 р. і нещодавно перекладена українською мовою, стане важливим кроком на шляху вивчення ролі представника знатного польського роду Януша Радзивілла у новітній історії Польщі, конкретизує окремі маловивчені періоди української регіональної історії, дасть змогу глибше осмислити місце містечка Олика на Волині, її історико-культурну спадщину у європейському соціумі. Адже Олика – одна з колишніх резиденцій родини Радзивіллів. Кілька сотень років історії цього населеного пункту вписані в долю спочатку Речі Посполитої другої половини 16-18 ст., згодом – Російської імперії, і, нарешті, в історію Другої Речі Посполитої.

Книга, яка вийшла польською мовою у 2011 р., і книга, перекладена у 2023 р. українською мовою, мають один і той же текст, але дещо різні ілюстрації. Автор книги у вступі до українського видання наголошує, що шукав світлини та ілюстрації, які б більше зацікавили українського читача.

Наукова праця польського історика Ярослава Дурки присвячена політичній біографії князя Януша Радзивілла (1880–1967) – одного з яскравих постатей польського консерватизму, знаного аристократа, парламентаря Другої Речі Посполитої, особистості, життя якої увібрало усі важливі події суспільно-політичного життя тодішньої Європи.

У монографії передусім ідеться про родовід, освіту, суспільно-політичну і громадську діяльність Януша Радзивілла між двома світовими війнами. Головний герой книги народився у Берліні, більшість свого життя провів в Олиці та Неборові. Здобував вищу освіту в Німеччині. У

1917 р. князь опинився в охопленій революцією Росії. Після повернення до Польщі був директором Державного департаменту в уряді Регентської ради, відомою постаттю в роки Першої світової війни. Тривалий час – десятки років – Януш Радзивілл займався суспільно-політичною діяльністю, підтримував Партію національних правих, відстоював консерватизм, допомагав біженцям у період Першої світової війни, складно і суперечливо зустрів третій Універсал Української Центральної Ради, а згодом емігрував до відновленої Речі Посполитої. Там став депутатом і сенатором, близькою особою до Юзефа Пілсудського, підтримував ідею федерації. В роки німецької окупації Януш Радзивілл очолив Головну піклувальну раду – організацію, що надавала гуманітарну допомогу полякам. Утім під час Варшавського повстання був заарештований нацистами. Пізніше опинився на Луб'янці. Потім був Красногорський табір, Варшавська тюрма. Після завершення Другої світової війни відійшов від політики.

У монографії підкреслюється, що життя і політична діяльність князя Януша Радзивілла були тісно пов'язані з Волинню. Саме його номінував батько Фердинанд Радзивілл спадкоємцем Олицької ординарії та продовжувачем відбудови Олицького замку. В 1905 р. дружиною Януша стала Анна Любомирська (1882–1947), донька власників рівненських маєтків – Станіслава та Ванди Любомирських. Цей шлюб ще тісніше пов'язав Януша Радзивілла з Волинню. Саме тут він зробив перші кроки в політиці. Саме на Волині, в Олиці, після початку Другої світової війни, у вересні 1939 р. приймав Президента Польщі Ігнація Мосціцького, його родину та найближче оточення. У монографії міститься багато до цього часу маловідомих фактів з політичного та економічного життя Волині, українських земель, політичної історії Польщі першої половини 20 ст.

Рецензоване наукове дослідження містить вступ до українського видання і вступ, який розміщений у виданні монографії 2011 р. Книга включає також п'ять розділів, висновки, додатки, бібліографію, іменний покажчик, коротку анотацію англійською мовою. Часові межі праці – 1880–1967 рр. – період життя Януша Радзивілла, хоча нижня межа сягає кінця 18 ст. Автор робить короткий екскурс в генеалогію роду Радзивіллів, що надає монографії системності і логічності у викладі фактів.

Монографії властива оригінальність підходу до висвітлення теми. У першому розділі «Початок шляху» на тлі складних і суперечливих подій історії Європи 20 ст. автор наводить цікаві факти, пов'язані із традиціями роду Радзивіллів, народженням і формуванням світогляду Януша Радзивілла, отриманням ним освіти, початками його політичної діяльності. У другому розділі книги «На службі відроджуваної Польщі» Я. Дурка висвітлює суспільно-політичну діяльність Януша Радзивілла у 1915–1922 рр.: опіку біженцями, участь у земському русі, намагання зорієнтуватися у період 1917–1918 рр., відношення до Універсалів Української Центральної Ради. У третьому розділі детально висвітлюється діяльність Януша Радзивілла у складі Регентської Ради у другій половині 1918 р., його добровільна участь у війні проти більшовиків влітку 1920 р., репрезентація (за дорученням тодішнього міністра закордонних справ Г. Нарutowича) молодій Польській державі на конференції з питань роззброєння у Москві (кінець 1922 – початок 1923 рр.), інші аспекти його політичної біографії.

У монографії знайшли ґрунтовне висвітлення громадська і благодійницька діяльність Януша Радзивілла у міжвоєнній Польщі, його життя в роки Другої світової війни. Наприкінці вересня 1939 р. він був заарештований радянськими силовими структурами, перебував у Проскурові, Києві, Москві. На Луб'янці його неодноразово допитували, у тому числі особисто керівник НКВС СРСР Л. Берія. Насиченою виявилася політична біографія Януша Радзивілла після звільнення (за сприяння італійського королівського двору) з ув'язнення, що детально описано і проаналізовано у четвертому розділі книги.

П'ятий розділ «Після війни» присвячений останньому періодові життя й діяльності Януша Радзивілла, який він провів під наглядом спецслужб Польської Народної Республіки практично поза політикою. Книгу завершують виважені і ґрунтовні висновки, які узагальнюють непростий життєвий шлях у політиці одного із представників знатного роду Радзивіллів. Висновки автора, як і монографія загалом, мотивують до подальшого дослідження історії роду Радзивіллів, який започаткувався у Великому Князівстві Литовському і міцно укоренився в історії Польщі, Литви та України у 16-18 ст., а згодом і в міжвоєнний період відігравав знакову роль в історії Речі Посполитої.

Варто відзначити широку й різноманітну джерельну базу дослідження. Насамперед це документи майже тридцяти архівних та бібліотечних установ. До написання монографії залучені фонди Архіву актів нових, Архіву давніх актів та Центрального військового архіву (Варшава), державних воєводських архівів, зокрема, Ченстохови, Каліша, Катовіце, Кракова, Національного закладу ім. Осолінських у Вроцлаві, ін. У дослідженні використані публікації міжвоєнної періодики, усні свідчення, зібрані безпосередньо автором, мемуари, опубліковані документи тощо. Звичайно, рецензовану монографію тільки б збагатили документи архівних установ

України: і центральних, і обласних, які б змогли «закрити» маловивчені питання політичної біографії Януша Радзивілла.

Перекладена українською мовою монографія Я. Дурки особливо важлива для Волині. Вона відкриває нові маловивчені сторінки історії краю, виокремлює вектори подальших перспективних досліджень. Актуальність монографії і, зокрема, її перекладу українською мовою посилюється нинішнім зростанням уваги до містечка Олика, де містився маєток Радзивіллів. Відродження Олицького замку у контексті ініційованої Президентом України В. Зеленським у серпні 2020 р. програми «Велика реставрація» символізує новий етап у вивченні спільної української і польської культурної спадщини, досліджень історії Олики та династії Радзивіллів. Тому монографія професора Я. Дурки є не лише вагомим внеском в історіографію як комплексна праця політичного життєпису останнього ординатора містечка Олики, а й з огляду на роль і значимість князя Януша Радзивілла в новітній історії Польщі, а також історії Волині кінця 19 – першої половини 20 ст.

Зазначимо, що з приходом у вересні 1939 р. в західноукраїнські землі більшовицької влади частина офіційно націоналізованих історичних цінностей нерідко піддавалися варварському нищенню або ж розграбовувались. А в родинному замку князів Радзивіллів в Олиці знаходилися рідкісна колекція робіт всесвітньо відомих живописців, зразки старовинної зброї, меблів, gobеленів. У дубових, орнаментованих різьбою та інкрустацією шафах зберігалися рідкісні зібрання стародруків, інкунабул. Частину таких раритетів пощастило перевезти до Луцька у краєзнавчий музей (функціонував з 1929 р.), а немало згодом безслідно зникли. Зокрема, стоси безцінних книжкових видань використали більшовицькі солдати військового гарнізону для опалення кімнат князівського палацу в Олиці взимку 1940–1941 рр.

На підставі акту прийому від 26 серпня 1940 р. та книги надходжень за 29 жовтня 1940 р., спогадів тодішнього наукового співробітника А. Дублянського встановлено, що у 1940 р. до Волинського музею із родинного замку князів Радзивіллів (містечко Олика) передано 333 предмети. Серед них – полотна таких визначних європейських художників 17 – початку 20 ст., як іспанець Хусепе де Рібера («Святий Ієронім», 1644 р.), фламандець Франс Снейдерс («Натюрморт», 17 ст.), італійці Аллесандро Маньяско («Біля джерела», 18 ст.) та Франческо Лондоніо («Сільське подвір'я», 1762 р.), французи Жак Куртуа (Бургіньон) («Баталія», 17 ст.), Нікола Пуссен («Єлеазар і Ревекка», 18 ст.), Арі Шеффер («Портрет Зигмунта Красінського», 1850 р.), австрійці Йозеф Грассі («Портрет Вінцентової-Красінської», кінець 18 ст.) та Йозеф Нейгебауер («Сестрички», 1857 р.), поляки Ян Матейко («Портрет Богуслава Радзивіла», 1867 р.), Юзеф Брандт («Битва під Хотиним», 19 ст.), Влодзімеж Тетмайер-Пшерва («Колядки», 1897 р.), ін. Ці твори образотворчого мистецтва і сьогодні складають основу збірки Художнього музею м. Луцька.

Отже, з появою монографії польського науковця Я. Дурки історична наука поповнилася ґрунтовним, оригінальним і надзвичайно цікавим дослідженням, яке висвітлює політичну біографію однієї з яскравих постатей польської і української історії кінця 19–20 ст. – Януша Радзивілла (1880–1967). Перекладена українською мовою, означена праця стає відправною точкою українським дослідникам для нових наукових студій у царині історичної біографістики. Монографія професора Я. Дурки відкриває широкі перспективи вченим у подальшому висвітленні суспільної ролі і значення містечка Олика на Волині, діяльності останнього ординатора Олики Януша Радзивілла, заповнює прогалини у вивченні окремих тем новітньої історії Польщі та України.

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)

Durka J. Janusz Radziwiłł (1880-1967): Political Biography / Translated from Polish by A. Bondar. Ternopil : "Krok" Publishing House, 2023. 552 p.

Abstract. The article analyzes the monograph of the Polish historian Jarosław Durka, "Janusz Radziwiłł (1880-1967). Political Biography", translated into Ukrainian from the Polish edition, published in Warsaw in 2011. J. Durka is a Doctor of Historical Sciences and researcher at the Kalisz Academy President Stanisław Wojciechowski, an author of numerous publications related to the Radziwiłł family.

The book describes the political biography of one of the brightest figures of Polish conservatism, Prince Janusz Radziwiłł, a parliamentarian of the Second Polish Republic [II Rzeczpospolita], an aristocrat, a person whose life absorbed all the significant events of the social and political life of Europe at the end of the 19th century – the 1960s. The monograph uses a vast source base, which includes documents from the Central Archives of Modern Records, the Central Archives of Historical Records, and the Central Military Archive (Warsaw), state voivodeship archives, in particular,

Częstochowa, Kalisz, Katowice, Kraków, the Ossolinski National Institute in Wrocław, etc. The research examines publications from interwar periodicals, oral testimonies collected directly by the author, memoirs, published documents, etc. The author of the monograph highlights the traditions of the Radziwiłł family, the formation of Janusz Radziwiłł's worldview and his political career, paying attention to his activities during the First World War, focusing on Janusz Radziwiłł's public and charitable activities in interwar Poland, the life of the last owner of the town of Olyka during the Second World War. One of the chapters draws attention to the final period of the life and activity of Janusz Radziwiłł, which he spent under the supervision of the special services of the Polish People's Republic, practically outside of politics. J. Durka's monograph, translated into Ukrainian, reveals little-studied pages of the history of Poland and Ukraine at the end of the XIXth – the first half and middle of the XXth century, prompting researchers for new scientific studies in the field of historical biography.

Keywords: Janusz Radziwiłł, political biography, Olyka town in Volyn, Olyka municipality, the Second Polish Republic [II Rzeczpospolita].

Статтю надіслано до редколегії 14.10.2023 р.

Статтю рекомендовано до друку 28.11.2023 р.

УДК 94(477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-114-115>

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: ivan.romaniuk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

ResearcherID: AAB-4381-2020

Scopus ID: 57224217826

Юрій Зінко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна)

e-mail: yurii.zinko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-6082>

Комарніцький О.Б. Федорчук В.М. Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти: монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута»», 2023. 548 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію Олександра Комарніцького і Віктора Федорчука, в якій комплексно й усебічно проаналізовано життєвий і трудовий шлях, організаторську, громадську, педагогічну та науково-дослідницьку діяльність І.В. Іваха, який працював у Кам'янець-Подільському державному педінституті на посадах викладача, старшого викладача, секретаря парторганізації, заступника директора, ректора, завідувача кафедри, доцента кафедри у 1950-1989 рр.

Ключові слова: Україна, Кам'янець-Подільський, освіта, інститут, педагогіка, робота, життя, шлях.

Історія Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка нараховує вже понад 105 років. Вона є невід'ємною частиною інтелектуальної та духовної спадщини України. З ним пов'язані імена відомих далеко за межами краю учених, науковців, педагогів, краєзнавців, громадських і політичних діячів. До таких імен належить ім'я Івана Вікторовича Іваха, який віддав рідному інституту близько 40 років свого життя. Йому і присвячена рецензована монографія «Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти».

Книга вийшла в 2023 році в друкарні «Рута» загальним обсягом 546 сторінок. Структурно вона включає переднє слово, вступ, 4 розділи, 16 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури. Авторами книги є відомий історик Олександр Комарніцький, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ та Віктор Федорчук, кандидат психологічних наук, професор кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Тамари Сосновської навчально-реабілітаційного Кам'янець-Подільського державного інституту.

В дослідженні О. Комарніцького і В. Федорчука вперше об'ємно і ґрунтовно на основі опублікованих і неопублікованих архівних джерел і літератури простежено життєвий і творчий шлях лише одного із ректорів університету, який під різними назвами пройшов непростий, але славетний шлях свого існування. Книга містить низку нових раніше не опублікованих документів, що значно розширює джерельну базу дослідження.

На особливу увагу заслуговує високий професіоналізм авторів монографії у використанні різноманітних опублікованих і неопублікованих матеріалів. З поміж них, архівні документи, преса, бібліографічна література, особові справи, накази і розпорядження, спогади тощо. У книзі використані матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Хмельницької області, Відомчого архіву Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Загалом це 174 справи. Особливий інтерес представляють, виходячи із специфіки цього видання, фотоматеріали. Деякі з них опубліковано вперше.

Автори монографії детально проаналізували основні віхи життя І. Іваха в конкретних соціально-економічних та політичних умовах. Важливим досягненням рецензованої праці є відтворення у хронологічній послідовності життєвого шляху керівника і людини.

У монографії детально показано дитячі та юнацькі роки, фронтові будні, перші кроки в педагогічній, науково-педагогічній діяльності. Не оминули увагою і його діяльність на посаді секретаря первинної партійної організації педінституту. Вагоме місце у монографії відведене Івану Іваху як ректору інституту 1966 – 1977 рр. Підкреслено, що його вимогливість до себе і підлеглих, наполегливість і рішучість, уважність, демократизм і доступність, доброзичливість у ставленні до людей були запорукою подальших успіхів. Позитивним при цьому є те, що автори книги, аналізуючи діяльність керівника, подають кількісний і якісний склад педагогічних працівників та матеріально-технічну базу інституту кінця 1950-х – середини 1980-х років.

Наступні періоди пов'язані з післяректорською діяльністю І. Іваха на посаді завідувача кафедри загальнотехнічних дисциплін і креслення, згодом – доцента кафедри історії України. Весь цей час, як відзначають автори, він був у постійному пошуку. Продовжував жваво цікавитися життям інституту, сумлінно виконував громадські доручення.

Загалом рецензоване видання є важливим внеском у дослідження історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івані Огієнка та вищої освіти України в цілому, що розглядаються через призму долі ректора І.В. Іваха. Саме такі, як він, створювали славу університету, своїм життям і працею склали історієписання одного з потужних закладів освіти Східного Поділля та України.

Ivan M. Romanyuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Yurii A. Zinko

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi Pedagogical University
PhD. (History), Professor (Ukraine)

Komarnitsky O.B. Fedorchuk V.M. Ivan Viktorovich Ivakh: Man, Methodologist, Manager of Higher Education: Monograph. Kamianets-Podilskyi, LLC "Ruta Printing House", 2023. 548 p.

Abstract. *The article reviews the monograph of Oleksandr Komarnitskyi and Viktor Fedorchuk, which comprehensively and comprehensively analyzes the life and work path, organizational, public, pedagogical and research activities of I.V. Ivakha, who worked at the Kamianets-Podilskyi State Pedagogical Institute in the positions of teacher, senior teacher, secretary of the party organization, deputy director, rector, head of the department, associate professor of the department in 1950-1989.*

Keywords: *Ukraine, Kamianets-Podilskyi, education, institute, pedagogy, work, life, path.*

Статтю надіслано до редколегії 12.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.11.2023 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>
ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Меринов, 2015, с.62). (перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Рорр, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.
- Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем*, том 9, № 3. 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.
- ГДА СБУ – Галузовий державний архів Служби безпеки України.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області
- Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.
- Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.
- Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.
- Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.
- Меринов, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.
- Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.
- Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.
- Сірук, Н. (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.
- ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

**The Role of the Soviet Press in Cultural-Ideological Processes in the Ukrainian SSR
in the Post-war period (1945–1953)**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of*

presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGhOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv gromadsjkykh ob'jednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gumanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova statia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruchennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyi visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnoho arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovishchi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

**УДК 93/94(06)
Н 35**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 46. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2023. – 120 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2023-46

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в Index Copernicus, DOAJ, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 21.12.2023 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.15. Умовн. друк. арк. 14. Обл.-видавн. арк. 12,8.
Наклад 300 прим. Зам. № 8347/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>